

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1980, LET. XVII, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

9

IZ VSEBINE

Franc Šetinc: Za jutrišnji dan gre

Slavko Splichal: Pogoji in razvojne smeri podružbljanja komunikacijske sfere

Andrej Kirn: Nova revija, nove obljube pa tudi stare iluzije

Srečo Kirn, Lev Kreft: Ob predlogu za novo revijo

Pogovor z avtorjem: Marjan Britovšek o svoji knjigi Carizem, revolucija, stalinizem

Aleksandar Vacić: Dohodek in dohodkovni odnosi

Zdenko Roter: Vernost in nevernost družbenih slojev v Sloveniji

Ernest Petrić: Nekateri komparativni vidiki mednarodnih organizacij

Erich Fromm: Lastnosti nove družbe

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja, let. XVII, št. 9, str. 993—1168, Ljubljana, september 1980
UDK 3, YU ISSN 0040—3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani;
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Vlado Benko, Adolf Bibič, Silva Jereb, Maca Jogan, Marko Kerševan, Andrej Kirn, Vladimir Klemenčič, Vlado Klemenčič, Peter Klinar, Joco Klopčič, Stane Kranjc, Franc Kržan, Boris Majer, Boštjan Markič, Oto Norčič, Ernest Petrič, Franci Polak, Rudi Rizman, Janko Rupnik, Slavko Soršak, Gojko Stanič, Franc Šali, Ivo Tavčar, Franc Tetičkovič, Niko Toš, France Vreg

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Stane Kranjc

UREDNIŠKI ODBOR:

Ciril Baškovič, Adolf Bibič, Ivan Hvala, Maca Jogan, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Marko Kerševan, Vlado Klemenčič, Joco Klopčič, Boštjan Markič, Albin Mahkovec, Tomo Martelanc, Ciril Ribičič

GLAVNI UREDNIK:

Adolf Bibič

ODGOVORNI UREDNIKI:

Maca Jogan, Joco Klopčič, Boštjan Markič

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Mojca Močnik, Zoja Močnik

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 232

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 80 din, za druge *individualne naročnike* 150 din, za *delovne organizacije* 250 din, za tujino 400 din; cena enojne številke v prosti prodaji 25 din in dvojne številke 40 din

TEKOČI RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun FSPN: 50110-620-107-72140-000-646 — za revijo Teorija in praksa

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

202/21

UVODNIK:	
FRANC ŠETINC: Za jutrišnji dan gre	995
ČLANKI, RAZPRAVE:	
SLAVKO SPLICHAL: Pogoji in razvojne smeri podružbljanja komunikacijske sfere	999
DISKUSIJSKA TRIBUNA:	
ANDREJ KIRN: Nova revija, nove obljube pa tudi stare iluzije	1017
SREČO KIRN, LEV KREFT: Ob predlogu za novo revijo	1024
POGOVOR Z AVTORJEM:	
MARJAN BRITOVŠEK: Carizem, revolucija, stalinizem	1031
ODMEVI:	
ŠTEFAN STEINER: V imenu katere metode in morale?	1058
VPRAŠANJA GOSPODARSKEGA SISTEMA:	
ALEKSANDAR VACIČ: Dohodek in dohodkovni odnosi (Načela, uresničevanje, problemi, perspektive)	1064
ZNANOST IN DRUŽBA:	
MACA JOGAN: Spreminjanje položaja žensk in družine kot predmet znanstvenega proučevanja	1075
RUDI LEŠNIK: Celota dela in prostega časa	1082
DRUŽBA IN RELIGIJA:	
ZDENKO ROTER: Vernost in nevernost družbenih slojev v Sloveniji (rezultati opazovanj v desetletju 1968–1978)	1096
MEDNARODNE ORGANIZACIJE:	
ERNEST PETRIČ: Nekateri komparativni vidiki mednarodnih organizacij	1120
SOCIALIZEM V SVETU:	
VLADO SRUK: Erich Fromm (1900–1980)	1135
ERICH FROMM: Lastnosti nove družbe	1137
STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA:	
PRIMOŽ JUŽNIČ: Posvetovanje »Izobraževalna pot in sistem vrednot študentov«	1149
PRIKAZI, RECENZIJE:	
FIRDUS DŽINIČ: Komunikologija (Slavko Splichal)	1151
Med novimi knjigami	1153
Listamo po tujih revijah	1156
Iz domačih revij	1160
Bibliografija knjig in člankov	1163
Avtorski sinopsi	1167

TEORIJA IN PRAKSA
revija za družbena vprašanja
let. XVII, št. 9, str. 993–1168
Ljubljana, september 1980

CONTENTS

EDITORIAL:

FRANC ŠETINC: It is To-morrow we Are Concerned with 995

ARTICLES, STUDIES:

SLAVKO SPLIHAL: Conditions and Developmental Tendencies of the Socialisation of Communication Sphere 999

DISCUSSION TRIBUNE:

ANDREJ KIRN: New Review, New Promises as well as Old Illusions 1017
SREČO KIRN, LEV KREFT: On Proposals for the New Review 1024

INTERVIEW WITH THE AUTHOR:

MARJAN BRITOVŠEK: Zarism, Revolution, Stalinism 1031

ECHOES:

ŠTEFAN STEINER: In the name of what method and ethic? 1058

ECONOMIC SYSTEM:

ALEKSANDAR VACIĆ: Income and Income Relations (Principles, implementation, problems, perspectives) 1064

SCIENCE AND SOCIETY:

MACA JOGAN: The Changing Status of Women and Family as Scientific Research Subject 1075
RUDI LEŠNIK: The Entirety of Work and Leisure 1082

SOCIETY AND RELIGION:

ZDENKO ROTER: Religiosity and Irreligiosity of Social Strata in Slovenia (Results of Observations made in the 1968-1978 period) 1096

INTERNATIONAL ORGANIZATIONS:

ERNEST PETRIČ: Some Comparative Aspects of International Organizations 1120

SOCIALISM IN THE WORLD:

VLADO SRUK: Erich Fromm (1900-1980) 1135
ERICH FROMM: Characteristics of the New Society 1137

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS:

PRIMOŽ JUŽNIČ: Conference on „Education, Its Path and Students' Value System“ 1149

REVIEWS, NOTES:

FIRDUS DŽINIČ: Communicology (Slavko Splihal) 1151

A Survey of New Books 1153
From Foreign Reviews 1156
From Domestic Reviews 1160
Bibliography of Books and Articles 1163
Authors' Synopses 1167

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ:

ФРАНЦ ШЕТИНЦ: За завтрашний день 995

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ:

СЛАВКО СПЛИХАЛ: Условия и направления развития обобщения коммуникационной сферы 999

ДИСКУССИОННАЯ ТРИБУНА:

АНДРЕЙ КИРН: Новый журнал, новые обещания а и старые иллюзии 1017
СРЕЧО КИРН, ЛЕВ КРЕФТ: О предложении нового журнала 1024

РАЗГОВОР С АВТОРОМ:

МАРЯН БРИТОВШЕК: Царизм, революция, сталинизм 1031

ОТКЛИКИ:

ШТЕФАН ШТАЙНЕР: Во имя какого метода и морали? 1058

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ:

АЛЕКСАНДАР ВАЧИЧ: Доход и доходовые отношения (принципы, осуществление, проблемы, перспективы) 1064

НАУКА И ОБЩЕСТВО:

МАЦА ИОГАН: Перемены положения жены и семьи как предмет научного изучения 1075
РУДИ ЛЕШНИК: Цельность труда и досуга 1082

ОБЩЕСТВО И РЕЛИГИЯ:

ЗДЕНКО РОТЕР: Религиозность и нерелигиозность общественных страт в Словении (результаты исследований в 1968. по 1978. гг.) 1096

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ:

ЕРНЕСТ ПЕТРИЧ: Некоторые компаративные аспекты международных организаций 1120

СОЦИАЛИЗМ В МИРЕ:

ВЛАДО СРУК: Эрих Фромм (1900-1980) 1135
ЭРИХ ФРОММ: Характеристики нового общества 1137

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ И НАУЧНЫЕ ВСТРЕЧИ:

ПРИМОЖ ИЙЖНИЧ: Совещание «Образование и система ценности студентов» 1149

ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ:

ФИРДУС ДЖИНИЧ: Коммуникология (Славко Сплихал) 1151

Среди новых книг 1153
По страницам иностранных журналов 1156
По страницам Отечественных журналов 1160
Библиография книг и статей 1163
Авторские синопсисы 1167

FRANC ŠETINC

Za jutrišnji dan gre

Ko razmišljamo in govorimo o nadaljnem razvoju socialističnega samoupravljanja, nam to vedno pomeni, da gradimo na kvalitetah dosedanjega razvoja ter kritično odstranjujemo napake ali poteze, ki ga ovirajo. V sedanjem zaostrenem času, ki ga razločno označujejo svetovna nasprotja in domači problemi, dokazujemo, da je ta sistem sposoben razreševati tudi najbolj zapletena vprašanja na demokratičen način. V tem času torej nikakor ni bistveno, da ugotavljamo in dokazujemo kritičnost stanja, temveč so bistvena usklajena prizadevanja za njegovo uresničevanje in uporabo. To ni verbalizem, saj se na vseh področjih našega življenja in dela vse bolj konkretno spopadamo s težavami in iščemo najboljše rešitve. V takšnih družbenih dogajanjih objektivno ni prostora za ljudi, ki bi kritikastrsko stali ob strani, seveda pa je prostor za ustvarjalno kritiko, ki razmišlja o vzrokih, zato da bi lahko odpravljali posledice in razvijali sistem naprej. To ustvarja med ljudmi zaupanje in krepi voljo za akcijo.

Konkretne dejavnosti in ukrepi na vseh področjih zaradi različnih razlogov sicer niso vedno usklajeni in pravočasni, so pa na primer pri krepitvi vpliva delavcev v vsej družbeni reprodukciji, zmanjševanju porab vseh vrst, pospeševanju produktivnosti itd. še kako nujni. Vendar pa morajo biti samo del prizadevanj za to, da bo združeno delo bolje organizirano in smiselno povezano. Dejstvo je, da ob deklariranem sistemu, ki temelji na družbeno-lastninskih odnosih, še vedno ne le života-rijo, temveč kar živijo državno-skupinski in zasebno-lastninski odnosi, lokalistični in temu podobni interesi – in seveda na tej podlagi porajajoči se interesi, nasprotja in konflikti, ki s tem sistemom nimajo nič skupnega. Zlo teh pojavov je sicer omejeno, hudo pa je, da delujejo zaviralno ali celo bistveno omejujejo odločanje delovnih ljudi – saj gre v teh primerih tudi za koncentracijo oblasti – ter onemogočajo dogovarjanje o celovitih razvojnih rešitvah. Z družbenimi ukrepi, praviloma pokritimi s samoupravnimi odločitvami delavcev in zakoni, je pravzaprav vnaprej razporejene skoraj 70 odstotkov novoustvarjene vrednosti, kar razumljivo bistveno zožuje možnosti za odločanje delavcev v temeljnih organizacijah združenega dela in onemogoča, da bi kot subjekt gospodarjenja odločali ter bili tudi odgovorni za lastno in družbeno reprodukcijo.

Zato smo se v Sloveniji lotili temeljite analize stanja. V ospredju je njen razvoj v naslednjih letih, ki se bo gibal v mejah ustvarjenega dohodka in na osnovi prevladujočega vpliva delavcev pri odločanju o dohodku. Temeljna razvojna usmeritev je izvoz. To ni muha enodnevnica v uresničevanju ekonomske stabilizacije, ampak je usodnega pomena za nadaljnji razvoj Jugoslavije in Slovenije v njej. Od tega je odvisna perspektiva našega razvoja, ekonomska in socialna varnost delavcev, kontinuiteta revolucije, varnost in neodvisnost Jugoslavije, perspektiva mlade generacije. Investicijska politika – kjer smo možnosti temeljito presegli – mora slediti tem ciljem. Težava je v tem, da posameznim odločitvam na tem področju ne botrujejo samo ozka gledanja v posameznih organizacijah združenega dela, temveč tudi nekatera vodstva bodisi v občini ali še širše, ki se po potrebi spreminjajo v advokaturu posameznih parcialnih interesov in si še vedno zakrivajo oči pred sedanjim stanjem. Pri nekaterih investicijskih projektih gre celo za izmišljene konstrukcije lastnih sredstev, saj so tudi vanje zajeti krediti. Takšni pojavi nesporno pospešujejo inflacijo. Zveza komunistov in vsak njen član kaže svojo revolucionarnost z odnosom do tega in drugih vprašanj. Pri tem bomo morali še okrepiti enotnost pogledov in akcije.

To seveda pomeni tudi določeno diferenciacijo, v kateri se bomo soočali tudi z nosilci takšnih pojavov. Vendar pa prostora za kakršenkoli oportunistem ne bo, še zlasti ne tedaj, ko bo treba raziskati, na kakšen način se neracionalno trošijo družbena sredstva, v katerih je z lastnim delom udeležen prav vsakdo izmed nas. Ob začetku planiranja za naslednje srednjeročno obdobje se ponovno pojavljajo iluzije, temelječe na sredstvih, ki jih preprosto nismo ustvarili. Pri tem gre namreč na začetku – ob neupoštevanju tržne zakonitosti in dohodkovne možnosti združenega dela – za nekakšno zbiranje želja in vsakršnih potreb, tudi tistih, za katere je vnaprej znano, da jim ne bo mogoče zadostiti. Take želje se zbirajo vse od TOZD in krajevnih skupnosti do republiških samoupravnih interesnih skupnosti, kjer je planiranih že toliko investicij, da bi izčrpale vsa sedanja sredstva. Žal je to le ena izmed zgrešenih predstav o pluralizmu samoupravnih interesov; vemo pa, da ni vsak parcialni interes hkrati že tudi avtentični interes delavskega razreda ali nekega delovnega kolektiva. Z njim je lahko celo v grobem nasprotju in to bi morali znati razkrivati, ne pa le pasivno opazovati dogajanje in puščati vnemar temeljna žarišča odločanja. Vloga vseh subjektivnih sil v tem primeru torej ne nastopi šele tedaj, ko je treba odpravljati posledice slabih odločitev, temveč že ob evidentiranju potreb in ob usklajevanju le-teh z realnimi družbenimi potrebami in dohodkovnimi možnostmi. Skratka, ponujati morajo sintetične možne rešitve, ki bodo usklajene z družbenim interesom.

Nujno je ustvarjanje z višjo produktivnostjo na osnovi znanja, inovacij, modernizacij, da bi bil s tem dosežen višji dohodek in da bi naše gospodarstvo čim bolj usposobili za izvažanje. Tem temeljnim kriterijem bi morala biti podrejena razprava o slehernem novem projektu, vendar

tako, da bo pri tem že upoštevana usmeritev v prestrukturiranje gospodarstva. Prestrukturiranje bi moralo vzpostaviti večjo skladnost med blagovnimi in kupnimi fondi, med uvozom in izvozom. Struktura slovenskega gospodarstva, usmeritev na večji izvoz, objektivne okoliščine, da imamo razvito predelovalno industrijo, in druge, narekujejo, da za preskrbo s surovinami, energijo in hrano združujejo naše delovne organizacije sredstva na dohodkovnih osnovah z drugimi delovnimi kolektivi v Jugoslaviji. Da bi to lahko dosegli, bomo morali temeljito spremeniti tako investicijsko kot tudi bančno politiko, zmanjšati družbeno režijo ali jo vsaj ohraniti na sedanjem nivoju, z realnimi možnostmi uskladiti razvoj življenjskega in družbenega standarda ter opredeliti prioritete na področju družbenih dejavnosti – temeljito pa se bomo morali posvetiti tudi vlogi znanosti kot nepogrešljivem dejavniku skladnejšega gospodarskega in družbenega razvoja sploh.

Ko govorimo o takšni vlogi znanosti, seveda ne zanemarjamo njene temeljne funkcije in njenega lastnega razvoja, temveč ravno nasprotno: do sedaj smo posvečali premalo pozornosti razvojnim možnostim in delovnim pogojem posameznih znanstvenih disciplin, predvsem kadrovskim in materialnim vprašanjem, pa tudi drugim objektivnim in subjektivnim razlogom, ki ovirajo še širši razmah znanosti. Nujna družbena potreba pa sta razvoj lastne tehnologije in razmah inovacijskih procesov, s čimer bomo lahko bistveno zmanjšali našo odvisnost od tujega znanja in tujih, često tudi zastarelih licenc. Ko smo načrtovali razvoj naše družbe, smo še nedavno mislili, da je napredek zgolj v razvoju fizičnega kapitala. Vendar pa tudi v svetu vedo, da je dolgoročno učinkovita in nujna investicija v znanje, v kulturo, vzgojo in izobraževanje – v vse tisto, kar je v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja še posebej pomembno zato, ker odpira vedno nova pota ustvarjalnosti odgovornega človeka – samoupravljalca. Torej je razvoj celotne znanosti in vseh njenih področij kot proizvodne in subjektivne sile nujen. Seveda pa mora biti iz razvojnih programov jasno razvidno, katera področja znanosti je treba razvijati še posebej, pa tudi, kaj je znotraj posameznih področij še zlasti pomembno za ohranjanje in nadaljnji razvoj zavesti in družbe v celoti.

Ena izmed pomembnih postavk v dolgoročnem planiranju je tudi razvoj kmetijstva, saj v Jugoslaviji obdelovalne zemlje ne manjka, po drugi strani pa postaja pomanjkanje hrane svetovni problem. Samo kritika tudi na tem področju ne bo rodila sadov, zato bomo morali skrbno načrtovati nadaljnje poti v razvoju socialističnih samoupravnih odnosov v kmetijstvu ter v marsičem spremeniti naš odnos do obdelovalne zemlje in drugih proizvodnih danosti in do razvoja posameznih kmetijskih panog. Tako na tem kot tudi na drugih področjih nam mora biti v zavesti tudi doslednost pri nadaljnji krepitvi enotnega jugoslovanskega trga.

Velelnik sedanjega trenutka na vseh omenjenih in drugih področjih je torej, da krenemo naprej z bitko proti vsemu tistemu, kar ovira našo pot. Neodgovorno bi bilo, če bi oklevali. Na področju gospodarstva je pred

nami vsekakor zahtevno prizadevanje za mnogo večjo izvozno usmeritev. Pri tem ne gre le za vprašanja odplačevanja dolgov, za kar potrebujemo velika sredstva, pa tudi ne samo za pridobivanje surovin, čeprav je jasno, da bomo morali pri zagotavljanju le-teh v drugih republikah z dolgoročnejšimi dohodkovnimi odnosi dosegati delitev tako rizika kot tudi prihodka, kajti kupoprodajni odnosi v celoti odpovedujejo. Enako pomembno je, da gremo v korak z znanstvenotehničnim razvojem v svetu, kar je bilo z drugimi besedami že povedano; če za to ne bomo usposobljeni, nam grozita stagnacija in provincialnost. Teoretično imamo velike možnosti, da usmerimo svoje izdelke, pa tudi svoje znanje in raziskovalno delo k državam v razvoju. Vendar pa to govorimo že predolgo, ne da bi pri tem napravili bistvene premike. V tem času pa se na ta območja pospešeno usmerjajo države Vzhoda in Zahoda z najrazličnejšimi sredstvi in načini. Zato si je nujno prizadevati za splošno vzdušje in za pogoje, v katerih bo mogoče izoblikovati zavest o izrednem pomenu našega prodora v svet.

Seveda se moramo za akcijo organizirati na vseh ravneh in na vseh področjih. Zakaj uveljavljanje socialističnega samoupravljanja je zgodovinski proces, ki ga ni mogoče uresničevati brez stalne zavestne akcije socialističnih subjektivnih sil. Lahko bi rekli, da se subjektivne sile zavedajo svoje vloge in svojih nalog, vendar pa gre za čas, ki bo obračunal tudi z nerazumevanjem, oportunistom ali nasprotovanji, ki bo jasno pokazal na šibke točke v boju za trdnejši jutrišnji dan. Zato je toliko bolj nujno, da bo samoupravljanje v prihodnje bolj celovito, bolj povezano, saj je njegova sedanja razdrobljenost kriva za marsikateri počeni ali nerazviti člen v našem razvojnem nizu.

Pogoji in razvojne smeri podružbljanja komunikacijske sfere

1. Protislovje med družbenim značajem množičnega komuniciranja in njegovo podrejenostjo kapitalu

Raziskovanje možnosti za praktično priznanje družbenega značaja komunikacijske sfere, kritika vladajočih odnosov v sferi družbenega komuniciranja in razkrivanje protislovij v njih opredeljujejo tisto smer sodobne komunikologije, ki poskuša graditi teorijo množičnega komuniciranja na (zlasti) Marxovih proučevanjih razvoja kapitalistične družbe. Lastna publicistična praksa, v kateri je spoznaval dejansko svobodnost deklarirane »svobode človeka in državljana« v sferi tiska in že tudi njene ekonomske predpostavke, je spodbudila Marxa, da se je po opravljeni disertaciji z izčrpnjšo analizo prve lotil prav družbene vloge tiska.

Že tu najdemo pri Marxu izoblikovane nastavke, ki obetajo pojasniti protislovja v razvoju tiska in razkriti predpostavke svobode tiska »v njenem bistvenem značaju, ne pa v zunanjih odnosih«, svobode tiska kot »zvestobe njegovemu lastnemu značaju«. ¹ V svoji analizi Marx dokazuje, da (je) svoboda tiska vedno obstaja(la); le da pretežno kot »posebna predprava«, kot monopol oblasti, kot privilegij, kot »pozitivno sankcioniranje brezzakonja«, ne pa kot splošna pravica, kot »privilegij človeškega duha«. Sama odprava cenzure (s katero je kritika reducirana na dnevno obvezo uradnih kritikov – cenzorjev) še ne zagotavlja dejanske svobode tiska, zakaj »prva svoboda tiska je v tem, da ni podjetje«, ² da torej ena vrsta svobode ni subsumirana pod drugo vrsto svobode (zakaj bi ne bila podjetniška svoboda vrsta svobode tiska?), ampak je določena z zakoni svoje lastne (posebne) sfere.

Marxova kritika subsumiranja svobode tiska pod podjetniško svobodo zadeva temeljno protislovje med politično deklariranimi cilji meščanske revolucije (svoboda tiska) in praktično realizacijo teh ciljev (podjetniška

¹ K. Marx, Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags, v: Marx, Engels, Pressefreiheit und Zensur, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1969, str. 91.

² Prav tam, str. 92.

svoboda), ki se zaostri v monopolnem kapitalizmu. Podrejenost tiska (in kasneje tudi vseh novih oblik množičnega komuniciranja) kapitalu ni nikakršna posebnost komunikacijske sfere, ampak le poseben primer omejitve produkcije uporabnih vrednosti z menjalno vrednostjo v pogojih, ko produkcija temelji na kapitalu.³ Naloga komunikologije je tedaj prav pojasniti, *kako* je v tej zgodovinski obliki produkcije komunikacijska dejavnost določena z v tej obliki produkcije utemeljeno členitvijo družbe in odnosom človeka do narave.⁴

Te naloge komunikologija ne more izpeljati, dokler komuniciranje tematizira *zgolj* kot reprodukcijski proces kapitala in zanemarja specifični značaj družbenega komuniciranja in odnose, ki se vzpostavljajo med *vladajočim načinom* produkcije ter *posebno vrsto* človekove dejavnosti. Raziskovanje dejanskih možnosti za osvoboditev komunikacijske sfere se ne more zadovoljiti s samoumevno predpostavko o analogiji komunikator-producent in recipient-konzument, s čimer je udeležba občinstev v množičnem komuniciranju reducirana na subjektivno konsumpcijo kot smoter produkcije in kot njeno nasprotje. Tu bomo na kratko predstavili splošne zaključke analize podrejenosti množičnega komuniciranja kapitalu⁵ kot osnove razkrivanja možnosti za njegovo osvoboditev.

Podrejenost množičnokomunikacijske sfere kapitalu se izraža predvsem v tem, da 1. postanejo sporočila množično producirano blago in 2. da dobi blagovni značaj tudi tako imenovano občinstvo neposredno. Udeležba recipientov v množičnem komuniciranju dobi s tem dvojni značaj: Kolikor gre za to, da recipienti konsumirajo uporabne vrednosti, tvori udeležba moment produkcije delovne sile. Preostali čas udeležbe recipientov je produkcija presežne vrednosti za kapital. Učinek podrejanja komunikacijske sfere kapitalu je enak učinku podaljšanja delovnega dneva pri konstantni produktivni sili in intenzivnosti dela: realno zmanjšanje vrednosti delovne sile. Dvojni značaj dela, enotnost produkcije menjalne in s tem presežne vrednosti za kapital ter uporabne vrednosti za recipienta se v množičnem komuniciranju v razvitem kapitalizmu izraža 1. kot enotnost konsumpcije delovne sile v produkciji sporočil in individualne produkcije delovne zmožnosti v konsumpcijskem krogu ter 2. kot enotnost individualne produkcije konsumpcijske zmožnosti in udeještvovanja delovne sile za povečevanje vrednosti kapitala. Medtem ko je s prvo stranjo množično komuniciranje subsumirano pod splošne zakone kapitalistične produkcije, je druga stran, ki je dejansko izhodišče prvi, specifika sfere množičnega komuniciranja.

V monopolnem kapitalizmu postane z množičnim komuniciranjem produkcija subjekta za predmet (»kvantitativna razširitev obstoječe konsumpcije; . . . ustvarjanje novih potreb s tem, da se obstoječe propagirajo v

³ K. Marx, Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie, Dietz Verlag, Berlin 1953, str. 318, 319.

⁴ K. Marx, Theorien über den Mehrwert, MEW 26.1, Dietz Verlag, Berlin 1974, str. 257.

⁵ S. Splichal, Nastavki za marksistično teorijo množičnega komuniciranja, RI FSPN, Ljubljana 1980, zlasti str. 158-241.

širšem krogu; ... produkcija novih potreb«)⁶ posebna oblika udejstvovanja delovne sile, ki povečuje vrednost kapitala in ima torej produktivni značaj. V teh pogojih določa družbeno uporabno vrednost množično produciranih sporočil interes kapitalističnega razreda za produkcijo presežne vrednosti, ne pa potrebe recipientov. Ta določenost je dvojna: 1. kot spodbujanje individualne produkcije konsumpcijske zmožnosti, ki je predpostavka razširjanja produkcijskega kroga in povečevanja vrednosti kapitala, in 2. kot legitimizacija vladajočih kapitalističnih odnosov, »miroljubne koeksistence« meznega dela in kapitala, ki je tem izrazitejša, čim bolj se država razvija v kolektivnega kapitalista. (Drugo opredelitev buržoazna komunikologija običajno označuje za »vzgojo«.) Rezultat te dvojne določenosti je, da je recipientova materialna (»poceni nakup«) in duhovna (»vzgoja«) obogatitev v procesu množičnega komuniciranja dejansko njegovo ubožanje: presežno delo za povečevanje vrednosti kapitala in usklajevanje zavesti z odtujenimi medčloveškimi odnosi. Navidezna kompenzacija človekove odtujenosti v komunikacijski sferi je dejansko njena poglobitev.

Dvojna določenost uporabne vrednosti množično produciranih sporočil se v najbolj preprosti obliki kaže v členitvi na reklamna in redakcijska sporočila. Taka oblikovana diferenciacija, s katero redakcijske vsebine dejansko utrjujejo svojo funkcijo zunanjega polja reklame, ustvarja videz apolitičnosti reklame in neodvisnosti politične propagande od določujočega motiva kapitalistične produkcije. Dejanska razlika med ekonomsko (reklamo) in politično propagando pa je le v tem, da si presežno vrednost enkrat prisvaja lastnik produkcijskih sredstev (»oglaševalec«) neposredno, drugič pa celotni družbeni kapital ali država zanj, oziroma da – v končni instanci – notranjo nesvobodo komunikacijskih organizacij nadomesti zunanja: neposredno materialno odvisnost medijev od kapitala neposredna duhovna odvisnost od advokatov kapitala.

Iz analize zgodovinskih oblik komuniciranja izhaja, da je temeljni pogoj transformacije množičnega v javno komuniciranje ukinitvev kapitalističnega produkcijskega načina, katerega bistveni značilnosti sta:

1. da je *poglavitna*, »določujoča« označba njegovega produkta to, da je blago,⁷ kar predvsem pomeni, da tudi delavec sam nastopa zgolj kot prodajalec blaga – svoje lastne delovne sile, kot utelešenje meznega dela in kapitalist zgolj kot utelešenje kapitala.⁸ Za označitev bistva kapitalistične produkcije in za njeno razlikovanje od drugih zgodovinskih načinov produkcije nikakor ni odločilno zgolj dejstvo, da producira blago, saj je produkcija blaga možna v najrazličnejših družbenoekonomskih formacijah.⁹ Blago in menjalna vrednost začneta obvladovati celotni družbeni

⁶ K. Marx, Grundrisse, str. 312.

⁷ K. Marx, Kapital III, str. 980; podčrtal S.S.

⁸ K. Marx, Grundrisse, str. 412; Kapital I, str. 652.

⁹ K. Marx, Kapital III, str. 979; Kapital I, str. 192–193.

reprodukcijski proces šele z obstojem delavca, ki svobodno prodaja svojo delovno silo kot blago.

2. »Druga posebna značilnost kapitalističnega produkcijskega načina je produkcija presežne vrednosti kot neposredni namen in določujoči motiv produkcije.«¹⁰ Po svojem bistvu torej kapitalistična produkcija ni (samo) produkcija blaga, ampak (tudi) produkcija presežne vrednosti za povečevanje kapitala.¹¹ To velja tako za materialno kot nematerialno produkcijo, na kar npr. Marx opozarja z ugotovitvijo, da »je učitelj produktiven delavec, če ne obdeluje samo otroških glav, temveč izdeluje tudi samega sebe za obogatitev podjetnika. To, da je le-ta naložil svoj kapital v učno tovarno namesto v tovarno klobas, odnosa ne spremeni (podčrtal S. S.)«¹²

Z odpravo temeljnega protislovja kapitalistične družbe, kapitala kot družbenega odnosa, še ni hkrati ukinjen tudi blagovni značaj produkcije. Prav v ukinjanju njegove dominantnosti vidi Marx nadaljnjo potezo socialistične revolucije. »Skupnostni (Der gemeinschaftliche) značaj produkcije bi vnaprej napravil produkt za skupnostnega, občega,« ne pa, da bi ta značaj določala šele menjava (blaga). »V produkciji porajajoča se menjava – ki bi ne bila menjava menjalnih vrednosti, ampak dejavnosti, ki bi bile določene s skupnimi potrebami, s skupnimi smotri – bi vnaprej vključevala posameznikovo deležnost skupnega sveta produktov. Na temelju menjalnih vrednosti je delo šele z menjavo postavljeno kot splošno. Na tem temelju bi bilo kot tako postavljeno pred menjavo; to pomeni, da menjava produktov sploh ne bi bila medij, s katerim bi bila posredovana posameznikova deležnost skupne produkcije.«¹³ Za tak način produkcije je »prvi ekonomski zakon . . . ekonomija časa, tako kot načrtna razdelitev delovnega časa na različne produkcijske panoge,«¹⁴ ki ji bo za kriterij stopnja družbene koristnosti.¹⁵

»Socialistična blagovna menjava je,« pravi zato Kidrič, »dialektično protislovje za neko dobo prehodnega obdobja od kapitalizma h komunizmu.«¹⁶ Dosedanja praksa socialističnega družbenega razvoja dokazuje nujnost obstoja blagovne produkcije, vendar ne tudi, da je blagovni značaj produkcije njena dominantna značilnost oziroma da je v tem zapopadeno bistvo socialističnega razvoja. Če blagovna produkcija oziroma tržni način gospodarstva (tudi) v socializmu spodbuja razvoj produktivnih sil,¹⁷ to na bistvu stvari nič ne spremeni.

¹⁰ K. Marx, Kapital III, str. 981.

¹¹ K. Marx, Kapital I, str. 572.

¹² Prav tam, str. 572; podobno v Teorijah o presežni vrednosti.

¹³ K. Marx, Grundrisse, str. 88; glej tudi: F. Engels, Anti-Dühring, str. 372.

¹⁴ K. Marx, Grundrisse, str. 89.

¹⁵ K. Marx, Beda filozofije, MEID II, str. 433, in prav tam, opomba 16.

¹⁶ B. Kidrič, »Teze o ekonomiki prelaznog perioda«, Komunist, 1950, št. 6; citirano po: Lj. Marković, Temeljni pojmi in zakonitosti politične ekonomije, Cankarjeva založba, Ljubljana 1960, str. 266.

¹⁷ E. Kardelj, Smeri razvoja . . . , str. 70; C. Mlakar, Ekonomski problemi . . . , str. 108; L. Marković, Temeljni pojmi in zakonitosti . . . , str. 256.

2. Proletarska revolucija in »državni socializem« kot birokratska negacija javnega značaja komunikacijske sfere

V svoji študiji o državi in revoluciji¹⁸ je Lenin v interpretaciji Engelsove ugotovitve, da se s trusti, »ki si podrejajo in monopolizirajo cele stroke industrije, neha tu ne samo privatna produkcija, temveč tudi nenačrtnost«, opozarjal na zmotno predstavo, da »monopolistični ali državno-monopolistični kapitalizem ni več kapitalizem ter da ga že lahko poimenujemo ‚državni socializem‘ in podobno... Da je takšen kapitalizem ‚blizu‘ socializmu, mora biti za prave predstavnike proletariata samo dokaz, kako blizu, kako lahko izvedljiva, uresničljiva, nujna je socialistična revolucija, nikakor pa ne more biti razlog, da bi tolerirali znikavanje te revolucije in olepševanje kapitalizma...«¹⁹ Leninovo podčrtavanje razlike med državnim kapitalizmom in ‚državnim socializmom‘ je utemeljeno v dejstvu, da »(n)arave... družbe ne določajo ostanki starega v njej, ampak elementi novega, se pravi smer in cilj gibanja družbe,«²⁰ kolikor se v tendenci tudi dejansko, praktično uresničujeta. Če gre za ohranjanje ali celo za krepitev državnolastninskih oblik produkcije in birokratskega upravljanja po odpravi zasebne lastnine produkcijskih sredstev, je tak ‚državni socializem‘ v praksi bližji državno-monopolističnemu kapitalizmu kot dejanskemu socializmu.²¹ »Večpartijski sistem v centralistični državi, ko pride v položaj monopolnega upravljalca nacionalizirane industrije oziroma nacionaliziranih proizvodnih sredstev, opravlja... pravzaprav isto vlogo, kakor jo opravlja tudi enopartijski etatistični sistem v razmerah državne lastnine... (Vsak) birokratskotehnokratski monopol na področju proizvodnih oziroma družbenoekonomskih odnosov (je) apriori protidemokratsko usmerjen. Takšen monopol pa skoraj avtomatično vsiljuje vsak politični sistem, ki funkcijo upravljanja proizvodnih sredstev v družbeni lastnini poveri ne delavskemu razredu, ampak upravljskemu aparatu, ne glede na to, ali gre za večpartijski ali enopartijski sistem.«²²

Državna lastnina sama po sebi še ne odpravlja »lastnosti produktivnih sil, da so kapital,«²³ pač pa nadomesti eno obliko razpolaganja s presežnim delom z drugo. Da tu ne gre več za stihijno produkcijo menjalnih vrednosti, ampak za centralistično državno načrtovanje produkcije, položaja delavcev v bistvu ne spremeni; Marxova vizija je tu operacionalizirana z »državnim skupnim načrtom«, ki je osnova za »izdelavo optimalnih ‚podprogramov‘ za krajevne organe.«²⁴ Ne kapitalistična in ne socialistična državna lastnina produkcijskih sredstev ne pomeni razrešitve konflikta med z njima določenim načinom produkcije in družbenim značajem

¹⁸ V. I. Lenin, Država in revolucija, LID III, Cankarjeva založba, Ljubljana 1949, str. 172–287.

¹⁹ Prav tam, str. 234–235.

²⁰ E. Kardelj, Smeri razvoja..., str. 95.

²¹ Primerjaj: V. I. Lenin, Država in revolucija, str. 275; E. Kardelj, Smeri razvoja..., str. 51, 52, 62.

²² E. Kardelj, Smeri razvoja..., str. 62.

²³ E. Engels, Anti-Dühring, str. 322.

²⁴ G. Klaus, Kybernetik und Gesellschaft, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1964, str. 92.

razvitih produkcijskih sredstev. »Napredka socialističnih odnosov ni in ne more biti, če pri družbenem upravljanju ne sodelujejo zavestno in s poznanjem stvari široke množice delovnih ljudi. Prav to je tisto, kar daje socializmu velikansko prednost pred kapitalizmom. Ni dovolj izvršiti nacionalizacijo tovarn, bank in proizvodnih sredstev. Socializem mora obenem z vsemi mogočimi sredstvi dvigati iz idejne teme, iz zaostalosti in neznanja najširše delovne množice. Naučiti jih mora, kako je treba gospodariti s proizvodnimi sredstvi, kako je treba upravljati s tovarno, občino, državo, v gospodarstvu in v vsej družbi... V tem smislu morajo... delovni ljudje opravljati pozitivni del tiste funkcije, ki jo je nekdanj opravljala samo peščica kapitalistov,«²⁵ povzema Kardelj idejo, ki jo je razvil Lenin v Državi in revoluciji.²⁶

V državno-birokratskem načinu upravljanja je načrtovanje in odločanje domena »zaprtih kabinetov raznih direktij in uprav«, medtem ko je zavestno sodelovanje delavcev v upravljanju omejeno na minimum; njihova aktivnost je praktično omejena izključno na funkcijo producentov.²⁷ Čeprav v prehodnem obdobju nujen, je tak sistem upravljanja »slaba šola socialistične zavesti«, zakaj utemeljen je v »neobveščeni delovnih kolektivov o dejanskem stanju... Neinformiran človek pa ne more upravljati.«²⁸ Množično-komunikacijska dejavnost se v tem obdobju reducira na »pomemben vzvod v sistemu centraliziranega upravljanja«, ki se ga partija in država polastita »kot svoje transmisije v politični agitaciji in propagandi.«²⁹

Položaj recipientov v sferi množičnega komuniciranja se v obdobju državnoadministrativnega socializma tako kot položaj delavcev v sferi produkcije ne razlikuje bistveno od njihovega položaja v državno-monopolnem kapitalizmu, saj z državno lastnino, 'socialistično državo' nad družbo ni odpravljena nobena izmed temeljnih oblik človekove odtujenosti, ki jih je 'razvil' kapitalizem. Odpravljeno je sicer neposredno izkoriščanje 'človeka po človeku' kot zasebnem lastniku produkcijskih sredstev, nadomesti pa ga izkoriščanje 'človeka po državi'. Bilo bi naivno iskati (ali celo videti) v tej spremembi »družbeno-načrtno reguliranje produkcije po potrebah tako skupnosti kakor vsakega posameznika (podčrtal S. S.),«³⁰ kot ga je predvideval Engels, in spregledati, da delo ostaja sredstvo delavčeve eksistence, ne pa tudi smoter, da je zgolj sredstvo za zadovoljitev potreb, ki niso v delu samem.³¹

²⁵ E. Kardelj, »Iz govora na volilnem zborovanju v Ljubljani 10. novembra 1952«, str. 67, 68, v: Sodobni problemi družbenega obveščanja, VŠPV, Ljubljana 1963, str. 67–69.

²⁶ V. I. Lenin, Država in revolucija, str. 266–268.

²⁷ E. Kardelj, »Iz govora 1953«, str. 68.

²⁸ Prav tam, str. 69; E. Kardelj, »Iz govora na predvolilnem zborovanju v Ljubljani 7. marca 1958«, v: Sodobni problemi družbenega obveščanja, str. 89.

²⁹ B. Osolnik, »O svobodi in odgovornosti tiska ter drugih sredstev za javno obveščanje«, str. 225, v: Sodobni problemi družbenega obveščanja, str. 219–237.

³⁰ F. Engels, Anti-Dühring, str. 323.

³¹ K. Marx, Die Verhandlungen..., str. 91–92; Ekonomsko-filozofski rokopisi, str. 306, 308.

V analizi razmerja med odtujenim delom in privatno lastnino je Marx pokazal zmoto nacionalne ekonomije, ki je *izhajala* iz privatne lastnine, ne da bi jo sploh pojasnila. »Toda pri analizi pojma se nasprotno izkaže, da je privatna lastnina, če se kaže kot osnova, kot vzrok povnanjega dela, *nasledek* prav tega dela (podčrtal S. S.), tako kot tudi bogovi *prvotno* niso vzrok, ampak učinek človeške umske zmede. Pozneje se ta odnos sprevrže v medsebojno učinkovanje... Odtujeno delo je neposreden vzrok privatne lastnine.«³² Z državno lastnino, ki je »samo pojavna oblika nizkotnosti privatne lastnine«, potemtakem ni mogoče odpraviti vzroka – odtujenega dela –, katerega rezultat je ona sama. »Pozitivna odprava *privatne* lastnine kot prisvajanja *človeškega* življenja je... pozitivna odprava vsakega odtujevanja, torej povratek človeka iz religije, družine, države itn. v njegovo *človeško*, tj. *družbeno* bivanje.«³³ Splošna privatna lastnina je za Marxa šele prva faza komunizma, »surovi komunizem«, ki še »vsepovsod negira osebnost človeka«, ne pa hkrati že »pozitivna odprava *privatne lastnine* kot *človeške samoodtujitve* in... dejansko *prisvajanje človeškega* bistva po človeku in za človeka«.³⁴

Naj gre za privatno ali državno lastnino, prisvajanje presežne vrednosti v obeh sistemih temelji na odtujenosti delavcev v sferi produkcije, na delitvi na fizično in umsko delo, na producerske in upravljalne funkcije, s čimer je vloga delavca dejansko reducirana na prodajo svoje lastne delovne sile (državnemu) kapitalu. Tudi relativno izboljšanje materialnega položaja delavca v administrativnem socializmu, humanejša vodila trošenja presežne vrednosti za ‚splošne in skupne‘ potrebe, zmanjšanje nezaposlenosti... sami po sebi bistva te delitve ne spreminjajo.³⁵ Fetishižacija države, »reduciranje socializma na golo pojavnost države mu odvzema osvobodilni in napredni značaj in reducira človeško zgodovino na zaprt krog zamenjave tipov države in elit.

Državna lastnina je lahko samo pogoj in sredstvo za vzpostavitev družbenega značaja proizvodnje; ne vsebuje uskladitve med značajem proizvodnje in lastnine, ker ohranja proizvodjalna sredstva v lastninsko-pravnih okvirih in produkcijske odnose v mezdni odnosih, s tem pa ni zagotovljen dejanski družbeni značaj proizvodnje in proizvodjalnih sredstev... Socializem se pravzaprav začne tam, kjer prenehata obstajati državna lastnina in gospodarski etatizem.«³⁶ Mezdni odnos kot prevladujoči produkcijski odnos onemogoča vzpostavitev dejanske človeške emancipacije, zakaj »še ko bo človek spoznal in organiziral svoje ‚forces propres‘ (lastne sile) kot *družbene* sile in ko potemtakem družbenih sil ne bo več oddvajal od sebe v obliki *politične* sile, šele tedaj bo človeška

³² K. Marx, Ekonomsko-filozofski rokopisi, str. 313–314.

³³ Prav tam, str. 332, 333.

³⁴ Prav tam, str. 331, 332.

³⁵ S to ugotovitvijo seveda ne oporekamo naprednemu značaju podržavljanja produkcijskih sredstev in upravljalnih funkcij. Gre pa za to, da teh uspehov v začetni fazi graditve socialistične družbe ni mogoče absolutizirati.

³⁶ J. Djordjević, Socializem i demokratija, Savremena administracija, Beograd 1962, str. 122, 34:

emancipacija izvršena.«³⁷ Resnično – in celo ob najboljših smotrih – tudi socialistična država ne more preskočiti ali odpraviti nujnih razvojnih faz. »Toda porodne bolečine lahko skrajša in olajša,«³⁸ če samo sebe ne postavlja za smoter, s čimer se vzpostavlja dejanska oblast neproducentov nad resničnimi producenti.

Obstoj diktature proletariata v obliki ‚socialistične države‘ je nujen le, dokler niso vzpostavljeni materialni pogoji za »družbeno produkcijo po vnaprej določenem načrtu« kot negaciji anarhije kapitalističnega načina produkcije.³⁹ Nadaljnja – v bistvu torej anahronistična – krepitev državnobirokratskega aparata ne teži več k osvobajanju človeka, dejanskemu podružbljanju produkcijskih sil, ampak k ponovni polarizaciji družbe na izkoriščevalce in izkoriščane kot družbena razreda. Te težnje se reproducirajo tudi v sferi množičnega komuniciranja, tako da se z novimi vsebinami sporočil, ki so različne od tistih v kapitalističnem sistemu (ponovno) dosega gospostvo preteklosti nad sedanostjo, ki naj bi bilo v komunistični družbi odpravljeno, *nesamostojnost* in *neosebnost* dejavnega individua.⁴⁰

Bistvena razlika – kolikor tu o bistveni razliki sploh lahko govorimo – med obema sistemoma je tedaj le ta, da je v razviti kapitalistični družbi zaradi visoke stopnje razvitosti produktivnih sil dejavnost v komunikacijski sferi usmerjena *predvsem* v produkcijo individualne konsumpcijske zmožnosti kot potrebe, katere uresničevanje krepi učinkovitost obstoječega sistema, v državnobirokratskem socializmu, v katerem so možnosti individualne konsumpcije omejene z državnim planom, pa v razvijanje individualne delovne zmožnosti. *V obeh primerih je cilj povečanje mase presežne vrednosti* kot ekonomskega temelja politične oblasti, odtujene od delavskih množic, in s tem usklajevanje njihove zavesti z njim odtujenimi družbenimi odnosi. V obeh sistemih so množični mediji – tako kot država – odtujeni tistim, ki s svojim presežnim delom omogočajo njihov obstoj, občinstvo pa je potisnjeno v funkcijo individualnih producentov delovne in konsumpcijske zmožnosti, katere družbeni značaj se ne izraža v načrtovani izmenjavi dejavnosti, ampak v lastnosti občinstev, da kolektivno nastopajo kot blago.

Ko v »državnem socializmu« država postane »resnični celotni kapitalist«⁴¹, mora – kolikor tega ni storila že buržoazna država – skoncentrirati v svojih rokah tudi komunikacijska sredstva in množičnokomunikacijsko sfero podrediti državnoplanskemu gospodarstvu, da bi obvarovala splošne pogoje svojega obstoja.⁴² Proces centralizacije (tudi) v komunikacijski sferi ni posebnost »državnega socializma«, ampak proces, ki se poraja iz

³⁷ K. Marx, Prispevek k židovskemu vprašanju, MEID I, str. 180. Lenin pravi v Državi in revoluciji: »Dokler je država, ni svobode. Ko bo svoboda, ne bo države.« (str. 261).

³⁸ K. Marx, Predgovor k prvi izdaji, Kapital I, str. 12.

³⁹ F. Engels, Anti-Dühring, str. 330.

⁴⁰ K. Marx, F. Engels, Komunistični manifest, MEID II, str. 605, 606.

⁴¹ F. Engels, Anti-Dühring, str. 322.

⁴² Izraz tega so v »socialistični državi« posebni partijski oddelki za agitacijo in propagando ter državna ministrstva za posebne oblike množičnega komuniciranja, ki neposredno vodijo dejavnost komunikacijskih organizacij.

razvite kapitalistične družbe in se ga zato »v vseh pogledih – ekonomskem, moralnem in duhovnem – drže znamenja stare družbe, iz katere izhaja.«⁴³

V »preskoku« iz (monopolno-državnega) kapitalizma v »državni socializem« je zato mogoče nazorno pokazati enotnost politične in ekonomske propagande (reklame) oziroma proces transformacije »zunanjega polja propagande« v propagando samo. Ta proces smo označili za transformacijo individualnega v kolektivno *prisvajanje* presežne vrednosti, ustvarjene v procesu množičnega komuniciranja, ob hkratnem oblikovnem spreminjanju redakcijskih vsebin.

Ta transformacija se izraža tudi v Leninovi zahtevi po tisku kot »kolektivnem propagandistu, kolektivnem agitatorju in kolektivnem organizatorju«⁴⁴; toda zagrešili bi usodno napako, ko bi »spregledali«, da je imel tu Lenin v mislih revolucionirajoči tisk, katerega poglavitna naloga je vzgajati množice za izvedbo oborožene revolucije. Prav to pa je storila kasnejša porevolucionarna praksa v socialističnih deželah, ki je Leninovo maksimo hotela spremeniti v večni zakon in osnovo ,teorije socialističnega tiska', ki *ne ukinja* zgodovinske delitve na komunikatorja in recipienta, na učitelja in učenca.⁴⁵ To razmerje nujno vključuje, da delo drugega dejansko ni priznано za družbeno potrebno delo, čeprav se ga kot takega propagira. Nezgodovinska interpretacija te Leninove revolucionarne ideje v končni instanci pristaja na delitev na »pooblaščen in nepooblaščen avtorje«, ki jo je ostro kritiziral že Marx v svojih zgodnjih delih.⁴⁶

»Pooblaščenost« komunikacijskih organizacij tega (,novega') tipa se praktično izkazuje v njihovi neposredni materialni in duhovni odvisnosti od države oziroma – če smo bolj konkretni – birokratskega aparata, ki razpolaga s presežno vrednostjo. Življenje komunikacijskih organizacij je parazitsko; čeprav določujoči smoter njihove dejavnosti ni profit, je logika njihovega delovanja enaka monopolno-kapitalistični.

V predstavi, da z intervencijo (socialistične) države v sferi množičnega komuniciranja ,tisk izgublja svoj obraz', medtem ko njegova ekonomska ,svoboda' (reklama!) ugodno vpliva na njegov razvoj⁴⁷, tako kot v predstavi, da je osvobojenost od profita kot določujočega smotra že dejanska osvoboditev komunikacijske sfere, sploh ni dojeto bistvo razmerja med ekonomsko in politično sfero. Že Marx je označil materialno (podjetniška ,svoboda') in duhovno odvisnost tiska (cenzura) za dve različni obliki dejanske nesvobode.⁴⁸ Obe obliki sta le specifična izraza istega temeljnega nasprotja, nasprotja med privatno ali državno lastnino produkcijskih

⁴³ K. Marx, Kritika gothskega programa, MEID IV, str. 491–492; V. I. Lenin, Država in revolucija, str. 258.

⁴⁴ V. I. Lenin, Womit beginnen, str. 94, v: Lenin über die Presse, KMu, Leipzig 1960.

⁴⁵ Glej npr. E. Schulz, »Zu Lenins Lehre von der Presse neuen Typs als kollektiven Organizador«, v: Grundlagen des Journalismus, Karl-Marx-Universität, Leipzig 1973, str. 226–236.

⁴⁶ K. Marx, Die Verhandlungen..., str. 92–95.

⁴⁷ M. H. Seiden, Who Controls the Mass Media, Basic Books, New York 1974, str. 185; B. Vuyenne, La presse dans le société contemporaine, Armand Colin, Paris 1966, str. 239.

⁴⁸ K. Marx, Die Verhandlungen..., str. 92, 83.

(komunikacijskih) sredstev in družbenim, javnim značajem razvitih oblik komuniciranja. Dohodek, realiziran s prodajo množično produciranih sporočil recipientom, ni ‚obremenjen‘ niti z ekonomskimi niti s političnimi interesi recipientov. Nasprotno pa je dohodek, ki ga komunikacijska organizacija realizira s *prodajo občinstev kapitalu* – naj bo državni ali ne, v buržoazni ali socialistični državi – ‚obremenjen‘ z interesi tistih, ki si prilaščajo in/ali razpolagajo z ustvarjeno presežno vrednostjo. Če si komunikacijska organizacija v državnoplanskem gospodarstvu (državnem socializmu) neposredno – brez intervencijske države – ne prilašča dela presežne vrednosti, to ne pomeni, da si ga sploh ne prilašča. Kaj drugega pa pomenijo ‚dotacije‘, ‚financiranje iz državnega proračuna‘ kot *ekonomsko osnovo* politične odvisnosti od države, katere birokratski aparat razpolaga z ustvarjeno presežno vrednostjo?

Nikakor ni naključje, da je sfera odločanja ločena od komunikacijske sfere tako v buržoaznih teorijah⁴⁹ kot v teorijah ‚tiska novega tipa‘⁵⁰ (čeprav slednje poudarjajo povezanost nadaljnjega razvoja komunikacijskih oblik z osvobajanjem človeka!), kajti ločena je tudi praktično tako v buržoazni kot v administrativnosocialistični državi. Korobeinikov ugotavlja, da se »v socializmu bistveno spreminja struktura komunikacijskega procesa. ... Od vsega začetka se zdaj v središče informacijskih procesov, ki potekajo v družbi, postavljajo problemi, povezani z ustvarjanjem materialne baze nove družbene ureditve, najraznovrstnejša vprašanja ekonomske izgradnje ... Ena izmed poglobitvenih smeri v dejavnosti sredstev množičnega informiranja v socializmu postaja analiza dela proizvodnih kolektivov, povzemanje napredne izkušnje, publiciranje gradiv, ki bi pomagali dojeti perspektivo razvoja narodnega gospodarstva, objektivno oceniti uspehe in pomanjkljivosti. Vloga sredstev množičnega komuniciranja na ekonomskem področju se izraža predvsem v širokem pojasnjevanju socialističnega tekmovanja.«⁵¹

V središču raziskovanja tako dožete vloge družbenega komuniciranja so »socialnopsihološki faktorji percepcije« množično produciranih sporočil,⁵² torej *učinki* množičnih medijev na zavest recipientov. Taka usmerjenost komunikologije nikakor ni nova, saj se z njo srečamo na samem začetku razvijanja komunikologije v ZDA, in tudi ne more skriti svojega konzervativnega značaja – legitimiranja »uradne politike«, čemur je v ‚državnem socializmu‘ funkcionalno podrejena množičnokomunikacijska sfera sama. Vloga recipientov je s tem omejena na »ukvarjanje z že oblikovanimi temami«, s katerimi pooblaščenim komunikatorjem »ujamejo pozornost recipientov«, kot bi rekel Luhmann.⁵³

⁴⁹ To velja za »tradicionalno« komunikologijo (zlasti funkcionalno analizo komuniciranja Lasswella, Wrighta in drugih) kot za »kritično analizo« npr. Enzensbergerja.

⁵⁰ Glej na primer zbornika *Grundlagen des Journalismus*, KMU, Leipzig 1973, in *Public Opinion and Mass Communication*, MRT, Budapest 1972.

⁵¹ V. S. Korobeinikov, *Duhovnoe obšenie*, Politizdat, Moskva 1976, str. 94, 95.

⁵² Prav tam, str. 98.

⁵³ N. Luhmann, »Oeffentliche Meinung«, str. 36, v: *Zur Theorie der politischen Kommunikation*, Piper, München.

Razlika med komunikacijskim sistemom, v katerem je sredstvo za privzvanje preseženega dela *predvsem* reklama (ekonomska propaganda), in sistemom, v katerem gre *prvenstvena* vloga politični propagandi, nikakor bistveno ne spreminja položaja recipienta v sferi komuniciranja; pretežno bi te razlike lahko označili za zgolj oblikovne spremembe ali za premik poudarka, ki je pogojen z relativno slabše razvitimi produktivnimi silami in s centraliziranim odločanjem o trošenju presežne vrednosti. V takih pogojih ima reklama le omejeno funkcijo, ki se reducira pretežno na zmanjševanje zalog zastarelih, nekurantnih, nič več zaželenih zalog. »Z drugimi besedami, edina vloga reklame mora biti odprava občasnih skrajnih napak« v planiranju.⁵⁴ Zato pa je tem večje proračunsko trošenje presežne vrednosti za realizacijo tistih funkcij množičnega komuniciranja, ki jih Hund označuje za »poročstvo splošnih pogojev produkcije« in »dopolnitev produkcije, reprodukcije in popravila delovne zmožnosti«,⁵⁵ kar navidez recipientom omogoča poceni nakup (finančno dostopnost) množično produciranih sporočil, gledano z dejanskega izhodišča pa komunikacijskim organizacijam ujeti pozornost občinstev.

Od države (oziroma partije) pooblaščen komunikatorji postanejo člen obsežne državno partijske administracije, ki s svojo hierarhično urejenostjo duši njihovo ustvarjalnost in jih spravlja v ravnodušen odnos do vsebine lastnega dela in dela drugih. Družbeni značaj dela je zanje medsebojna konkurenca, odnos, ki izhaja iz odtujenosti človeka od človeka. Toda medtem ko je določujoča značilnost novinarja v razvitem kapitalizmu, da mora kot delavec prodajati svojo delovno silo lastniku proizvodjalnih sredstev, postane v ,državnem socializmu' član državno partijskega aparata, ki ima kontrolo nad proizvodjalnimi sredstvi. Če je prej »s prodajo svoje delovne sile ... moral prodati tudi svoje prepričanje« in je bila potemtakem »duhovna podkupljivost ... bistveni pogoj njegove eksistence«,⁵⁶ uveljavlja zdaj svoje lastne in posebne interese birokratskega aparata kot skupnostne interese.

Kritična točka tega sistema ni le ponoven proces socialne diferenciacije, ampak tudi ekonomska neučinkovitost. Delo komunikatorjev oziroma komunikacijskih organizacij je v kapitalističnem sistemu podrejeno temeljnemu smotru – profitu. Producirana sporočila morajo biti *prodana* tako kot vse druge vrste (reklamiranega) blaga.⁵⁷ Če se ta pogoj v tendenci ne realizira, če torej komunikacijska organizacija ekonomsko neuspešno posluje, je njen obstoj neposredno ogrožen. To notranjo nesvobodo, kot jo je označil Marx, zamenja v ,državnem socializmu' zunanja nesvoboda: hierarhična podrejenost predpostavljenim, direktive, ki naj bi nadomestile odsotnost kontrole ekonomske uspešnosti. Medtem

⁵⁴ P. Hanson, *Advertising and Socialism*, Macmillan, London 1974, str. 10.

⁵⁵ W. D. Hund, *Ware Nachricht und Informationsfetisch*, Luchterhand, Darmstadt 1976, str. 303–308.

⁵⁶ J. Protz, »Thesen zur Soziologie des Journalismus«, str. 26; citirano po: W. D. Hund, *Ware Nachricht ...*, str. 203.

⁵⁷ Tu moramo seveda upoštevati, da poglobljena funkcija množičnih medijev v kapitalistični družbi ni le v prodaji sporočil kot blaga, ampak tudi v produkciji konsumpcijske zmožnosti recipientov, katere rezultat – ki je ravno tako *blago* – si prilaščajo kapitalisti brez ekvivalenta.

ko se uspešnost množičnokomunikacijske dejavnosti v kapitalističnem sistemu izraža na trgu, v efektivnem povpraševanju po reklamiranem blagu in v profitu samih komunikacijskih organizacij, pa v 'državnem socializmu' njihove uspešnosti ni mogoče ekonomsko oceniti. V pogojih financiranja iz državnega proračuna zagotavlja obstoj komunikacijskih organizacij prilagojenost višji birokraciji, ne pa okusu recipientov. S tem pa postane vprašljiva realizacija temeljne funkcije množičnih medijev v tem sistemu: zagotavljanje splošnih pogojev produkcije, učinkovita politična propaganda, spodbujanje 'socialističnega tekmovanja' (= večje intenzivnosti dela), ki naj bi omilili ekonomske in politične negativne posledice birokratskega razsipništva. Od tod npr. psihoza pisem bralcev, ki naj bi dokazovala aktivno udeležbo recipientov v množičnokomunikacijskih procesih, dejansko pa so komunikacijskim organizacijam potrebna za 'dokazovanje' lastne uspešnosti v izvajanju transmissijske funkcije (ali prikrivanje dejanske neuspešnosti), da bi upravičile trošenje presežne vrednosti – ne tistim, ki jo ustvarjajo, marveč tistim, ki z njo razpolagajo.

3. O protislovljih v podružbljanju množičnega komuniciranja v samoupravni socialistični družbi

Odprava starega državnocentralističnega sistema v sferi pretežno materialne produkcije in družbeno priznanje nujnosti blagovne produkcije v jugoslovanski družbi sta bila rezultat dejstva, da v pogojih sorazmerno nerazvitih produktivnih sil ni mogoče odpraviti blagovne produkcije, ne da bi s tem zavrli njihovega razvoja,⁵⁸ in hkrati nujna predpostavka uveljavljanja delavskega samoupravljanja zoper centralizem, ki je začel dušiti gospodarski razvoj in z birokratizacijo postajal vse večja ovira na poti svobodnega razvoja individuov. V odpravljanju klasičnega proračunskega sistema v sferi pretežno nematerialne produkcije (produkcije dobrin in storitev »skupne porabe«), v njenem razdržavljenju se izraža tendenca uveljavljanja samoupravljanja kot vladajočega produkcijskega odnosa, ki si mora tedaj »podrediti« vse vrste produkcije ne glede na specifične vsebine dela. To nikakor ne pomeni hkrati, da sta decentralizacija in samoupravljanje univerzalna rešitev vseh problemov nadaljnega razvoja socialističnih družbenih odnosov; med še ne razrešene probleme štejeta tudi profitniška miselnost in pojav monopolov⁵⁹, ki sta se z večjo ali manjšo intenzivnostjo v različnih obdobjih uveljavila tudi v množičnokomunikacijski sferi. S prvo je povezana blagovna produkcija sporočil (v »čisti« obliki ali v povezanosti z reklamo), z drugo pa zgolj formalno samoupravno prirejena koncepcija javnih služb.

Čeprav je organizacija blagovne produkcije v sferi pretežno materialne produkcije nedvomno prispevala k uspešnejšemu gospodarjenju in

⁵⁸ Primerjaj: F. Engels, *Anti-Dühring*, str. 320–321.

⁵⁹ B. Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu*, Mladost Zagreb 1969, str. 138–142.

k uresničevanju deetatizacije, je po vsem, kar smo dognali o razmerju med blagovno produkcijo in (ne)svobodo komunikacijske sfere, odveč razpravljati o »socialističnem značaju« produkcije sporočil kot blaga, pa četudi gre za »čisto« obliko. Ne pomaga nam kaj prida zgolj sklicevanje na to, da je »blago ‚sui generis‘, kar pomeni, da (informacija) gre na trg, vendar se na njem ne vede kot druge vrste blaga... To, kar v njej tvori specifikum, se nanaša na njeno družbenost, njeno družbeno vlogo in značaj.«⁶⁰ S tem nič ne spremenimo na dejstvu, da njen družbeni značaj – kot vsakega drugega blaga – določa šele menjava, medtem ko dejansko priznanje njenega družbenega značaja zahteva zagotovitev produkcije po družbenem načrtu, da bi zagotovili njen optimalni razvoj.⁶¹

S pojavi senzacionalizma, poceni zabave, šunda, v katerih se jasno izraža – v različnih obdobjih različno intenzivna – prisotnost profitniške mentalitete, se tu ne bomo neposredno soočali; v naši analizi procesov in možnosti njihovega odpravljanja so implicirani kot način reproduciranja nesocialističnih odnosov, ki ga omogoča blagovna produkcija. Z njeno ukinitvijo ali vsaj omejitvijo ne bodo le v veliki meri odpravljeni pogoji, ki omogočajo podrejanje komunikacijske sfere (reklama), ampak je to hkrati nujen pogoj za dejansko realizacijo ustavne norme, po kateri »razvijajo delavski razred in vsi delovni ljudje *socialistično samoupravno demokracijo*... (tudi) z *obveščanjem* delovnih ljudi o vseh vprašanih, ki so pomembna za njihov družbenoekonomski položaj in za kar najbolj popolno in kvalificirano odločanje pri opravljanju funkcij oblasti in upravljanja drugih družbenih zadev (ter) z *javnostjo* dela vseh organov oblasti...«, in s katero je »javno obveščanje« opredeljeno kot eno izmed področij »*solidarnega* zadovoljevanja skupnih potreb«. ⁶²

V tem okviru »zajamčene svobode tiska in drugih oblik javnega obveščanja«⁶³ ni več mogoče *interpretirati* kot *zgolj buržuazne svobode* (pravice); njena *praktična podreditev* tržnim zakonom pa jo osvobaja lastne svobode, zanikuje z ustavo opredeljeno svobodo komunikacijske sfere kot posebne dejavnosti, podrejene ne drugi(m) posebni(m) dejavnosti(m), ampak obči svobodi, ki se v njih potrjuje.

Proces razdržavljenja je v množičnokomunikacijsko sfero segel prej kot v druge vrste pretežno nematerialnih dejavnosti (npr. šolstvo, znanstveno-raziskovalno dejavnost, zdravstvo...); ne nazadnje zato, ker so bile neposredne (červno pogostno tudi zgolj neformalne) »pristojnosti« partije in SZDL sorazmerno velike v primerjavi z vlogo državne administracije, kar je nedvomno bila posebnost predvsem tiska.

Spremembe v gospodarskem sistemu z uvedbo samoupravljanja kot temeljnega produkcijskega odnosa, katerih cilj je bil omogočiti večjo

⁶⁰ M. Oreč, Osnovi sistema informisanja, Privredni pregled / Oslobojenje, Sarajevo 1977, str. 247.

⁶¹ Primerjaj: M. Bešter, »Specifičen trg svobodne menjave delav«, str. 347–348, Teorija in praksa, 1976, št. 5–6, str. 345–357 in 1976, št. 7–8, str. 664–673.

⁶² Ustava SRS 1974, IV. temeljno načelo, 73. člen (podčrtal S. S.); ustave SFRJ in republik ter statuta avtonomnih pokrajin iz leta 1963 deklariirajo svobodo tiska še brez opredelitve njene (nove) vsebine.

⁶³ Ustava SRS, 209. člen

svobodo pri delovanju ekonomskih zakonitosti in pri gibanju materialnih sil družbe, čimbolj okrepi inicijativo in materialno zainteresiranost neposrednih proizvajalcev, gospodarskih organizacij in komun za nadaljnji družbeni in gospodarski razvoj,⁶⁴ so omogočile tudi »samostojnejšo dejavnost novinarstva«, hkrati pa je »prišlo tudi do nezdrave konkurenčne borbe med redakcijami (v prizadevanjih za čimvečje število bralcev, vstavek S.S.) kakor tudi do elementov senzacionalizma«, do nasprotij »med družbenimi potrebami in stvarno orientacijo številnih založniških podjetij.«⁶⁵

Spoznanja o neskladnosti organiziranja (dopuščanja) blagovne produkcije v sferi tiska z razvijanjem socialistične demokracije in socialistične zavesti so vodila k formiranju založniških svetov kot organov družbenega upravljanja, zametka organiziranega družbenega vpliva na delovanje družbenih dejavnosti, ki se je kasneje izoblikoval v samoupravnih interesnih skupnosti, ne pa že tudi zagotavljanja enakopravnega družbenoekonomskega položaja delavcev v materialni in nematerialni sferi. Naloga svetov je bila predvsem zagotavljati družbeni vpliv na programsko politiko, na produkcijo uporabne vrednosti (»onemogočati tako imenovane komercialne izdaje«), tako da so časopisno-založniška podjetja prihajala v protisloven položaj odvisnosti od tržnih zakonitosti in načrtnega družbenega usmerjanja, ki so ga »razreševale« predvsem različne oblike proračunskega (so)financiranja, kasneje (danes) pa predvsem reklama. Z oblikovnim prilagajanjem svetov (skupščin) delegatskemu sistemu po Ustavi 1974 protislovje med načinom zagotavljanja materialnih pogojev produkcije in vplivanja na vsebino in kvaliteto dela nikakor ni že odpravljeno.

Radijska in televizijska produkcija je bila dlje centralistično organizirana, kar ima očitne posledice tudi na njen sedanji položaj. Po družbenoekonomskem bistvu je sistem pridobivanja dohodka radijskih in televizijskih organizacij bliže proračunskemu kot tržnemu. Administrativno določanje (povečevanje) radijskih in televizijskih naročnin je mogoče zaradi *neelastičnega povpraševanja* (ki je podobno povpraševanju po zdravstvenih, izobraževalnih, socialnih in drugih storitvah in dobrinah za zadovoljevanje skupnih potreb) in *monopolnega položaja* radijskih in televizijskih organizacij v republikah, za katerih programe sicer obstajajo substituti (programi iz drugih republik in držav), vendar sistem komunikacijskega davka (naročnin) odpravlja neposredno povezanost konkretne produkcije s konkretno konsumpcijo.

Z nakupom radijskega ali televizijskega sprejemnika je recipient 'obsojen' na plačevanje naročnine, ker uporabna vrednost sprejemnika ni v njem samem, ampak v omogočanju sprejemanja programov.⁶⁶ S stališča

⁶⁴ Poročilo centralnega komiteja o delu Zveze komunistov Jugoslavije od šestega do sedmega kongresa, Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije, Ljudska pravica / Cankarjeva založba, Ljubljana 1959, str. 29.

⁶⁵ Prav tam, str. 118, 119.

⁶⁶ Primerjaj: M. Ranković, Kultura i tržište, Privredni pregled, Beograd 1978, str. 87-88.

recipientove udeležbe v množičnem komuniciranju je radijski ali televizijski sprejemnik sredstvo, katerega uporabna vrednost se raalizira – tako kot v vsaki *produkciji* – le z dodajanjem novega dela, in šele s tem lahko torej zadovoljuje dejanske potrebe. Sistem naročnin pa izhaja iz akta nakupa sprejemnika, ne pa iz vrednosti (in uporabne vrednosti kot njene osnove) konsumiranega programa; naročnine imajo potemtakem »bolj značaj fiskalnega instrumenta kot pa cene v ekonomskem smislu besede.«⁶⁷

S sedanjim sistemom družbenega upravljanja radijskih in televizijskih organizacij, v katerem organi upravljanja opredeljujejo družbene potrebe, medtem ko pogoji pridobivanja dohodka niso v njihovi »pristojnosti«, se – podobno kot v sferi tiska – ohranja ali celo zaostreje protislovje med ravnodušnostjo do določene uporabne vrednosti, ki je rezultat administrativnega financiranja (oziroma podreditve tržnim zakonitostim), in od ekonomske sfere neodvisnim usklajevanjem smotrov množične produkcije sporočil z družbenimi potrebami, protislovje, ki naj bi ga odpravili s tem, da bi »delavci v temeljnih organizacijah določenih dejavnosti, v katerih delovanje tržnih zakonitosti ni edina podlaga za usklajevanje dela, potreb in vrednotenje rezultatov dela, ustvarjali *dohodek po načelih svobodne menjave dela* (podčrtal S. IS.),« skladno s pogoji, določenimi v samoupravnih sporazumih »glede na dogovorjene potrebe in materialne možnosti.«⁶⁸ Da med te »določene dejavnosti« (»družbene dejavnosti«) sodi tako rekoč brez ostanka (tako kot zdravstvo, kultura, znanost, izobraževanje in socialno varstvo, ki jih ustava posebej našteva) tudi množičnokomunikacijska sfera, ne more biti dvoma.⁶⁹ Ali pa je njena specifičnost tolikšna, da ni mogoče uskladiti odnosov v komunikacijski sferi z vodili oblikovanja samoupravnih interesnih skupnosti?

Temeljni smoter ustanavljanja samoupravnih interesnih skupnosti je »zagotoviti delavcem v teh dejavnostih enak družbenoekonomski položaj, kot ga imajo drugi delavci v združenem delu«⁷⁰; njegova uresničitev obenem pomeni razdržavljenje družbenih dejavnosti in zagotovitev družbenega vpliva na njihovo delo.⁷¹ Izenačenje družbenoekonomskega položaja delavcev v »družbenih dejavnostih« s položajem »drugih« delavcev naj bi dosegli s spremenjenimi odnosi pri pridobivanju dohodka, tako da bi dosedanje tržne in proračunske odnose nadomestila »svobodna menjava dela«.⁷²

V tem kontekstu je načelo »svobodne menjave dela«, ki naj bi ga uresničili, zavajajoče; vzbuja lahko pojmovanja, kot da že gre za svobo-

⁶⁷ Lj. Madžar, *Kultura kao delatnost i stvaralaštvo u uslovima robne proizvodnje*, Jugoslovanski institut za Ekonomska istraživanja, Beograd 1968 (šapirografirano), str. 12; citirano po: M. Ranković, *Kultura i tržište*, str. 88.

⁶⁸ *Zakon o združenem delu*, 22. člen; *Ustava SRS*, III. točka Temeljnih načel ter 53. in 54. člen.

⁶⁹ Kot smo videli, je ta »posebnost« komunikacijske sfere eksplicitno opredeljena tudi v ustavi; prav tako v *Zakonu o javnem obveščanju* (1973).

⁷⁰ *Ustava SRS*, III. točka Temeljnih načel.

⁷¹ *Delegatski sistem v samoupravnih interesnih skupnostih*, Center za samoupravno normativno dejavnost, Ljubljana 1977, str. 11.

⁷² *Ustava SRS*, III. točka Temeljnih načel.

dno menjavo dejavnosti v Marxovi opredelitvi – in celo samo v sferi nematerialne produkcije, ki naj bi bila torej izvzeta iz menjave (produktov) na trgu kot načina pridobivanja dohodka v materialni sferi. Tedaj bi duhovnemu delu šla večja svoboda kot materialnemu delu; v resnici pa še vedno velja »isto načelo kakor pri menjavi blagovnih ekvivalentov, menja se enaka količina dela v eni obliki za enako količino dela v drugi obliki. *Enaka pravica* je tu – v načelu – še vedno *buržoazna pravica*, čeprav si načelo in praksa nista več v laseh, medtem ko se pri blagovni menjavi menjavajo ekvivalenti samo v *povprečju*, ne v posameznih primerih.«⁷³

Predpostavka »svobodne menjave dela« ni osvobodeno delo, ampak »specifičen trg«, na katerem naj bi se uravnavala »alokacija proizvodnih tvorcev« analogno blagovnemu trgu, vendar ne po »naključni igri tržnih zakonov«, ⁷⁴ ker bi bili splošni nujni pogoji razvitih oblik produkcije tako v kapitalizmu kot v socializmu (lahko) ogroženi, ko bi bile odločitve o njihovem zagotavljanju prepuščene individualnim podjetnikom ali kolektivom. »Svobodna menjava dela« na sedanji stopnji razvoja produktivnih sil nikakor še ne odpravlja »buržuaznih odnosov« med delavci, ker še ne izhaja iz ukinitve distribucije članov družbe med različne vrste produkcije in monopoliziranih delovnih sposobnosti.⁷⁵ To pa ne pomeni, da v samoupravnih interesnih skupnostih organizirana »svobodna menjava dela« ni korak naprej k dejanskemu osvobajanju človekovega dela.

Na sedanji stopnji razvoja radijske in televizijske tehnologije, stroškov produkcije, strukture ponudbe in povpraševanja in opredeljenih smotrov dejavnosti individuov v procesih množičnega komuniciranja, neposredno povezanih s procesi dela in odločanja ter temeljnimi interesi in potrebami, sistem pridobivanja dohodka z naročninami zavira dejansko podružbljanje tega dela komunikacijske sfere. Tak davčni sistem je hkrati negacija proklamiranega načela vzajemnosti in solidarnosti kot enega izmed temeljev nadaljnjega razvoja socialističnih družbenih odnosov ter uveljavljanja individualnih in skupnih potreb in interesov. V tem sistemu vzpostavljena solidarnost je solidarnost delavcev, ki dobivajo ,negativne delovne rente«, z delavci, ki dobivajo ,pozitivne delovne rente«⁷⁶, ne pa vzajemna solidarnost.

Ker množično komuniciranje še prevladuje kot enosmerno komuniciranje⁷⁷, stopa v ospredje še vedno individualni značaj zadovoljevanja kolektivnih potreb, ki ga znotraj danega sistema organiziranja komunikacijske sfere, v katerem individualnemu zadovoljevanju potreb stoji nasproti institucionalizirana produkcija,⁷⁸ ni mogoče preseči, dokler množič-

⁷³ K. Marx, Kritika gothskega programa, MEID IV, str. 492.

⁷⁴ M. Bešter, »Specifičen trg svobodne menjave dela«, str. 356–357, 347.

⁷⁵ K. Marx, Grundrisse, str. 17; A. Bajt, »Marxov pojem proste konkurence in delitev po delu«, Teorija in praksa 1976, št. 9–10, str. 766–771, 777.

⁷⁶ Prav tam, str. 777.

⁷⁷ Primerjaj: P. Novosel, Delegatsko informiranje, Center za informacije i publicitet, Zagreb 1977, str. 115–119.

⁷⁸ Primerjaj: W. Maltusch, »Public and Mass Communication«, str. 91–93, v: Public Opinion and Mass Communication, MRT. Budapest 1971, str. 87–99.

nemu komuniciranju v celoti kot posebni sferi človeške dejavnosti – ne torej le komunikacijskim organizacijam – ne priznamo njenega družbenega značaja in ga tudi praktično uveljavimo. V primerjavi s številnimi drugimi »družbenimi dejavnostmi«, v katerih (pro)izvajalci razpolagajo z monopolnimi sposobnostmi, bi bila komunikacijska sfera v že ustvarjenih pogojih mnogo bliže možnosti preseganja nasprotja med pooblaščenimi (komunikatorji) in nepooblaščenimi (recipienti), »izvajalci« in »uporabniki«, če ne bi bila z zunanjimi omejitvami podrejena drugim dejavnostim.

Tako kot zahtevamo družbeno priznanje spocifične narave komunikacijske sfere, uveljavljanje njenega družbenega značaja na zanjo specifičen način, je treba tudi znotraj komunikacijske sfere upoštevati ne le splošne predpostavke posebnih oblik množičnega komuniciranja, ampak tudi njihove posebnosti. Če niti blagovna produkcija niti proračunski sistem na sedanji stopnji razvoja družbenih odnosov ne moreta biti splošen način podružbljanja komunikacijske sfere, to ne pomeni hkrati, da za posamezne njene dele (oziroma v omejenem obsegu) blagovna produkcija še ni postala anahronizem. To zlasti velja za tisk.

Za časopisne organizacije je prodaja časnikov na trgu poglobitvi vir pridobivanja dohodka, čeprav tudi pridobivanje dohodka iz reklame ni zanemarljivo majhno. Obstajajo sicer poskusi pa tudi trajne oblike tiskovne produkcije, ki ni podrejena zakonitostim ponudbe in povpraševanja, a imajo prostorsko in socialno omejen obseg, čeprav ne nujno tudi zgolj dopolnilni značaj; gre za oblike, ki jih komunikologija označuje za množično-kategorialne oblike komuniciranja (partijski in strokovni časopisi oziroma sploh vse oblike po tehnologiji množičnega komuniciranja, katerih občinstvo obstaja kot socialna kategorija). Kakorkoli je že videti ta delitev (oziroma izključitev) »relevantna za publicistično znanost«⁷⁹, spregleduje, da so te posebne oblike v pogojih blagovne produkcije predvsem rezultat prilagajanja ponudbe povpraševanju. V pogojih osamosvajanja komunikacijske sfere izpod neposredne podrejenosti tržnim zakonitostim nastajajo posebne oblike (množičnega) komuniciranja v tistih segmentih družbe oziroma posebnih družbenih okoljih, katerih člani poleg interesov za zadovoljevanje splošnih družbenih potreb tesno povezujejo izraziti posebni ali posebej izraziti konkretni interesi.

Med najpomembnejše pridobitve množičnega komuniciranja v razvoju samoupravne socialistične demokracije lahko uvrščamo razvoj lokalnega tiska in še zlasti časopisja organizacij združenega dela, ki lahko v največji meri prispeva k neposrednemu povezovanju dela in komuniciranja, k nadaljnjemu razvoju samoupravljanja, pa je za to njena osvoboditev izpod zakonitosti tržnih odnosov temeljna predpostavka. Vendar:

Interes, ki ga v številnih raziskavah izražajo delavci in občani za množično-kategorialno komuniciranje,⁸⁰ je hipotetični in ne že dejanski

⁷⁹ K. Koszyk, K. H. Pruys, Wörterbuch zur Publizistik, DTV, München 1969, str. 193–194.

⁸⁰ Glej na primer: F. Vreg, »Komunikacijski sistem ne ustreza stopnji razvoja samoupravne demokracije«, Obveščanje in odločanje, 1979, št. 2, str. 29–30; S. Splichal, »Javna občila v delegatskem sistemu«, prav tam, str. 34.

interes: izhaja iz *dejanskega interesa* za védenje in odločanje o razvoju (neposrednega) družbenega okolja in *predpostavke*, da je mogoče ta interes zadovoljiti z množično-kategorialnim komuniciranjem. Če se ta interes absolutizira kot dejanski in trajni interes za konkretno obliko in vsebino komuniciranja, lahko z izključevanjem tržnega reguliranja celo oslabimo vpliv recipienta na ponudbo, namesto da bi ga okrepili. V razvoju lokalnega tiska ti »nepričakovani« rezultati nikakor niso redki; razumljivo vselej tedaj, kadar je vsebina zadeva ‚pooblaščenih‘ in tistih, ki so jih pooblastili, in proračunski sistem je dobra osnova za to.

V (sedanjih) pogojih, ko ni zagotovljen vpliv vseh potencialnih udeležencev na proces množično-kategorialnega, še manj pa množičnega komuniciranja, bi vsaka organiziranost tiskovne dejavnosti, ki bi hotela izključiti zakonitosti blagovne produkcije, nujno vodila bodisi v razsipanje produkcijskih faktorjev, bodisi v privatizacijo družbene presežne vrednosti.⁸¹ Različne oblike materialne kompenzacije komunikacijskim organizacijam (od dotacij do reklame), ki omogočajo nižjo tržno ceno časnikov, so le navidezni prispevek k enakosti udeležencev komunikacijskega procesa.⁸² Potencialni udeleženci (torej tisti, v imenu katerih je bila pridobljena dotacija), ki kljub dotaciji ne postanejo dejanski udeleženci komunikacijskega procesa bodisi zaradi še vedno prenizkih osebnih dohodkov bodisi zaradi še vedno neskladnih vsebin z njihovimi interesi, se s tem »odpovedujejo« še dodatnemu delu svojega dohodka, dejanski udeleženci pa si ga prilaščajo.

Razreševanja teh protislovij ni mogoče reducirati na ustanavljanje samoupravnih interesnih skupnosti ali drugih oblik organiziranja množičnokomunikacijske sfere, ki – kolikor postanejo cilj – degradirajo človeški razvoj na določene oblike posredovanja med različnimi dejavnostmi individuov. Ta nevarnost še vedno realno obstaja, na kar razprave o birokratizaciji interesnih skupnosti v zadnjem obdobju dovolj zgovorno opozarjajo. Razvijanje »ustreznih demokratičnih oblik dogovarjanja« v komunikacijski sferi, s katerimi bi onemogočili »razne oblike intervencij in celo pritiskov« na eni strani, na drugi strani pa prepuščenost tega posebnega področja stihiji, bo potemtakem lahko uspešno le, kolikor bo izhajalo iz specifičnih družbenoekonomskih in političnih odnosov v tej dejavnosti⁸³, poudarja Kardelj v zaključnem delu Smeri razvoja. Realizacija njegove zahteve pomeni prav izpeljavo Marxove celostne zamisli svobode tiska; tedaj ni odveč opozoriti tudi na Marxov stavek, da svobode tiska ni mogoče presojati po ideji te svobode, ampak po njeni *zgodovinski eksistenci*.⁸⁴

⁸¹ M. Ranković, *Kultura i tržište*, str. 42–43; A. Bajt, »Marxov pojem proste konkurence in delitve po delu«, str. 777.

⁸² V to obliko finančne podpore je treba šteti tudi pokrivanje izgub tako imenovanega informativno-političnega (dnevne) tiska z izrednimi dohodki »komercialnega tiska«, kar je dokaz več o nepreseženih protislovjih buržoaznih odnosov v sferi tiska.

⁸³ E. Kardelj, *Smeri razvoja ...*, str. 221.

⁸⁴ K. Marx, *Die Verhandlungen ...*, str. 83.

ANDREJ KIRN

Nova revija, nove obljube pa tudi stare iluzije

Književni listi Dela so 26. junija 1980 objavili dokument pobudnikov za novo revijo. Pismo z gradivom, ki ga podpira 54 kulturnih delavcev, je bilo 11. junija poslano predsedniku Republiške konference SZDL, v vednost pa tudi predsednikom Predsedstva SRS, Skupščine SRS, Izvršnega odbora Kulturne skupnosti Slovenije in Društvu slovenskih pisateljev. Po objavi gradiva je prišlo do nekaterih ocen in polemik (Delo 28. avgusta 1980, 18. septembra 1980, Ljubljanski dnevnik 28. septembra 1980, 12. oktobra 1980 itn.).

Biti pobudnik in zagovornik novega se zdi že samo po sebi napredno in upravičeno. Nasprotovati novemu je nesimpatično in konservativno. Razlikujoče mišljenje pa seveda prodira v razlike med izvornostjo in novem o novem kot preobleki starega, o družbeno konservativnem »novem«, družbeno napredno »novem« itn.

Ker je diferencirajoče in razlikujoče mišljenje pobudnikom izredna skrb in vrednota, bom v svojem zapisu izpostavil predvsem razlike, ne pa tisto, kar v objavljeni pobudi sprejemam. Programsko izhodišče nove revije ne ponuja kritiko vsega obstoječega, »temveč obravnavo kriterijev vsakršne obstoječe ali možne kritike« (Delo, 26. junija 1980, str. 16). To stališče si je pa precej v laseh z zagotavljanjem, da izdelava »novih kriterijev ne pomeni izgotavljanja nekakšnih za vselej zamejenih oziroma vnaprej nepreklicnih meril vrednotenja, marveč vzpostavljanje označevalcev vztrajnega razločevanja med umetniškim delom in literarno ideologijo, med mišljenjem in metafiziko, med narodom in nacijo, med človekom in subjektom, med stvarjo in objektom itd. Nov položaj zahteva nov premislek sveta.« (Ibidem)

V prvi navedeni postavki gre za aprioristični metodološki postopek, ki je poznan iz filozofske dediščine. Ta postopek ima univerzalno veljavo in ga je možno aplicirati na poljubno področje, podobno kot sholastično stalinistično uporabo dialektičnih načel. Skrivnost te metode pa je približno v naslednjem: preden se lotiš raziskovanja konkretnih potreb, jezika, umetniških del, tehničnih sredstev, znanosti, je treba izpostaviti, kaj je bistvo potrebe kot potrebe, bistvo jezika kot jezika, bistvo volje kot

volje, bistvo tehnike kot tehnike itd. Kdor je to sposoben narediti, si je pridobil možnost, da zapusti ontično raven obravnavanja in se dvigne k bistveni ontološki ravni. Sodim, da se kriteriji kritike porajajo iz kritike same, njenih različnih vsebin, namenov in učinkov. Nekakšno iskanje kriterijev *vsakršne obstoječe* ali *možne kritike* je obljava, za katero je že v naprej jasno, da je ne bo moč izpolniti.

Kadarkoli se čutim zanesenega in omotičnega od obetavne kritične kritike, se zaradi streznitve obrnem h Kardeljevim *Beležkam o naši družbeni kritiki*. Naj mi bo dovoljeno navesti nekaj njegovih misli, ne zato, da bi podcenjeval vednost pobudnikov, ampak da bi se vsi spomnili bolj realnih zgodovinskih koordinat, zgodovinske zavezanosti in odgovornosti kritike:

»Marsikdaj se pri nas preveč govori o tem, kakšna naj bo kritika, namesto da bi več govorili o tem, kakšna je kritika, kaj hoče, oziroma kam vodi.« (Edvard Kardelj: *Beležke o naši družbeni kritiki*, Ljubljana 1966, str. 6) »Vsaka družbena kritika je obenem tudi politika...« (ibidem).

Zelo dobro je imeti vedno pred očmi naslednje temeljne razsežnosti Kardeljeve analize kritike: družbena vloga kritike, kritika in humana odgovornost, kritika in praksa, subjektivno in objektivno v kritiki, konstruktivna in destruktivna kritika, moralistično-idealistična kritika, kritika in politični boj, svoboda kritike, odgovornost demokracije in odgovornost kritike, izhodišče in smoter socialistične kritike, demokratične oblike in kritike, samoupravljanje in kritike, viri in vzroki različnih teženj naše družbene kritike.

Pobudniki razglašajo: »Konec je vrednotenja umetniške veljavnosti na temelju idejno-estetske pripadnosti.« (ibidem) Je to strokovno ali ideološko ugotovljen konec? Kaj se bo zgodilo s tistimi, ki tega konca ne priznavajo? Jih bomo proglasili za dogmatike, jih bomo strokovno smešili in ideološko diskvalificirali? Kdo si je prilastil in monopoliziral ta konec? Pobudniki nove revije odkrivajo težnje, »ki oživljajo vsesplošno ideologizacijo«. (ibidem) Mar razglašanje navedenega konca ne uvaja svoj koncept vsesplošne ideologizacije?

Osebo tudi odklanjam vsesplošno ideologizacijo, ki ne potrebuje resnega in temeljitega strokovno-raziskovalnega dela, strokovnoidejnega utemeljevanja stališč in konceptov. Takšna ideologizacija povzroča ne samo politično, ampak tudi ideološko škodo. Ne bogati in ne krepi ideologije samoupravne družbe, marveč jo slabi. Sprejemam pa univerzalizacijo ideološkosti v pomenu smiselnega povezovanja samoupravnih izhodišč, ciljev in marksističnih dognanj s človekovim mišljenjem in delovanjem. Brez te univerzalnosti vidim nevarnost, da se na eni strani oblikuje scientistična tehnokratska strokovnost, ki je prezirljiva do vsakih širših družbenopolitičnih in vrednostnih postavk, na drugi strani pa poraja izpraznjeno in voluntaristično ideologijo, ki nikogar ne more zadovoljiti.

Kdo bo tedaj zapolnil ta prostor? Katerim družbenim silam gre žito v klasje ob taki razdvojenosti med strokovnim in ideloškim? Nad tem se je

vredno in odgovorno zamisliti! Univerzalnost ideološkosti razumem tudi v smislu dominantnosti družbene zavesti v neki dobi in družbi. Abstraktno rečeno, v naši družbi je kandidat za to funkcijo ideološke univerzalnosti le samoupravna socialistična zavest, ki je nenehni proces, ne pa katalog teologiziranih osnovnih resnic, ki so dane enkrat za vselej. Ta ideološka univerzalnost je lahko edino zagotovilo za bogastvo in enakopravnost mišljenjske diferenciacije, za samoupravno miselno sožitje in sodelovanje.

Iluzorno se je slepiti, da bo mogoče vzpostaviti »izrecno razločevanje med znanstveno-strokovnimi in ideološkimi spopadi.« (Ibidem) Tovrstni poskusi in celi filozofski programi so do sedaj propadli. Mogoče bodo pobudniki revije le uspeli? Je utemeljevanje koncepta nove revije strokovno-znanstveno ali ideološko dejanje? Bojim se, da ne bodo preveč v čislih tisti, ki ne bodo privrženci »vztrajnega razločevanja med umetniškimi delom in literarno ideologijo, med mišljenjem in metafiziko, med narodom in nacijo, med človekom in subjektom, med stvarjo in subjektom itd.« (ibidem). Tudi ta »itd« ni tako nepomemben, saj meri na univerzalnost in neskončno raztegljivost predlagane teoretične pozicije. Je to ideološka ali znanstveno-strokovno utemeljena pozicija?

Določena oblika razločevanja in protistavljanja med znanstvenim in ideološkim je povezana že s samim začetkom konstituiranja novoveške znanosti in meščanskega duhovnega kozmosa. V tej fazi, ko je šlo za ideološki, politični in ekonomski spopad s fevdalno družbo na vsej fronti, je to protistavljanje odigralo neposredno družbeno in znanstveno vlogo. V 19. in 20. stoletju pa je to protistavljanje izražalo in se povezovalo s socialno-politično platformo socialdemokracije. Postavilo se je v funkcijo znanstvenega, idejnega in družbenopolitičnega diskreditiranja marksizma. V današnjem zgodovinskem trenutku, ko je v nekaterih visoko razvitih kapitalističnih deželah na pohodu liberalna desnica, dvomim, da bi ostro razločevanje ali celo protistavljanje med strokovno-znanstvenim in ideološkim lahko odigralo neposredno družbeno vlogo.

Sodim, da se strokovnost izteka v ideološkost in ideološkost se tudi strokovno utemeljuje. Popolne istovetnosti med njima ni, toda še manj je možno njuno »izrecno razločevanje«. Celo v naravoslovju prihaja že na nivoju empiričnih dejstev do situacij, da obstajajo razhajanja v oceni pomena dejstev za izgradnjo določenih teorij, modelov, interpretacij. Svetá ne moremo opazovati in spoznavati tako strokovno, neideološko, kot da bi lahko iz sveta in zgodovine izstopili in bi iz neke nadzgodovinske, nadsvetovne Arhimedove točke objektivno strokovno opisovali svet. Realna družbena spoznavajoča bitja se tako spreminjajo v idealizirana razumska, nezainteresirana bitja, pri katerih so njihov realen družbeni zgodovinski razvoj, njihova realna razmerja postavljena v oklepaje, očiščena vsega, tako da strokovni razum lahko zasiže v vsej svoji ideološki neomadeževanosti. To je zopet svojevrstna ideološka spoznavna prikazen. Smo pač ujeti v strukturiranost zgodovinskega sveta in iz njega ni mogoče izstopiti – ne praktično in ne teoretsko.

Menim tudi, da za široko javnost verjetno ni dovolj jasno – kar pa ni nekaj obrobnega – kaj naj pomeni to »izrecno razločevanje«? Iz smisla besed in iz celotnega teksta to lahko razumemo kot absolutno izključevanje in nasprotovanje med znanstveno-strokovnim in ideološkim, ne pa tudi njune enotnosti in povezanosti v različnosti? Ideološka dimenzija je nedvomno bolj navzoča v teoretičnih in filozofskih izjavah kot v empiričnih izjavah, čeprav je znano, da se tudi empiričnih dejstev že lotevamo z določenimi teoretičnimi dispozicijami. Se ideološkost omejuje na politična stališča? Strokovnost, če ni zgolj plehki empirizem in prakticizem, mora biti globoko teoretična, ki pa hkrati vsebuje in proizvaja družbeno-zgodovinsko izoblikovano ideološkost. Je ideološkost za strokovnost nujno negativna? Pobuda obljublja in poudarja teoretsko raven analize. Bodo avtorji res lahko na tej ravni načelno popolnoma razločili strokovnost od ideološkosti? Kakšna je zveza med teoretičnostjo in ideološkostjo na drugi strani? To so zelo zapletena in posredovana razmerja, in mislim, da se bo ob njih raztreščilo prizadevanje za absolutiziranje nasprotja med znanstveno-strokovnimi in ideološkimi spopadi že na teoretski ravni.

Zakaj je nekaterim toliko do izrecnega razločevanja med strokovnimi in ideološkimi spopadi? Dr. Tine Hribar (Delo 18. septembra 1980) sodi, da bodo osemdeseta leta prav leta vseh živih ideologij in zato tudi leta ideoloških soočanj. Strinjam se s tem, čeprav so se taka leta tudi v preteklosti pogosto ponavljala. Je pobuda za novo revijo že v službi prave prognoze?

Dovolite, da se še sam malo poigram z ugibanjem, kakšno funkcijo bi lahko odigralo izrecno razločevanje med strokovnimi in ideološkimi spopadi. Takšno razločevanje je zelo pripravno, da se izgradi prvi obrambni nasip za zavarovanje novih ideoloških vzorcev, da se jih v imenu strokovnosti zaščiti kot družbenopolitično nedotakljive; ko pa ti ideološki vzorci dozori in se doseže novo razmerje moči v njihov prid, se ta zaščitni strokovni inkubatorski ovoj odstrani in prične se hkrati pohod ideološkega vzorca s strokovnostjo ali brez nje. In kdo bi si tedaj še upal zaklicati, da cesar nima nove obleke?

Pobudniki tožijo, da so bili pogosto tarča političnih in ideoloških podtikanj, diskvalifikacij in da se jim je onemogočilo javno tiskanje in nastopanje. Za nekatere pa mi je znano, da so natisnili mnogo knjig in mnogo člankov. Tisti, ki so opravljali in opravljajo pomembne funkcije v uredniških svetih založb, uredništvih revij in rubrik pa bi se lahko vprašali, ali ne obstojijo tudi žrtve njihovih meril, njihove selekcije? Vzemimo npr. dr. Rupla. Redki imajo priložnost kot dr. Rupel, da mu je zaupana cela rubrika v *Teleksu*, kjer po mili volji deli pohvale in graje, kjer npr. velik del objavljene disertacije nekega mlajšega znanstvenega delavca prekvalificira v pravi priročnik in bralcu sugerira, da se mu bo vtisnil najbolj v spomin uvod disertacije. (*Teleks*, 10. oktobra 1980, str. 10). Zakaj svoj spomin sugerira bralcem – in to prav dr. Rupel – ki je zelo alergičen na nastopanje v imenu »množine«? Mar tudi to sodi v stil najavljaajoče se

mišljenjske diferenciacije? Redkim je tako odprta pot v založniške hiše, dnevno časopisje in druga javna občila kot dr. Ruplu. Marsikateri, ki niso bili tarča političnih in ideoloških diskvalifikacij, so verjetno imeli več težav pri objavljanju svojih knjig in člankov. Glede teh možnosti verjetno obstoji precejšnja diferenciacija med samimi pobudniki nove revije. Odvratno pa se mi zdi, da tarnajo in obtožujejo družbo prav tisti, ki imajo odprte možnosti za strokovno delo, številne mednarodne stike, tiskanje knjig in člankov – ne samo v strokovni publicistiki, marveč tudi v tedenskem in dnevnem tisku, ki ima izredno velike naklade.

V našem prostoru je postala v zadnjem času stalinistična nalepka priljubljeno sredstvo, da se politično diskvalificira svojega sobesednika. Če pa že govorimo o tem, moramo ugotoviti, da tudi v filozofiji, družbeni znanosti in kulturi obstajajo izrazi kot so neoliberalistične tendence, desna in konservativna usmeritev itn. Uporaba teh pojmov pa kakor da nima več nobene osnove in bi pomenila stalinizem, diskriminacijo in diskvalifikacijo. Pobudniki ugotavljajo restalinizirajoče tendence v naši družbi. Najbrž obstajajo še marsikateri druge in ali se pobudniki ne čutijo ogrožene tudi od takih kot so npr. malomeščanske tendence, neoliberalistične, anarhistične, tehnokratske tendence, tendenca izrinjanja in omalovaževanja marksizma ter drugih meščanskih tendenc? Tudi neoliberalistične in anarhistične tendence, čeprav so antistalinistično naravnane, so lahko v primeru, ko se pojavljajo kot dejavnik družbene destabilizacije, objektivni zaveznik in pobudnik restalinizirajočih procesov – ker pač pomagajo ustvarjati pogoje za njihov nastop in uveljavljanje. Diferenciacija mišljenja in prakse, ki nima vedno pred očmi tudi odgovornosti do skupnih samoupravnih socialističnih okvirov sožitja, se sprevrača v svoje nasprotje. Naša edina možnost pa je zvestoba ustvarjalnosti za našo samoupravno socialistično tendenco. Da bi pa to ohranili in razvijali, ni pomembna samo diferenciacija mišljenja, kjer se vsak ponaša z miselnimi razlikami, s katerimi se ločuje od drugih, ampak je pomembno tudi združevanje mišljenja in akcije – drugače bomo zapravili ne le pluralizem samoupravnih interesov ampak še marsikaj drugega. V pobudi se poudarja pluralizem samoupravnih interesov. Toda če to ne vodi k enotnosti, usklajevanju in združevanju interesov, bo to silno otežkočilo reševanje družbenih problemov in bo sprožilo zaostrene družbene konflikte.

Odločilna so vsebinska izhodišča, na podlagi katerih poteka diferenciacija. Pomembni so problemi, ki silijo in spodbujajo diferenciacijo. Toda produktivna in ustvarjalna ni samo diferenciacija mišljenja, ampak tudi sinteza in sodelovanje v mišljenju. Če se diferenciacija akcije in mišljenja tako zelo zaostri, da so pretrgane minimalne skupne vezi, potem upada pripravljenost za sodelovanje, trpi skupno delo, ki je pa v svoji celoti medsebojno soodvisno tako v pedagoški, raziskovalni ali drugačni temeljni organizaciji. Enosmerni proces diferenciacije pelje k atomiziranju posameznikov in skupin, pogloblja med njimi nezaupanje, proizvaja intrige, sumničenja, medsebojna obtoževanja in ovire pri delu. Diferen-

ciacija mišljenja, ki hoče ohraniti skupne temeljne okvire samoupravnega sožitja, zahteva večjo medsebojno spoštovanje in premislek o naši lastni nestrpnosti, agresivnosti in težnji po družbeni moči in vplivu.

Pobudniki so zapisali, da ne gre za smrt umetnosti, temveč za konec metafizičnega ideološkega dirigiranja umetnosti. Takšna ocena je hud izziv za vse naše umetnike. So mar ti ustvarjali pod težo družbeno zunanjega in notranjega metafizičnega ideološkega dirigiranja umetnosti? Se ta trditev ne izteka v prišepetavanje, naj se odrečejo tudi svoje lastne svobodno sprejete »metafizične« ideološke identitete? Zdi se, da se z novo revijo obeta svetlejša prihodnost Slovincem in slovenski kulturi, saj je danes, kot ugotavlja pobuda, ta kultura privatizirana, zbirokratizirana in zavrta. Če je temu res tako, naj račun položijo tudi ustrezni družbenopolitični organi, družbenopolitične organizacije in institucije, ki bi bile v primeru resničnosti teh trditev nedvomno tudi krive, da se je kultura znašla v tako klavrnem položaju! Napočil bo čas svobodnejšega izražanja misli. Naj zvonijo vsi zvonovi, prihaja čas Svobode, Demokracije in živahne mišljenjske Diferenciacije! Smo mar do sedaj živeli v totalitarni družbi, smo bili duhovno tlačeni in preplašeni? Mar ni naša družba z novo ustavo, z uvajanjem novih institucionalnih oblik za svobodno izražanje in povezovanje različnih interesov, mnenj in misli, mar ni z načelom pluralizma samoupravnih interesov – v zadnjih letih napravila velik teoretični in praktični napor za nadaljnjo demokratizacijo našega javnega življenja? Ne trdim, da vse te institucije brezhibno delujejo, niti tega, da smo že dosegli vse, kar bi bilo potrebno in mogoče. Toda ob takšni temeljni usmeritvi ugotavljati restalinizirajoče tendence – mar takšna trditev ni primer (grobe) vsesplošne ideologizacije, ki ji pobudniki nove revije napovedujejo vesoljni boj?

»Vse tiste, ki so si pridobili privilegije pod okriljem ideoloških zaostritev, je očitno popadel hud nemir.« (dr. Tine Hribar, Delo 18. septembra 1980). Kdo so ti, ki jih vznemirja prihod Svobode, Demokracije in mišljenjske Diferenciacije? So to tisti, ki so se v spopadih, ki niso bili le ideološki, marveč *tudi politični*, zavzemali za razredno pojmovanje samoupravljanja, za nadaljnjo demokratizacijo mednacionalnih odnosov, za odgovornost znanstvenikov in politikov za ideološke in politične opredelitve? Poznam takšno vsebino ideoloških in *političnih* spopadov in protagonistov v njih, ne vem pa za nekakšne njihove privilegije. Pustim se o tej zadevi poučiti – če jih je kdo pridobil, je prav da jih izgubi. Treba pa se je spomniti predvsem na vsebino ideoloških soočanj.

Dr. Tine Hribar je opozoril tudi na družbene vzroke samocenzure avtorjev. Da je to potrebno odstraniti, najbrž ne more biti dvoma. Takšna samocenzura je hudo depresivno in duševno breme, ki poraja utesnjene in zavrte osebnosti. Ob tem pa naj omenim še drug, pozitivni vidik »samocenzure«. Ne moremo delati samo slavospevov svobodi misli, pomembno je tudi, ali so svobodno izrečene misli tudi utemeljene, resnične, objektivne. Tudi neresnične, neutemeljene, konservativne, žaljive, diskvalifika-

cijske misli so lahko »svobodno« izrečene! Potrebna je »samocenzura« misli v smislu večje odgovornosti in utemeljenosti mišljenja. Ali je v predloženi pobudi tudi mogoče prišlo do samocenzure avtorjev? Mogoče je to vzrok ali pa vztrajanje na hoteni apolitičnosti in neideološkosti avtorjev, da je koncept nove revije zelo družbeno-idejno ohlapen. Že zavoljo tega res lahko pričakujemo tisto, kar nam obljublja programska izhodišča, namreč »dogodivščino, presenečenje in skrivnost«.

Avtorji pravijo, da bodo na teoretski ravni kritično analizirali tudi kategorije kot so samoupravljanje in interesi, da pa bo kljub temu v ospredju samoupravljanje, demokracija in mišljenjska diferenciacija. Naj oprostijo moji radovednosti. Ali bo šlo zgolj za kritično analizo navedenih kategorij ali tudi za kritično analizo dejanskosti, ki jih te kategorije zajemajo? Ni mogoče ločiti enega od drugega! Zakaj že sedaj pobudniki nove revije ne opredelijo glede tega vprašanja jasnih kriterijev? Zakaj že sedaj v številnih revijah v Sloveniji in Jugoslaviji ne razvijejo te kritike, marveč čakajo šele na nove revije?

Namen mojega zapisa ni bil tehtanje »za« ali »proti« pobudi za novo revijo. To je stvar širše in temeljite družbene presoje in ocene revijalne in kulturne situacije na Slovenskem. Ne odločam se za ali proti novi reviji, imam pa zadržek do posamičnih elementov družbenega ideološkega koncepta, ki jo utemljuje. Nova revija tudi ne bi smela še bolj poslabšati materialnih razmer že obstoječih revij, oziroma vsem je treba zagotoviti ustrezne materialne pogoje v skladu s kakovostjo in pomenom ter z obsegom njihovega delovanja. Mislim, da je treba vsekakor okrepiti tudi materialno osnovo in strokovno službo obstoječih revij, da bi lahko resnično kvalitetno v mnogih razsežnostih izpolnjevale svoj program in svoje družbene obveznosti, ki so si jih začrtale z uredniško zasnovo.

Če gledamo dolgoročno, ustanavljanje novih revij ne more biti najlažji odgovor na oblikovanje in pritisk skupinskih samoupravnih interesov. Načelo samoupravnega pluralizma vsekakor terja in tudi omogoča, da gojimo novo kulturo dialoga, da se v naših družboslovnih, filozofskih in drugih revijah ter glasilih soočajo različna stališča in razvija boj mnenj. Prizadevajmo si, da se socialistični samoupravni idejni pluralizem v naši publicistiki še bolj uveljavi. Prav tako pa moramo tekšen pluralizem stalno povezovati z iskanjem novih sintez in novih rešitev za odprte probleme družbenega razvoja. Kaj bomo storili, če se čez nekaj časa pojavijo skupine s 50 ali več podpisniki za ustanovitev novih dveh ali treh revij? Osnovna argumentacija bo lahko z vso upravičenostjo enaka kot pri sedANJI pobudi. Iz pobude tudi ni jasno, ali gre za čisto literarno kulturno revijo ali pa gre tudi za družboslovno-filozofsko revijo. Če gre za slednjo kombinacijo, ne moremo mimo dejstva, da obstoji več družboslovno-filozofskih revij in da so za tovrstne prispevke odprta tudi druga glasila. Sociologov in filozofov pa zaenkrat še ni toliko, da ne bi mogla njihova dela najti prostora v obstoječih revijah in drugih glasilih. Kaj če se bodo spomnile še skupine ekonomistov, psihologov, zgodovinarjev, pravnikov

itn., da potrebujejo nove revije, ker imajo pač svoje koncepte, ki se razlikujejo od konceptov strokovnih revij za ta področja? Seveda ni mogoče zanikati tega, da obstajajo tudi precejšnje razlike med strokovnjaki na omenjenih področjih. V svetu je eksponencialna rast revij v zatonu, pri nas pa se zdi, da bo pluralizem samoupravnih interesov sprožil njihovo eksponencialno rast. Če bo zagotovljena tudi eksponencialna rast narodnega dohodka, potem vsaj s te plati ne bo težav za takšno rast revij.

V pobudi za novo revijo se marksistična usmerjenost res nikjer ne omenja, kar je najbrž posledica izrecnega razločevanja med strokovno-znanstvenim in ideološkim, toda vseeno upam, da predloženi koncept vsaj nekaj povezuje z uredniškimi zasnovami obstoječih družboslovno-filozofskih revij. Vsaj glede socialistično-samoupravne usmerjenosti najbrž ne more biti neke globoke diferenciacije med konceptom obstoječih družboslovno-filozofskih revij in idejno platformo družboslovno-filozofskega dela nove revije. Ta elementarna povezujoča osnova bi lahko služila za vključevanje novih mišljenjskih družboslovno-filozofskih diferenciacij v obstoječe družboslovno-filozofske revije. Če pa je ta moj teoretično-logični konstrukt le fikcija, potem pa dvomim, če bo nova revija v svojem družboslovno-filozofskem delu lahko prinesla več dialoga in komunikacije, ampak bo še poglobila konfrontacijo in izolacijo med mišljenjsko diferenciranimi skupinami.

SREČO KIRN – LEV KREFT

Ob predlogu za novo revijo

Splošno izhodišče, ki opravičuje predlog za novo revijo, je zelo privlačno za vse, ki se kakorkoli ukvarjajo s kulturno politiko ali umetniškimi ustvarjanjem: nobene revije ni, v kateri bi človeka veselilo objaviti kako svojo stvar, nobene revije ni, ki bi imela vsaj toliko izostreno uredniško politiko in komponiranje številnk in letnikov, da bi že s svojim imenom pomenila garancijo kakovosti za bralca in zagotovilo uspeha in ugleda avtorja. Soočanje različnih konceptov ni nikjer izpeljano tako, da bi peljalo k širini in obenem jasnitvi spoznanj bralca. To splošno izhodišče, ki govori o kulturnem mrtvilu v revialnem tisku, je tudi temelj, ki je pritegnil večji del možnih sodelavcev v krog podpisnikov predloga za novo revijo. Ko bi bil problem torej samo v tem, bi bilo seveda dovolj, da se odpre pot k dvema možnostima, lahko tudi k obema hkrati:

a) Če je položaj v revialnem tisku takšen, je pač potrebna nova revija, še zlasti, ker njeni možni sodelavci vsekakor predstavljajo garancijo

določene kakovosti, in eden od ciljev take revije je tudi prevetritev celotnega revialnega prostora, razvijanje dialoga in podobno;

b) Če je položaj v revialnem tisku takšen, je pač potrebno, da svež veter zaveje v svete in redakcije literarnih in družboslovnih revij, in na tej osnovi z izostritvijo kratkoročnih programov redakcij in seveda tudi s personalnimi spremembami ustvari pogoje, da bo večina slovenskih literatov in esejistov imela kam pisati in objavljati, predvsem pa da bo imela v tem objavljanju kak pomembnejši smoter, kot pa je zgolj prezentiranje gradiv za njihove prihodnje knjige.

Ta del pobude, ki pa je že v izhodiščih skrit in preplavljen še z drugimi idejami, je vsekakor dober, in v tem smislu je treba nosilce pobude za novo revijo podpreti in jim priznati iniciativnost, kakršno druge subjektivne sile v revialnem prostoru niso pokazale.

Najslabše kar pa se lahko v tej situaciji zgodi, je preprosto pristajanje na vse, kot je. Če se celotna revialna situacija ne prevetri, je vprašanje o snovanju še ene revije povsem nepomembno. Toda odkod tako stanje v revijah za mišljenje in pesništvo? Brez vsakih zgodovinskih sprehodov v politične posege, kulturniške intrige in spletke, je v samem predlogu za novo revijo vsebovan odgovor na vprašanje o razkroju mišljenja in pesništva – v povsem nekritičnem antistalinizmu. Ta pri nas živi že skozi vse »nove revije«, pa naj se že imenujejo »Perspektive« ali »Problemi«. Očitno je največji del umetniške srenje po obdobju revolucionarnega boja med obema vojnoma, posebej v revialnem prostoru izgubil vsak možni smoter svoje produkcije, vsak kriterij. Gre predvsem za erozijo meščanskega koncepta umetnosti in njene »angažiranosti«, meščanskega koncepta, ki je osnova tudi za koncepte »sorealizma«.

Kakor se je v estetiki pojavila tista znana teorija o totalni zavezanosti vsakršnega umetniškega produciranja čutno-nazorni dejanskosti, dejanskosti, ker je vodila v formiranje proslule sorealistične umetniške prakse, tako se je pojavila tudi kritika te teorije. Kakorkoli je bila teoretsko heterogena, je bila v osnovi vendarle revolucionarna, saj je uspela zlomiti vsaj dve iluziji:

- da je socialistični realizem kot praktična plat te teorije umetnost revolucionarnega proletariata, in

- da je socialistični realizem zgodovinsko produktivna umetnost.

Pokazala je, da ima umetnostna produkcija svojo lastno samostojnost, in to v tem smislu, da se temeljna družbena protislovja v njej manifestirajo na specifičen način, določen s posebnim položajem te produkcije in njenih producentov v družbeni totaliteti.

Po drugi strani pa je, izhajajoč iz heterogenosti kritike socialističnega realizma, eden izmed nosilcev te kritike zašel v isto teoretsko pozicijo kot socialistični realizem.

Kakor je namreč ta v svoji teoretski dejavnosti prikazoval umetniško produkcijo kot nekaj, kar lahko životari zgolj kot estetizacija določene politike, torej brez neke lastne zgodovine in neke lastne zastavitve temelj-

nih družbenih razmerij, tako se je sedaj umetnostna produkcija definirala kot nekaj popolnoma samostojnega, nekaj, kar nastaja in se določa iz same sebe, brez vsakršne določitve z razmerji, ki obvladujejo družbo v celoti. Edini odnos do dejanskih razmer, ki ga takšna pozicija še dopušča, je le iluzija o samostojnosti umetniške produkcije nasproti drugi dejanskosti, kot nekaj abstraktnega.

Če je že šlo pri stalinistični koncepciji te posebne produkcije za njeno izpraznjenje v neki sami za sebe živeči abstraktni »občosti«, gre tu za izpraznjenje celote dejanskih razmerij znotraj absolutizirane »posebnosti«. Pri obeh ista metafizika. Pri prvi postavitev iluzije o eksistenci nekega splošnega občega razmerja, ki se nikoli ne konkretizira, pri drugi postavitev iluzije o eksistenci cele vrste za sebe in iz sebe živečih kvazikonkretnih razmerij. Nasprotje, v katerem sta si ti dve poziciji, nas ne sme preslepiti. To je zgolj videz. Dejansko gre za istost. Če je prva pozicija rezultat stalinizma, druga vpije po njem. Boj proti restalinizaciji v tem primeru nastopa zgolj kot laž principa, zgolj kot nezmožnost in zanikanje boja proti njemu.

Praktično takšna pozicija odvzame možnost vsakršne politizacije umetnosti. Preostane prostora le še za estetizacijo politike in politikantstvo tistih, ki sodelujejo v umetniški produkciji. V tistem trenutku, ko se postavi zahteva po tem, da ne obstajajo nobeni kriteriji v razmerju med umetniško produkcijo in družbenimi razmerji v celoti, pod predpostavko, da se to razmerje preprosto odmisli, tedaj se ne bojuje več proti kriterijem, ki jih spontano producira dejanskost. Tedaj se pristaja na obstoječo dejanskost, samo, kot na tisto, kar je nepremagljivo in nespremenljivo. To končno rezultira v tistem, iz česar se izhaja, da je umetnost obljubljena dežela, izvzeta iz umazane dejanskosti. Pa je kot taka zgolj aktivni element reproduciranja le-tega, pa naj se dogaja ali kot radovednost ali kot iskrivnost.

Umetniška produkcija, ki na temelju svojega družbenega privilegirane položaja omogoča svojim nosilec, da se postavljajo v kritičen položaj, jim obenem vseskozi omogoča, da ta kritični položaj opuste, kadar so v nevarnosti umetniški privilegiji sami. Umetniška produkcija se tako skuša izoblikovati kot nekakšen povsem v zraku lebdeč prostor, podložen nekim samosvojim zakonitostim. Tako ideološko izoblikovana sfera je potem seveda vedno najlažji plen najrazličnejših vulgarnih apolozij in predstavlja imeniten temelj za vsakršni nekritični pozitivizem.

Na tej osnovi tudi v predlogu za novo revijo lahko preberemo povsem nekritičen prikaz historiata slovenske revialne in kulturne situacije, in to s strani »ponižanih in razžaljenih«, ki praktično to situacijo bolj ali manj oblikujejo že dolga leta. Ocena, da se jim ni uspelo umakniti v apolitičnost, ker jim je vseskozi sledila umazana politična diskvalifikacija, je tako nekritična do lastnega delovanja, da smrdi to že po taktični laži. Če namreč umetnost umre pod vsako ideološko pezo, kako ne bi najbolj

umirala prav pod pritiskom tiste ideologije, ki jo skuša zvesti na »sebi imanentno«, vsemu dejanskemu odtegnjeno dogodivščino.

V boju z »restaliniziranim« širšim družbenim interesom se tako ne zastavlja cilj kritične prevetritve tega interesa, in lastne parcialnosti v soočenosti s to občostjo, ampak zahteva po posebnem, sebi samemu namenjenemu prostorčku odtegnjenemu temu širšemu družbenemu interesu na osnovi predpostavke o »pluralistični nevtralnosti« v odnosu med umetnostjo in družbo. Stalinistična abstrakcija občega političnega interesa s tem ni niti kritizirana niti odpravljena, ampak predstavlja tisto predpostavko, ki na njej ravno raste program nove revije, ki prosi, da ga ta obča prisila pusti pri miru, ker pač njenim svetovnozgodovinskim interesom umetniška dejavnost nima kaj prispevati, pa tudi ogrožati je ne more. Stalinizem je svinjarija, toda oblast je kar dobra stvar: v kulturi je treba stalinističnim principom izbiti žezli iz rok, da bi ga neomadeževanega nosili kulturni ustvarjalci sami – sicer pa naj ta stalinizem počne kar si bode. Cesarju, kar je cesarjevega... V programskih izhodiščih nove revije lahko torej preberemo politični program, ki poziva k delitvi oblasti med »občim« in »posebnim« interesom. Na čigav način? To pač ni posebej težavno ugotoviti, ko gre za odnos, v katerem naj bi družbeni fevdalec obče politične oblasti dal oblast na področju kulture v roke svojim vazalom, ki se zaklinjajo, da mu ne bodo stregli po življenju, če pa mu že bodo, vsekakor ne bodo stregli po življenju tistemu načelu, ki razmerje med kraljem in vazalom vzpostavlja. Vazal v najboljšem primeru želi postati vladar, nikakor pa ne želi ukiniti fevdalnih patriarhalnih razmerij med politiko in kulturo.

Zbrala se je torej skupinica, ki ocenjuje, navidez, nasilje idejno estetskih konceptov od tradicionalizma do modernizma, nad umetnostjo, v resnici pa govori o nasilju revolucionarnih gibanj nad »svobodo«, govori o tem, da je vendar že skrajni čas, da se vrnemo v mirne zapečke meščanskih hiš, da pozabimo na revolucijo in kontrarevolucijo, da prenehamo hoditi idejno estetsko oboroženi naokoli, da prenehamo pripovedovati o razrednem boju in s tem demagoško zlorabljati neuko in naivno ljudstvo za svoje politikantske (kot pač vsaka politična oblast) cilje. In prav ta teza, ki dopolnjuje tezo o samozadostni, v samo sebe zazrti, lastno zrenje producirajoči umetnosti, predstavlja praktično zgodovinsko resnico lastnega položaja v družbi prehodnega obdobja. Teza o koncu razrednega boja namreč v sebi na prvi pogled lahko nosi težnjo po koncu razrednega boja, nikakor pa ga ne more odpraviti. Če je kdaj obstajalo do konca izpeljano donkijhotstvo, potem obstaja prav v tej tezi. Preprosto odmisлити dejanskost, temeljna razmerja dejanskosti, je najlažja stvar. Je isto kot zahtevati, naj se kapitalistična produkcija odpove svojim slabim stranem in producira same dobre. Toda to ni slaba kvaliteta te teorije, čeprav tudi to. Je poskus, ki je bil v zgodovini socializma že sfabriciran, in to v tistem obdobju, katerega smrti so naši novi revijaši največji zaklinjevalci. Leta 1936, torej v času, ki sovпада z začetkom stalinskih čistk, sam Stalin

proglasi novo ustavo, kjer preprosto ukine razredni boj, kjer namesto diktature proletariata postavi institucijo ljudske države, institucijo vse-splošne družbene pomiritve. Abstrahiranje od razrednega boja pripelje seveda v praktičnem pomenu do prave razredne diktature nad proletariatom, do njegove ponovne razstrelitve v atomizirane delavce. Namesto razreda-proletariata posamezniki-državljeni, namesto revolucionarne teorije skupek abstraktnih formul, namesto avantgarde proletariata birokratska drhal.

Isti način teoretskega premisleka tudi tu. Privzdigniti pluralizem samoupravnih socialističnih interesov na nivo abstraktne formule, izbiti njegovo razredno vsebino pomeni speljati teorijo Edvarda Kardelja na spolzka tla proudhonističnih konceptov. Kajti v pruralizmu samoupravnih interesov ne videti dominantnega zgodovinskega interesa delavskega razreda, z vsemi subjekti, skozi katere se je in se še konstituira kot revolucionarni razred, pomeni prav to. Ne videti odporov proti temu zgodovinskemu interesu, temveč samo neko abstraktno »neantagonistično« *zlivanje empiričnih interesov, pomeni pristajanje na te odpore. Te odpore vključiti v občo formulo pluralizma pomeni stati na pozicijah tega odpora. Zvesti celotno teorijo Edvarda Kardelja na izolirano puščobo abstraktnega pluralizma pomeni delati s to teorijo kot z mrtvim truplom.*

Še nikoli ni nobena teorija v vsej povojni zgodovini na tako radikalen način zaigrala na strune apologetike obstoječega, utrjevanja razrednega miru in cementiranja še vedno nepremaganih protislovij samoupravnega socializma. Še nikoli se ni postavljalo pod tako jasen vprašaj vseh pridobitev razrednega boja našega delavskega razreda, vključno z njegovo razredno organiziranostjo in usmerjenostjo. Kajti pluralizem samoupravnih interesov, pojmovan sam za sebe, odmišljen od dejanskosti, izključuje tudi eksistenco Zveze komunistov in drugih subjektov zgodovinske akcije delavskega razreda. Pomeni izključitev historičnega materializma kot revolucionarne teorije delavskega razreda, pomeni končno izključitev razreda samega iz procesa organizacije, kontrole in načrtovanja procesa produkcije in reprodukcije družbenih razmerij. Toda zato vse to pomeni vrnitev v mirno življenje, v zaspano pocukranost malomeščanske individualnosti, v nekdanji mirni vsakdan tivolskih postopačev. Nehajmo umetnost obravnavati kot področje boja, sestopimo nazaj k njenemu bistvu, saj njeno bistvo ravno je mirno, neomadeževano, neokrnjeno ukvarjanje same s sabo. Ves svet, vse dejansko življenje in gibanje je za umetnost postavljeno v oklepaj, umetnost je izven tega ždeče bistvo. Pustite ga no ubogega na miru, saj je toliko let marljivo nosil najprej narodnobudniško pezo svoje sebi neimmanentne vloge, nato pa še razredno, še huje stiskajočo jahalko – pusti zdaj kljuse, da sebi imanentno zariga, brez jezdecev. Prišel je namreč veseli čas osemdesetih let, ki pomeni sestop v bistvo nove dobe: nič več idejnih in estetskih načel, nič več politike, grde in umazane, nič več rivalstva med različnimi usmeritvami, saj so vse enakovredne. Vse stoji na samem avtorju, na osamljeni umetniški ali mišljenjski monadi, ki zapre

vrata, jih dobro zaklene, da ne bi idejni kriteriji vdrli v delavnico, porine papir v ključavnico, da ga estetski kriteriji ne bi videli v njegovi imanentni nagoti – in sede k delu.

Čas osemdesetih let pa ni čas sestopa v spravo in izolacijo, ampak je čas ponovnega vzpostavljanja konkretnih revolucionarnih front, v vsem svetu. V sedanjem obdobju je dejansko strateška napaka, torej več kot zločin, če se skuša umetniško ustvarjenje in družboslovno mišljenje skriti pred abstraktnim obćim interesom v izbico svoje prav tako abstraktne posebnosti. V trenutku, ko se z vso ostrino zastavlja naloga biti kos dejanskim protislovjem, se skuša umetnost in znanost odvezati vsake odgovornosti: »Ne krivite mene, če bo deževalo«. Zato gre v programu nove revije v bistvu za isti poziv k *status quo*, kot pri vseh drugih zagovornikih tistega reda, ki je s krizo v nevarnosti. Takega programa, ki je od včeraj, tega nevtralizma tudi nova revija ne bi mogla dejansko vzdržati, in ko bi mu bila dosledna, ko bi se krčevito oklepala svoje namišljene nevtralnosti, bi pač neizogibno tonilo v blato nekritičnega pozitivizma večnih privilegijev umetnosti in znanosti, da se jima ne bi bilo treba mazati z vulgarno empirijo razrednega boja. To blato ni kontrarevolucionarno zato, ker bi bilo zoper obstoječo oblast, ampak zato, ker je za njeno petrificiranje v interesu umetniških in znanstvenih privilegijev, ker je torej za petrificiranje revolucije v njenem protislovnem stadiju, ki še omogoča določene družbene privilegije – participacijo na odtujeni moći. Ni je torej boljše apologije danega, kot je prisotna v tem programu – saj je svet v redi, če že ni najboljši, je pač najboljši možni, manjka le revija za uboge intelektualce, ki se ne morejo povsem sebi imanentno skriti, predvsem pa ne zmorejo v vsaki kritični situaciji kupiti odpustke, s katerimi bi jim bilo priznано, da družbeni grehi niso njihovi grehi, da jih ne zadevajo prav nič. Gre torej za pozicijo mišljenjske skleroze, ki je tako v umetnosti kot v mišljenju nevzdržna.

Tu se skriva drugo, bistveno izhodišče programa nove revije: predpostavka, da smo v dobi spopada s stalinizmom (govoriti o restalinizaciji je neresno, saj prav nosilci teh idej že trideset let govore o boju zoper stalinizem – ta vsaj po njihovem mnenju torej nikoli ni izginil), ki grozi uničiti umetnost in kulturo. Zato je treba zgraditi nasip imanentnosti in okope kontraideološkosti, da ohranimo umetnost na navezi njenih lastnih življenjskih sokov. Toda kaj je stalinizem in kaj je restalinizacija? Če gre v boju zoper to za boj zoper vsako »ideologijo«, če gre torej za mišljenje, ki vsako misel o spreminjanju sveta proglašaja za metafiziko in imperializem, ki vsako teorijo proglašaja za ideologijo v smislu dominacije, če je to mišljenje, ki je v sestopu k bistvu brez vseh teh atributov – potem je to mišljenje, ki se bori za deveto izbo, ki naj mu jo prav ta stalinizem prizna v neomejeno uživanje. Gre torej za poziv, naj jim restalinizacija prizna nedotakljivost stanovanja, sicer pa naj gre vse dalje svojo pot, in za poziv umetnosti in mišljenju, naj se odrečeta kakršnihkoli angažiranosti, naj prezimita v hotelčku »Pri novi reviji«, kjer se bodo med viharji in meteži

zunanjega sveta dogajale dogodivščine in presenečenja, da ne bi začeli pogrešati dejanskih, živih bojev vulgarnega empiričnega sveta.

Pred nami stoji umetnost v podobi oskubljene kokoši, pripravljene za pekač, ki je pač kokoši kot domači živali imanenten, vidimo politični program, ki se skuša postaviti izven politike, in umetniški program, ki se skuša postaviti izven zgodovine. Ker to ni mogoče, skuša izvajati različne cirkuške trike, si zavezati roke na hrbtu in se zakleniti v skrinjo, se vkleniti v epohé in še kaj. Ves ta revialni program cirkuških in rokohitrskih točk je že davno brezplodno končan, in nikakršnega od vsega oskubljenega bistva ni, ni nikakršne večne, izvenzgodovinske, izvenčloveške in kaj vem še kakšne umetnosti, ki bi bila imanentna sebi, ne pa zgodovinski razredni borbi. Lahko je le reakcionarni program kot residuum iluzije, da je mogoče v času neviht sestopiti v neko kraško jamo in lepo počakati, da nevihta pojenja, ker pač zoper njo ne moreš ničesar storiti. Nerodno je le, če gre za nevihto v permanenci, ki se je nikakor noče polastiti tako dolgotrajen maček, da bi lahko v jami zbrana srenja za dalj časa pokukala na plano. In v krizi nikakor niso idejno estetske usmeritve vseh vrst, ampak prav to pojmovanje, ki meni, da je treba za vsako ceno ohraniti privilegije pod krinko umetniške in mišljenjske svobode. Vsak poskus ugovarjanja takim programom je že vnaprej označen za stalinizem.

Kritična kritika se je znesla nad umazano empirijo, pa je pozabila, da bi se najprej morala znesti nad sabo – kajti umazana empirija »restalinizacije« je njena lastna moč, nekritično ohranjeni temelj njene pozicije. Toda umetnosti in teoriji se ne da predpisati celibata, kajti ravno zaradi njene samostojnosti njena zveza z revolucijo ni niti nevarno razmerje niti ločitev od mize in postelje.

MARJAN BRITOVŠEK*

Carizem, revolucija, stalinizem

UREDNIŠTVO: Kakšni vidiki so vas vodili, da ste naslovili knjigo z aktualnim naslovom: Carizem, revolucija, stalinizem, v uvodu po opozorili na alegorično prislovico: Iskra je vzplamtela. Kaj in kako delati?

M. BRITOVŠEK: Že iz naslova knjige lahko sklepamo, da v njej preučujem zgodovinsko tematiko, ki ni pomembna samo za zgodovinarja novejšje dobe, temveč za vsakega družboslovca, ki je sredi aktualnega družbenega dogajanja. Že iz naslova razberemo, da sestavljajo knjigo trije deli. V prvem obravnavam Marxova in Engelsova stališča do ruskega carizma in notranjega razvoja Rusije, v drugem, osrednjem delu Leninovo obdobje, v tretjem po obdobje Stalina predvsem z vidika nastajanja in oblikovanja njegove despotske oblasti. Knjigo sem zasnoval kot sintetični zgodovinski oris družbenega razvoja Rusije v obdobju več kot sto let od pomladi narodov leta 1848 pa do vključno procesa destalinizacije, ki ga je začel Hruščov. Prizadeval sem si preučiti zgodovinske korenine določenih dogajanj oziroma pojavov, jim slediti v njihovem razvoju in podati ustrezne sodbe, utemeljene v zgodovinskem gradivu. Če mi to, zaradi nedostopnega gradiva, ni bilo mogoče, opozarjam bralca, kako daleč so prišli raziskovalci v svetu v teh raziskavah, do katerih zavzemam kritično stališče, kadar sodim, da sklepi niso dovolj preverjeni oziroma utemeljeni v gradivu.

UREDNIŠTVO: Kakšne so bile pogloblitve koncepcije Marxa in Engelsa do ruskega carizma in notranjega razvoja Rusije?

M. BRITOVŠEK: Marx in Engels sta v carski Rusiji videla silo, ki nenehno in povsod ogroža meščansko demokratično revolucijo, in še

* Dr. Marjan Britovšek (rojen 23. 8. 1923 v Slovenjem Gradcu) je redni profesor za zgodovino delavskega gibanja na pedagoško-znanstveni enoti za sociologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Med njegovimi doslej publiciranimi deli naj navedemo le glavna knjižna dela: Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem (Ljubljana 1969); Stavovi II, internacionale prema ratu i kolonijalnemu pitanju (Beograd 1965); Revolucionarni idejni prevrat med prvo svetovno vojno (Ljubljana 1969); Anton Fürster in revolucija 1848 v Avstriji (Maribor 1970); Boj za Leninovo dediščino, 1-2 (Ljubljana 1976). Je tudi urednik Leninovih izbranih del v slovenščini. Pred kratkim je izšla knjiga v dveh delih *Carizem, revolucija, stalinizem*. V njej je poglobljeno obdelal ključne probleme iz zgodovine komunističnega gibanja v Rusiji pred oktobrsko revolucijo in po njej. Zaradi velikega pomena tega dela za razumevanje zapletenega zgodovinskega dogajanja smo avtorja zaprosili, da nam odgovori na nekaj vprašanj, ki so povezana bodisi z zasnovano knjigo ali pa posegajo v njene širše vsebinske vidike.

posebej socialistično revolucijo, ki sta jo pričakovala v revolucionarnem prelomnem obdobju 1848/49. Njunim predstavam o notranjem razvoju Rusije je vse do petdesetih let 19. stoletja dajala pečat predstava o arhaičnem razvoju Rusije, o njeni družbeno-ekonomski stagnaciji, ki ni dajala upanja v skorajšnji preobrat političnega položaja. Revolucionarne sile bi lahko postale aktivnejše samo v razvitejši ekonomski strukturi. Čakala sta na ruske revolucionarje, ki bodo povezovali svojo aktivnost s konkretnimi ruskimi razmerami. V tem kontekstu osvetljuje Marxova in Engelsova stališča do ruskih emigrantov in njune prodorne napovedi notranjega razvoja Rusije. Pričakovanje revolucionarnega razvoja v Rusiji je postalo za Marxa in Engelsa po uvedbi kmečkih reform stalna teza. Po osvoboditvi kmetov se je Rusija vedno bolj vključevala v njuno shemo revolucionarnega gibanja.

V Marxovih in Engelsovih spisih in korespondenci je vedno pomembnejše mesto zavzemala dilema, ali lahko postane patriarhalna ruska vaška občina (srenja, mir, komuna), temelječa na skupnem zemljišču, temelj prihodnje socialistične družbe. Izražala sta veliko nezaupanje do teoretikov »mira«, tako v konservativnem kot v demokratičnem taboru. S tem vprašanjem sta se začela temeljiteje ukvarjati v sedemdesetih letih, ko sta Rusijo presojala bolj pozitivno. Teoretično sta tej patriarhalni instituciji odrekala vsako socialistično perspektivo. Ta preostanek nekdanje ekonomske formacije je imel zanj le arhaično vrednost. Pri ocenah »mira« so jima bili v veliko oporo znanstveni izsledki proučevanja predzgodovinskih družbenih formacij. V predgovor k ruski izdaji Komunističnega manifesta leta 1882 sta Rusijo označila kot »prednjo stražo revolucionarne akcije v Evropi«. 23. aprila 1885 je Engels pisal Veri Zasulič, da bo prišlo v Rusiji najprej do meščanske revolucije, tako kot v Franciji leta 1789, njej pa bo sledilo 1793. leto. Ta ruska revolucija bo signal za proletarsko revolucijo na Zahodu. Takšna revolucija bi ustvarila v deželi tak red, ki bi prekašal sosednje kapitalistične dežele, ker bi temeljil na »srenjskem komunizmu«. Te revolucije, ki bi bila originalno ruska, ne bi bilo mogoče primerjati z zahodnoevropskimi revolucijami. Marx je perspektive takšne ruske revolucije izdelal le v osnutku, ni pa pretehtal njenih logičnih posledic. V svojih izvajanjih se je približal teoriji narodnikov, ki so v »miru« videli temelj prihodnje Rusije. Junaštvo narodnikov je Marxa globoko ganilo in verjetno jim je iz taktičnih razlogov puščal obetajoče perspektive. Pripisoval jim je velik politični pomen tudi za revolucijo v zahodni Evropi. Marx je v letih 1877 in 1881 prav tako odločno kot Engels poudarjal, da je nujen pogoj za dvig ruske občine na višjo stopnjo zmaga zahodnoevropskega proletaritata nad buržoazijo. Tudi Engels je poudarjal primat proletarske revolucije na Zahodu. Ruska revolucija bi bila po njunem mnenju lahko samo meščansko-ustavna revolucija, ki bi obračunala z despotijo. Revolucija bo iztrgala ogromne množice kmetov iz njihove izolacije na vasi in jih postavila na zgodovinsko prizorišče. Revolucija bo kmalu prerasla ustavno fazo in z enim udarcem

uničila zadnjo nedotaknjeno taktično rezervo evropske reakcije – ruski carizem. Zahodnoevropskemu proletariatu bo dala možnost in pobudo za proletarsko revolucijo, brez katere se Rusija ne more rešiti svojega »mira« in začeti družbene preosnove. Ta koncepcija kaže, kako velik pomen sta Marx in Engels, čeprav le posredno, pripisovala Rusiji. Engels je leta 1894 optimistično gledal na avantgardo ruskih revolucionarjev, ki bi v revolucionarnem obdobju lahko skoraj hkrati z Zahodom izvedli družbeno preosnovo.

Tako, kot je bil Marx v sedemdesetih letih presenečen zaradi naglega prodora svojih spisov v Rusijo, je bil Engels ob koncu svojega življenja poln hvale ob dosežkih mladih ruskih marksistov, ki so v ruščino prevedli številne marksistične spise, v svojih delih pa uveljavili marksistično metodologijo.

Engels sam ni hotel formulirati ruske taktične linije, ker je menil, da njegovo poznavanje konkretnega položaja v Rusiji ni zadostno. Upal pa je, da bo v Rusiji kmalu napočilo francosko leto 1789. Engels se je trudil, da bi našel v sporu med narodniki in marksisti povezujoče elemente. S teoretično-programskih vidikov je hvalil spis Plehanova Naša nesoglasja, ni pa odobral njegovih »taktičnih nestrpnosti« do nekaterih osebnosti, ki so imele v tedanji Rusiji pomembno vlogo. Opozoril je tudi, da se ruski marksisti preveč oklepajo dobesednih interpretacij marksističnih spisov in jih izkoriščajo za polemiko, ne da bi razumeli resnične zveze. Amerišskemu agrarnemu piscu Hourwichu je Engels leta 1893 pisal, da razne skupine ruskih emigrantov razlagajo Marxove spise zelo protislovno, »podobno kot da bi šlo za besedilo iz klasikov ali novega testamenta«. Zavrnil je njegovo prošnjo, naj posreduje med sprtimi skupinami, ker je menil, da za to ni pristojen, razcepi med emigranti pa so se mu zdeli neizogibno nujni. Skupin na tujem ni preveč cenil, ker se mu ni zdelo mogoče, da bi lahko vodile revolucijo od zunaj. Poudarjal je, da je mnogo bolj potrebno energično vodstvo socialne demokracije v Rusiji. Takšne Engelsove napovedi so v naslednjih desetletjih postale realnost.

UREDNIŠTVO: Že dalj časa se ukvarjate s problemom Lenina in njegove dediščine. Zanima nas, kakšna so vaša spoznanja glede pomena Lenina za današnji čas. V čem je Leninova misel presežena, v čem pa ohranja svojo aktualnost?

M. BRITOVŠEK: Vprašanje, ki mi ga zastavljate, je tako kompleksno, da ga v kratkem razgovoru ne bom mogel izčrpno pojasniti. Dotaknil se bom, predvsem z zgodovinskega vidika, le nekaterih bistvenih problemov. Gotovo je, da Leninova teoretična zapuščina ne spada med muzejske rekvizite in bo njegova marksistična metoda raziskovanja družbenih pojavov ostala trajno poučna tudi za tiste generacije komunistov, ki delujejo na zahodu v bolj razvitih družbenih strukturah z večjo tradicijo in

občutkom za demokracijo. Globoka reakcija na stalinistični despotizem in nova zgodovinska situacija dajejo komunističnim partijam na zahodu nove možnosti za delovanje. Komunistično gibanje je danes tako raznoliko in specifično, da ga ni več mogoče voditi iz enega centra in posnemati ruski oz. sovjetski model. Lenin je temu vselej nasprotoval, saj se je ruska socialna demokracija razvijala v specifičnih ruskih pogojih. Dovolite mi, da v tej zvezi podam nekaj zgodovinskih sentenc.

V devetdesetih letih 19. stoletja je osvobodilno gibanje v Rusiji stopilo v novo obdobje. Zbliževanje socialne demokracije z delavskim gibanjem je ruskim marksistom zastavilo nove naloge. V razmerah, ko so politično oživeli vsi razredi ruske družbe, je bilo nujno potrebno utrditi vodilno vlogo proletariata, ga teoretično pripraviti za uresničevanje njegove zgodovinske vloge v boju proti carskemu samodržstvu in kapitalizmu. Treba je bilo premagati delavstvu tujo ideologijo narodništva in se hkrati upreti poskusom liberalne buržoazije, da bi delavsko gibanje izkoristila za svoje interese. Vse to je zahtevalo nadaljnji, ustvarjalni razvoj revolucionarne teorije, ki so ga narekovala tako notranje kot mednarodne razmere delavskega gibanja. Lenin se je zavedal izredne zapletenosti zgodovinskih razmer, v katerih se je v Rusiji porajala proletarska stranka. Nikjer ni bilo gotovih vzorcev. Takšne partije, kot jo je potreboval ruski proletarijat, ni bilo niti v Rusiji niti v zamejstvu. Ruski marksisti niso mogli mehanično prenesti izkušenj evropskih delavskih strank, ki so razvijale svojo dejavnost v času buržoaznodemokratskih svoboščin in sorazmerno mirnega razvoja kapitalizma. »Zgodovina socializma in demokracije v zahodni Evropi, zgodovina ruskega revolucionarnega gibanja, izkušnje našega delavskega gibanja,« je poudaril Lenin, »to je gradivo, ki ga moramo obvladati, da bi lahko izdelali smotrno organizacijo in taktiko naše partije. Obdelava tega gradiva pa mora biti samostojna, ker nima kje iskati izdelanih vzorcev...« Ustanavljati marksistično revolucionarno stranko med carističnim preganjanjem in hkrati obvladovati zaostalost ter ozki prakticism je bila izredno zapletena naloga. V idejnem boju z menjševiki je Lenin zahteval javnost razprave. Pozival je, naj ne prikrivajo pomanjkljivosti in bolezenskih znakov v partiji, temveč naj pogumno razvijajo samokritiko in neprizanesljivo razkrinkavajo tudi lastne napake. Od partijskih voditeljev je zahteval, naj nenehno prisluškujejo glasu množic in jih pritegujejo k reševanju pomembnih vprašanj partijskega življenja. Menjševiki so obravnavali partijo kot propagandistični aparat in niso kazali posebnih interesov za organizacijska vprašanja. Podcenjevali so višje instance, na partijsko disciplino pa so gledali kot na »tlačansko pravo«. Za Lenina je bilo značilno zaupanje v samostojno presojanje partijskih delavcev. Decembra 1903 je zapisal: »Proti neznanju se je treba boriti s pojasnjevanjem.«

Ruski marksisti so že vrsto let pred revolucijo predvidevali neizogibnost velikih revolucionarnih pretresov v deželi. Krvavi pokol delavcev 9. januarja 1905 pred Zimsko palačo v Peterburgu je bil uvod v buržoazno-

demokratsko revolucijo. Ogorčenje in bes sta zajela vso deželo. Po socialni sestavi je bila prva ruska revolucija buržoazna, po bojnih sredstvih in vodilni vlogi delavskega razreda pa je bila proletarska. Hkrati je bila to tudi kmečka revolucija, ker je bila njena osnova agrarno kmečko vprašanje.

Lenin je tedaj oblikoval novo taktiko proletariata v buržoaznodemokratski revoluciji. Na V. kongresu RSSDP je dejal: »Že več let z izkušnjami naše revolucije preverjamo svoje teoretične nazore in splošne taktične odločitve.« Revolucija je dajala bogato gradivo za nadaljnji razvoj marksistične teorije. Lenin je prvi obdelal posebnosti buržoaznodemokratske revolucije v obdobju imperializma, njene gibalne sile in perspektive. Ruska revolucija je v embrionalni obliki vsebovala vse tiste teoretične elemente, ki jih je v naslednjih letih potrdila revolucionarna praksa v februarški in oktobrski revoluciji.

Glede izkušenj ruskega proletariata v letih 1905–1907 se je v vrstah evropskih socialnih demokratov razvnel oster boj. Desni socialni demokrati so bili mnenja, da revolucija ni vnesla ničesar novega v taktično zakladnico delavskega gibanja. Levica pa je zahtevala, da je treba iz izkušenj ruske revolucije povzeti koristne nauke. Na kongresu nemške socialnodemokratske stranke so postavili na dnevni red vprašanje množične politične stavke. Voditelji levega krila stranke so delegate pozvali, naj upoštevajo nauke ruskega proletariata in vpeljejo nove oblike razrednega boja ter premagajo ozke okvire legalnosti. Roza Luxemburg je opozorila, da je napočil čas, da se evolucija spremeni v revolucijo. Izjavila je: »Smo priče ruske revolucije in bili bi naivni, če se iz nje ne bi ničesar naučili.« Kongres v Jeni je podprl levico in sprejel resolucijo, ki je z nekaterimi omejitvami priznala pomen množične politične stavke kot enega najučinkovitejših bojnih sredstev. Lenin je zapisal, da je ruska revolucija leta 1905, čeprav se bodo oblike in vzroki prihodnjih bojev v Evropi glede številnih razmerij razlikovali od oblike ruske revolucije, »prolog prihodnje evropske revolucije«. Ta njegova napoved pa se ni uresničila.

Po porazu revolucije se je začelo obdobje reakcije. Leninova dela iz tega obdobja prežema pogumen miselni zagon. Zanj je bil to čas najbolj napornih bojev na ideološki fronti; stranko je bilo treba obvarovati pred ideološkim razkrojem. Menil je, da je treba skrbno preučiti izkušnje revolucije in iz nje povzeti nauke za prihodnost.

Tradicija leninizma je v tem obdobju zahtevala prilagoditi se najtežjim okoliščinam, pri tem pa ostati vselej dosleden. Leninizem se ni smel odpovedati načelom in revolucionarnim pozicijam. Plehanov, eden ustanoviteljev marksističnega delavskega gibanja v Rusiji, žal ni doumel nujnosti ustanovitve centralizirane partije. Svojo dejavnost je posvetil takšnim oblikam partijskega organiziranja, ki so nastajale v Evropi v času mirne, legalne aktivnosti. Dolgoletna odtrganost od ruskega revolucionarnega gibanja je zapustila v njem močne sledi. Povezoval se je z zamejskim

delom partije in ni videl globokih sprememb, ki so jih doživljale ruske revolucionarne množice. Lepešinski je upravičeno zapisal: »Njegov um ni dojel živih utripov ruske stvarnosti... To je bil vir velike drame njegovega življenja... Za Plehanova so bile Leninove aprilske teze zgolj ‚vročična fantazija‘.«

Za mnoge neruske socialne demokrate so nenehne razprave, frakcijski boji, razcep med boljševiki in menjševiki, idejni spori in razcepi v okviru same boljševiške stranke pomenili nekaj nenavadnega. V teh sporih nikakor ni šlo za sholastične subtilnosti, kot so mnogi mislili, ampak za temeljna vprašanja revolucionarnega gibanja. Zgodovina je pokazala, da so bili samo Lenin in njegovi sobojevniki kos prihodnjim nalogam. Skrbno so določili platformo in opredelili razmejitvene linije. Samo tako si je mogoče razložiti številne uspehe, ki so jih dosegli. Brez Lenina se po februarški revoluciji ne bi nihče znašel v novem položaju. Vsi so bili ujetniki starih obrazcev. Lenin pa je spoznal, da bi stopili na stran malomeščanstva, če bi ostali samo pri geslu o demokratični diktaturi.

Kaj je Leninu omogočilo, da je preusmeril stranko na nove tirnice že v nekaj tednih? Primarno odločilna sta bila Leninova osebna kvaliteta voditelja in objektivni revolucionarni položaj. Bil je prepričan, da bodo delavci, ki so podpirali ilegalno stranko, pripravljeni izkoristiti revolucionarne perspektive. Množice so bile bolj revolucionarne kot mnogi stari boljševiki, ki so se oklepali preživelih formul. Leninu je uspelo s sornazmerno majhnimi izgubami obrniti krmilo stranke in jo usposobiti za nove revolucionarne naloge.

Dokler je bil Lenin odločilni faktor v politiki, se je leninizem nenehno obnavljal in dopolnjeval. Četudi je Lenin pogosto razmišljal v zgodovinskih analogijah, se ni ravnal po precedenčnem primeru, ko se je odločal za pot, po kateri naj bi šel. Za diktaturo proletariata v zaostali deželi v zgodovini ni imel vzorov. Brest Litovsk ali NEP so bili problemi, ki jih ni bilo mogoče rešiti na osnovi Marxovih spisov. Lenin ni želel zapustiti nikakega sistema, ki bi bil sam v sebi zaključen in bi dajal veljaven odgovor na vsa vprašanja. Njegove odločitve so vedno izhajale iz specifičnega položaja. V čem Leninova misel kljub temu ohranja svojo aktualnost? Njegova dialektična metoda analize družbenih pojavov bo vselej ostala navdih generacijam, ki se borijo in se bodo borile za socialistične družbene odnose in za komunistično družbo.

Kaj je ostalo od Leninove dediščine po Stalinovem »termidorskem prevratu«? Na ta vprašanja je težko eksaktno odgovoriti v nekaj stavkih. Skušal bom z besedami Krupske preprosto ponazoriti duh Leninovega nauka, ko je v Pravdi objavila kratko, pretresljivo prošnjo skupaj z zahvalo za izražena sožalja ob Leninovi smrti: »Imam veliko prošnjo do vas. Ni treba izkazovati žalovanja za Iljičem z izražanjem zunanjih časti njegovi osebi. Ne postavljajte mu spomenikov, ne imenujte palač po njem, ne prirejte velikih slavnosti v komemoracijo za njim itd. Vse to je pomenilo v njegovem življenju tako malo. Bilo mu je tako nadležno.

Spomnite se, koliko revščine in zanemarjenosti je še v naši deželi. Namesto vsega tega naj tisti, ki želijo izkazati čast imenu Vladimirja Iljiča, zgradijo otroške vrtce, šole, biblioteke, bolnišnice, domove za onemogle itd. predvsem pa naj v praksi izvajajo njegova načela.«

Na večer pred Leninovim pogrebom, v soboto 26. januarja 1924, je imela Krupska na kongresu sovjetov SSSR govor, ki ga je Zinovjev takole komentiral: »Zares, v desetih besedah je povedala vse bistvo o Leninu in leninizmu. Leninovo srce je bilo polno najbolj vroče ljubezni za delovne ljudi, za vse zatirane. Hotel je oblast za delavski razred, ker je vedel, da delavskemu razredu ta oblast ni potrebna za to, da bi si ustvaril udobno življenje na račun drugih delovnih slojev. Vedel je, da je zgodovinska naloga delavskega razreda, da osvobodi vse zatirane...«

Iz Leninovega testamenta razberemo, da se je povsem zavedal težkih posledic birokratizacije. Pred koncem življenja je dojel vznemirljive simptome bolezni, ki je napadla celotno politično telo mlade sovjetske države. Za njegov stil dela so zelo poučna pisma Zjurupi. Takole mu je pisal: »Pogrezamo se v umazano birokratsko močvirje, ko pišemo okrožnice in druge papirje, klepetamo o odlokih, sestavljamo uredbe. V tem papirnatem metežu izginja živo delo.«

Lenin je z veliko subtilnostjo pristopil tudi k reševanju nacionalnega vprašanja. Njegovi zapiski o tem so še vedno tako živo aktualni, da se vse do danes niso v ničemer preživeli. Kot razberemo iz Leninove kritike strankini voditelji niso vselej dojeli splošnih načel nacionalnega vprašanja v internacionalnem duhu. Ordžonikidzeja in Stalina je obtožil, da sta v odnosu do gruzinskega vprašanja ravnala kot velikoruska prenapeteža, da sta bila pobudnika velikoruske nacionalistične gonje, da sta prekršila načela proletarskega internacionalizma in zapadla v imperialistično ravnanje v odnosu do zatiranih narodov. Stalinove napake v nacionalni politiki so okrepile Leninov sklep, da je treba Stalina odstraniti s položaja generalnega sekretarja. Lenin je opozarjal, da lahko velikoruski šovinizem vpliva škodljivo na odnose s stotino milijonov narodov Azije, ki se prebujajo in vključujejo v boj za svojo osvoboditev. Svoje pismo K vprašanju o narodnostih ali o avtonomizaciji je sklenil s preroškimi besedami: »Jutrišnji dan bo v svetovni zgodovini tak dan, ko se bodo dokončno zdramili že prebujeni narodi, ki jih zatira imperializem in se bo začel odločilni, dolgotrajni in težki boj za njihovo osvoboditev.«

Med predstavniki evrokomunistov se v zadnjem času mnogo govori in piše o smotnosti naziva »leninistične« za komunistične stranke. Zastavljajo si tudi vprašanje, ali ni Leninova misel glede na nove zgodovinske izkušnje že presežena. Zavedati se moramo, da leninizem ni bil nikak zaključen sistem, zbirka nauk, kot ga je po svoje pojmoval Stalin. Živi, dinamični leninizem so začeli »balzamirati« že pred Leninovo smrtjo. »Leninovega nauka ni mogoče s škarjami razrezati v citate, ki bi bili primerni za vse čase,« je proti koncu leta 1923 ugotavljal Trocki.

Tri tedne po Leninovi smrti je Buharin na komemorativnem zasedanju v komunistični akademiji govoril o temi »Lenin kot marksist«. V sklepnem delu govora je pod naslovom »Novi teoretični problemi« povzel misli, ki sta jih razvijala z Leninom med njegovo boleznijo. Ena teh misli je bila: Revolucionarno nasilje je po Marxu sicer babica nove družbe. Toda potem, ko revolucija zmaga, ko se proletariat polasti oblasti, se mora socializem razvijati v miru, brez nasilja, na temelju znanja in obvladovanja gospodarskih zakonitosti.

Iz razprav z Leninom je Buharin povzel tudi teorijo o različnih tipih socializma. Opozoril je, da se je Lenin v zadnjem obdobju svojega življenja zavzemal za širši pluralizem v mednarodnem socialističnem gibanju: »Možni so različni tipi socialistične graditve, pogojeni v vsaki deželi z materialom, ki ga podeduje. Lenin tega vprašanja ni utegnil teoretično formulirati, toda, ko je delal v KI, nas je pogosto opozarjal, da ne smemo pozabiti na posebnosti posameznih dežel in ustvarjati določenih klišejev.« V svojem spominskem govoru je Buharin nastopil proti težnjam, da bi napravili iz marksizma-leninizma mit. Buharin ni govoril o marksizmu-leninizmu ampak o Leninovem marksizmu, katerega bistveno vsebino je videl v pravilnem razumevanju Marxove dialektične metode in v eliminiranju vsake dogmatike. Buharin je imel občutek, da je bil sam v svojih razpravah z Leninom vselej okorel dogmatik, medtem ko je Lenin veliko globlje razumel celovito podobo Marxovega nauka. »Pogosto smo se šalili na račun Leninovega praktičnega pristopa k določenim političnim vprašanjem. Globoko razumevanje podrejene vloge vsake teoretične konstrukcije ... je ena najbolj srečnih potez Leninovega marksizma ... Bil je sposoben, da je videl epoko kot celoto, obenem pa vse podrobnosti.«

V polemiki s Pjatakovom je Lenin opozoril na raznovrstnost oblik prehoda iz kapitalizma v socializem: »... Raznoličnost se bo pojavila tudi na poti, ki jo bo prehodilo človeštvo od sedanjega imperializma k socialistični revoluciji jutrišnjega dne. Vsi narodi bodo prišli v socializem, to je neizogibno, toda ne na povsem enak način. Vsak narod bo prispeval svoje posebnosti k tej ali drugi obliki demokracije, k tej ali drugi raznoličnosti diktature proletariata, k takemu ali drugačnemu tempu socialistične preobrazbe raznih plasti družbenega življenja. Nič ni teoretično tako jalovo in praktično tako smešno, kakor če si slikamo v imenu historičnega materializma prihodnost v tem odnosu z enolično sivo barvo – to bi bili zgolj zmazki susdaljskih slikarjev ikon.«

UREDNIŠTVO: Po svetu se veliko razpravlja o razmerju med Leninom in Stalinom, oziroma med leninizmom in stalinizmom. To je tudi ena izmed poglobitvinih problemskih točk vašega raziskovanja. Kakšna so vaša dognanja o tem?

M. BRITOVŠEK: Na to vprašanje, ki mi ga zastavljate, ne bom izčrpno odgovoril, saj najdemo delno odgovor že v odgovoru na predhodno

vprašanje. Opozorim naj na sarkastično ugotovitev Trockega, da je primerjava Lenina s Stalinom največja nesramnost in podlost. Voditelji Sovjetske zveze so po Stalinovi smrti pozivali partijo, naj se vrne k Leninovim normam partijskega delovanja. Stalin je skušal ustvariti svoj »model komunizma«. On in njegovi somišljeniki so idealizirali ta sistem, ki so ga razglašali za »edini avtentični socializem«. Proti Stalinovi tezi o krepitvi državne lastnine in o vlogi socialistične države se postavlja Marxova teza o odmiranju države in sicer predvsem iz družbenoekonomskega vidika uvajanja procesa podružbljanja posameznih funkcij države. Praksa sodobnega boja za socializem kaže, da postaja socializem svetovni proces, ki se kaže na različne načine. Vse bolj je potrebna marksistična analiza sodobnih socialističnih družbenih gibanj. Sodobne zgodovinske izkušnje kažejo, da je opuščanje raznih elementov stalinističnega sistema pozitivno vplivalo na razvoj osvobodilnih in delavskih gibanj, ko jih je osvobajalo dogmatskih shem. Jugoslovanski komunisti so dali temu boju nove impulze in razsežnosti.

UREDNIŠTVO: V novejšem času se v svetu veliko razpravlja o fenomenu Buharina. Kako gledate na Buharina in posebej, kako ocenjujete tezo, da je Buharinova koncepcija v določenem času pomenila možno alternativo Stalinu in stalinizmu?

M. BRITOVŠEK: Res je. O tem se na Zahodu mnogo razpravlja. Menim, da Buharin ni bil nikoli v taki zgodovinski situaciji, da bi lahko uresničil svoje ideje. Stalin mu je znal to vselej preprečiti. Vsekakor je bil Buharin vodilni teoretik partije, ki ga je odlikovala temeljita izobrazba. Nagnjen pa je bil k sholastiki in doktrinarnosti, zato je Lenin večkrat kritiziral njegova okostenela stališča. Bil je človek pronikavega razuma, umetniško občutljiv in impulziven ter poln smisla za humor. Diskusije s socialnimi revolucionarji so ga navedle k študiju politične ekonomije. Leta 1906 je postal član boljševiške stranke, profesionalni revolucionar, propagandist, organizator in agitator. Nanj so močno vplivali frakcijski boji med Leninom in Bogdanovom. Filozofija Buharina ni pritegovala s takšno silo kot druge znanstvene discipline, na primer gospodarstvo, matematika, naravoslovje ali umetnostna zgodovina. Vpliva filozofske šole Bogdanova se dolgo ni otesel; opaziti ga je še v njegovih delih iz časa državljanske vojne. Tudi svojo teorijo o religiji je povzel iz dela Bogdanova Iz psihologije družbe.

Buharin je prehodil trnovo pot ruskih revolucionarjev. Bilo mu je triindvajset let, ko je kot nepoznan študent zapustil Rusijo. V svoji avtobiografiji je o tem obdobju svojega življenja takole zapisal: »Stanoval sem pri delavskih družinah, ves čas pa sem preživel po bibliotekah.« V zimmerwaldskem obdobju je Buharin prišel v ostre spore z Leninom glede osnovnih taktičnih vprašanj. Nadaljnja življenjska pot je Buharina vodila

iz Švice na Švedsko in v ZDA. Po navedbah njegovega biografa Mareckega je v tem času postal zrel govornik in agitator.

Ko je na svojem potovanju po Kanadi izvedel za februarsko revolucijo, se je prek Japonske in Sibirije vrnil v Rusijo. Takoj po povratku so ga izvolili v izvršni odbor moskovskega sovjeta in v moskovski partijski komite. Zaupali so mu tudi redakcijo boljševiškega dnevnika Socialdemokrat in teoretičnega glasila Špartak. Štiri mesece po strmoglavljenju carizma in dva meseca po povratku v Rusijo je Buharin napisal brošuro Razredni boj in revolucija v Rusiji. V njej je skušal analizirati položaj po vzoru Marxovih spisov o razrednih bojih v Franciji v letih 1848–1850. Sodeloval je tudi pri sestavi partijskega programa.

Potek oktobrske revolucije v Moskvi se je bistveno razlikoval od njenega poteka v Petrogradu, kjer so boljševiki zasedli mesto brez večjih težav. Iz bojov za Moskvo je Buharin povzel naslednje sklepe: »Moskovski boj je bil resnično boj samih množic, ki so bile energične, samoiniciativne, pogumne, kot so lahko samo sinovi ljudstva, ki so se osvobodili verig suženjstva in zatiranja.« Deset let kasneje je zapisal, da je bila revolucija v Rusiji edinstven primer, ko je delavski razred enotno nastopil v boju za strmoglavljenje buržoazne vlade: »Po zaslugi te enotnosti smo tedaj zmagali. Ta neverjetni zanos nas je dvignil, kajti za nami so šli vsi vojaki in delavci.« Ta ocena oktobrske revolucije je ključ za politično mišljenje Buharina ter za njegov kasnejši konflikt s Trockim in Stalinom. Trocki je v Oktobru poudarjal predvsem vlogo genialnih voditeljev, ki so realno ocenili položaj in pravilno ukrepali v odločilnem trenutku, Stalin pa je videl glavne činitelje oktobrske revolucije v partiji in partijski disciplini.

V obdobju brestlitovskih mirovnih pogajanj je Buharin postal voditelj levih komunistov. Levica se je bala, da bo v primeru kompromisnega miru prišlo do notranjega poraza revolucije. Pripravljeni so bili žrtvovati sovjetsko oblast v Rusiji za interes svetovne revolucije. Zavračali so vsako sodelovanje z antanto kot sramotno in načelno nedopustno. Prepričani so bili, da je partija tako močna, da bi lahko prenesla tudi razcep in Leninov odstop. Res je, da je Buharin privedel partijo na rob razcepa, kar je leta 1927 tudi priznal: »V letu 1918 je moral Lenin premostiti celo vrsto predsodkov v naši partiji (za del predsodkov sem med drugimi kriv tudi jaz).«

Pod vplivom Leninove logične kritike je Buharin spremenil svoja stališča. O svojem notranjem razvoju v letih 1918–1921 je zapisal: »V ognju samokritike so propadle in izginile iluzije iz mladosti, ne da bi pustile kake sledi... Proletarska politika dobiva včasih manj emocionalen, toda vse bolj jasen značaj politike, ki je tesno povezana z resničnostjo in se tudi spreminja. Gledano s tega vidika predstavlja prehod k NEP-u propad naših iluzij.«

Glavno Buharinovo delo iz obdobja njegove leve komunistične usmerjenosti je spis Program komunistov (boljševikov). Ta programski

osnutek levih komunistov prikazuje vizijo skrajno centralizirane svetovne države.

Vse obdobje državljanske vojne je Buharin z redkimi izjemami preživel v Moskvi. Neposredno po 8. partijskem kongresu je začel pisati brošuro ABC komunizma. Buharinov soavtor je bil mladi ekonomist z Urala Preobraženski. Knjigo sta napisala v času odločilnih bitk državljanske vojne proti Denikinu in Judeniču. Buharina so še vklepale spone predstav vojnega komunizma. Branil je potrošniški komunizem, rekvizicije in sistem delitve v vojnem komunizmu kot prehodne ukrepe. Kasneje je Buharin zapisal, da je v ABC komunizma prvič izrazil nekatere misli, ki so leta 1921 še vedno veljavne. Opozoril je, da je socialistična graditev dežele brez svetovne revolucije sicer težka, toda ni nemogoča, saj v izolirani Rusiji obstajajo pogoji za graditev socialistične družbe. Te teze je Buharin v svoji brošuri sicer nakazal, ni pa jih obravnaval kot glavno temo. »Ruski proletariat mora kljub vsem težavam organizirati proletarsko industrijo in jo močno držati v rokah, dokler mu ne bodo priskočili na pomoč zahodni zavezniki. Do zmage svetovne revolucije pa je Rusija navezana sama nase.«

Leta 1920 je Buharin napisal svojo Ekonomijo prehodnega obdobja. Delo je napisal v skoro algebrskih formulah. Lenin je menil, da Buharin ocenjuje gospodarske procese premalo konkretno, zapada v pojmovno sholastiko, ne da bi se tega zavedal. Biograf Marecki je verjetno leta 1927 zapisal Buharinovo stališče: »Skupaj s celotno partijo Buharin ni predvideval nove ekonomske politike... V tem smislu je bilo njegovo delo otrok vojnega komunizma.«

Septembra 1921 je Buharin napisal Teorijo zgodovinskega materializma. Tudi za to delo je značilen, tako kot za prejšnja, mehaničen način mišljenja in močno poenostavljanje. Imela pa so močan vpliv na mlado generacijo komunistov po prvi svetovni vojni.

Med sindikalno diskusijo v začetku leta 1921 je prišel Buharin s svojo anarhosindikalistično platformo v oster konflikt z Leninom. V svojih spisih je poudarjal nujnost izboljšave upravnih institucij in podržavljenje sindikatov.

Položaj boljševikov je bil tako težak in njihova izolacija tako očitna, da je večina članov CK sprejela novo ekonomsko politiko brez odpora. Nemiri po vaseh, kulaški upor, kronstadtski upor so nakazovali nujnost preusmeritve gospodarstva. Buharin je kasneje položaj takole ocenil: »V kronstadtskem uporu so sodelovali skrajno levi revolucionarji, deloma celo nekateri komunisti, levi in desni socialni revolucionarji, kot tudi belogardisti. Ali so imeli skupen cilj? Cilji so bili različni, toda zgodovinska vloga enaka. Vsi so usmerili topove proti nam.« V novi ekonomski politiki so Buharin in drugi videli možnost, da skupaj s kmeti gradijo v bistvu socialistično gospodarstvo.

Kakšna je bila na tej razvojni stopnji Buharinova vizija socializma? Buharin je bil prepričan, da se bo iz NEP razvil socializem. Državna velika

industrija bo v gospodarstvu vse bolj prevladujoči činitelj. Od države dovoljeni »kapitalizem«, koncesije in zakupi podjetij bodo prav tako okrepili socialistično državo, ker ostaja kapitalistom samo del presežne vrednosti, ostanek pa na osnovi zakupnin in davkov dobi država. Ko bo socialistična država dovolj močna, si bo velika industrija podredila male proizvajalce in jih brez zunanjega ekonomskega pritiska postopoma spremenila s pomočjo traktorjev, električne luči, kmetijskih strojev v zadruženike. »Naš državni kapitalizem se bo povsem mirno preživel.«

Že v zgodnjem obdobju delovanja KI se je Buharin začel ukvarjati z vprašanjem formiranja široke delavske fronte na zahodu kot obrambne fronte sovjetske republike. KI si je zamišljal kot široko federacijo, ki naj bi na mednarodnem torišču moralno podpirala Sovjetsko zvezo. V notni fronti je videl predvsem obrambno gibanje proti fašizmu. V članku Mednarodna proletarska fronta je notno fronto ocenil kot sredstvo za preprečitev poslabšanja političnega in ekonomskega položaja evropskih delavcev: »Združiti hočemo vse delavce okoli problemov, glede katerih ne obstajajo nobene razlike... Upajmo, da bodo vsi proletarci, ki vidijo nevarnost položaja, z nami. Samo v boju se lahko oblikuje resnična enotnost delavskega razreda.«

Na IV. kongresu KI je Buharin posvetil vso pozornost vprašanju programa kominterne. Zanj je predložil osnutek, ki ga je pripravljaval skoraj vse leto 1922. Vseboval je misli, ki jih je razvijal že med vojno zlasti v spisu Imperializem in svetovno gospodarstvo. V osnutku je skušal strnjeno formulirati stališča boljševikov do kapitalizma in imperializma. Pomembna v osnutku je ocena nove ekonomske politike in vizija prehodnega obdobja. Buharin je videl v svetovni vojni začetek razkroja kapitalizma, v povojnem obdobju pa splošno krizo, ki se kaže v padanju splošnega družbenega dohodka kapitalističnih držav. Za osvojitve oblasti pa se je Buharinu zdelo potrebno daljše obdobje proletarskega boja, povezano s postopnim razkrojem kapitalističnih odnosov ter tako oboroženega kot mirnega boja. Predvideval je prehodno obdobje sporazumevanja med sistemi. V svojem referatu je Buharin opozoril, da bodo različne države razvijale različno pot v socializem: »Pred nami je prehodno obdobje sporazumevanja med sistemi.« Edino pot v socializem je videl v sovjetih kot obliki državne oblasti. Zahteval je, da mora zemlja veleposestnikov, ki so jo kmetje obdelovali kot najemniki, preiti v roke kmetov in naj se nacionalizacija ne razširi na malo posest. V svojem referatu je Buharin opozoril, da bodo različne države razvijale različno pot v socializem: »Pred nami je dolgo obdobje z različnimi nacionalnimi tipi socialističnih proizvodnih oblik... Socializem lahko gradi na tem, kar že obstaja in zato lahko domnevamo, da bodo prišle do izraza specifične oblike socialističnega proizvodnega gospodarstva, pogojene z značilnostmi posameznih kapitalističnih dežel. Z rastjo svetovnega gospodarstva proletariata, s svetovno proizvodnjo v socialističnem smislu, se bo kasneje stanje niveliralo. Ruski socializem bo v primerjavi z drugimi izgledal bolj azijski-

ski. Zaostale poteze našega ekonomskega razvoja se bodo izrazile v zaostalih oblikah našega socializma«. Nemški komunist Thalheimer je zahteval, naj KI opredeli konkretne oblike prehoda, čemur pa je Buharin nasprotoval.

3. februarja 1923 je Buharin v Petrogradu govoril o vprašanju kulture. Osnovni zaključki njegovega referata O proletarski revoluciji in kulturi so blizu Leninovim stališčem. Po Buharinovi oceni težave, ki so pestile rusko revolucijo niso izhajale toliko iz nerazvitosti narodnega gospodarstva kot iz kulturne zaostalosti proletariata, ki ni značilna samo za Rusijo: »Kulturna zaostalost bo postala glavni problem vsake proletarskerevolucije, tudi v bolj razvitih deželah, kajti absurdno je domnevati, da je kulturni nivo delavskega razreda v katerikoli kapitalistični državi lahko višji kot kulturni nivo buržoazije. Razvoj narodnega gospodarstva ne more odpraviti te zaostalosti, kajti sloj tehokratov se neverjetno hitro razvija. Vprašanje kulture bo po osvojitvi oblasti osrednje vprašanje celotne revolucije. Pred vsako delavsko revolucijo se neizogibno pojavijo v toku razvoja nevarnost notranje degeneracije revolucije, proletarske države, partije. Ta deformacija je povezana z zaostajanjem kulturnega razvoja. Kajti funkcija prehodnega obdobja je prav v tem, da delavski razred kot razred dozoreva, da je sposoben vladati družbi.« Krona proletarske revolucije je bilo zato po Buharinovem mnenju »lomljenje vzgojnega monopola«. Prvi kulturni ukrepi boljševikov, predvsem ustanovitev Komunistične akademije, ki je postala zelo poznan diskusijski forum v dvajsetih letih, so bili v veliki meri sprejeti na njegovo pobudo.

Posebno poglavje predstavlja Buharinov odnos do Stalina. V obdobju vladavine »trojke« (Zinovjev, Kamenev, Stalin) je Buharin Stalina ocenjeval kot značajnega človeka. Na XIV. kongresu RKP(b) je bil Buharin glavni govornik proti levi opoziciji, ki sta jo vodila Zinovjev in Kamenev. Stalinovi privrženci so ga hvalili, Ordžonikidze se je spomnil, kako je Lenin Buharina cenil, nekateri so ga označevali za voditelja v boju z levo opozicijo. Ideologi desnega krila boljševiške stranke so razglašali, da bodo gospodarsko-politični nazori levece pripeljali deželo do katastrofe. Skupen strah pred levo opozicijo je bil kohezivna sila med desnico in njenim previdnim programom in stalinisti, ki so razpolagali z organizirano močjo partijskega aparata. Stalin vsekakor ni bil pripravljen dopustiti, da bi ideologi desnice izoblikovali nova teoretična izhodišča.

Buharin je videl edino perspektivo za socializem v strnjnosti proletariata in kmetov pod vodstvom partije. Takole je pojasnil Leninovo tezo o zavezništvu proletariata in kmetov: »Lenin je učil: ‚Naša sreča je v tem, da se lahko sporazumemo s kmeti. Možnosti, da to storimo, imamo... celo tedaj, če bi bilo treba dolgo čakati na zmago na Zahodu... Leninizem uči, naj bodo v celotnem prehodnem obdobju kmetje zavezniki delavskega razreda, četudi nestanovitni zavezniki.‘« Taka formulacija je bila uperjena proti Trockemu, ki je podcenjeval vlogo kmetov, in proti njegovim pretiranim načrtom industrializacije. »Vprašanje delavsko-kmečke zveze

je najpomembnejše vprašanje,« je poudaril Buharin. Opozoril je, da so kmetje iz kolonialnih in zaostalih območjih dosti številnejši od proletariata v industrijskih deželah. Socialni položaj Rusije je po njegovem mnenju ustrezal širši svetovni konstelaciji razrednih sil. Prihodnost svetovne revolucije je bila po njegovem mnenju odvisna od zavezništva delavcev in kmetov.

Do poglobitnega nasprotja med Stalinom in Buharinom je prišlo glede preosnove kmetijstva. Stalin se je z močno podporo partijskega članstva lotil rekonstrukcije sovjetskega gospodarstva po svoji zamisli. Protislovje med razvijajočo se industrijo in zaostalim kmetijstvom se je poglobljalo. XV. kongres se je izrekel za kolektivizacijo kmetijstva.

Ko je Lenin skiciral NEP kot zgodovinsko obdobje tekmovanja med socializmom in privatnim kapitalizmom, je menil, da je kulake treba utesniti z gospodarskimi ukrepi. Lenin se je povsem zavedal ob kakšne težave bo partija zadela pri kolektivizaciji tako zaostale dežele, kot je bila tedaj Rusija. Njegov načrt združništva je bil zato dolgoročen. Med zaostalimi kmeti je treba izvesti kulturno revolucijo, jih dvigniti iz analfabetizma in jih prosvetliti. Svoje zamisli o združništvu ni izoblikoval v podrobnostih, niti ni časovno opredelil ali orisal združniških oblik. V grobih obrisih je nakazal osnovne linije reorganizacije kmetijstva. Lenin ni nikdar skušal projicirati strogo določenih linij za prihodnost, od katerih ne bi mogel nekoliko odstopiti, ne da bi bil s tem kdo obtožen »desnega ali levega odklona«.

Buharinova prva reakcija na novo smer kolektivizacije je bil slavospev kulturni revoluciji, ki bo odpravila protislovje med mestom in vasjo. Kmalu nato je postal voditelj frakcije, ki je sprva delovala še za kulisami, toda odločena, da bo vsekakor preprečila Stalinovo kmetijsko politiko.

Buharin, ki je bil v boju z združeno opozicijo eden tistih, ki je s svojimi teoretično-ekonomskimi članki argumentirano zavračal teze opozicije, je igral pri oblikovanju gospodarske politike pomembno, čeprav ne odločilno vlogo v letih 1925–1927. Iz njegovih spisov pa ni povsem jasno, kakšna naj bi bila po njegovem mnenju gospodarska politika na vasi.

Če danes retrospektivno ocenjujemo spor med Buharinom in Stalinom, moramo priznati, da so bile mnoge teze »desne opozicije« utemeljene. Nasprotovanje Stalinovi skupini, da bi uveljavila izredne ukrepe proti kulakom, je bilo pravilno. Desnica je protestirala proti prenašeni nasilni kolektivizaciji, ki je bila gospodarsko premalo pripravljena. Nasprotovala je tudi gigantomaniji, ki se je spuščala v vlaganja v gospodarsko premalo utemeljene načrte. Njihov predlog, naj kmetom za oddano žito plačajo več, je bil upravičen. Cene žita so bile leta 1927 zelo nizke, nižje kot proizvodni stroški, kar je na kmete vplivalo nespodbudno. Stalin je žitno krizo izrabil za boj proti kulakom. Predlagal je politiko izrednih ukrepov proti njim. Ti ukrepi so daleč preseglili tiste ukrepe, ki sta jih predlagala Zinovjev in Kamenev v najradikalnejših trenutkih. Prisvojil si

je trockistične teze o »primarni socialistični akumulaciji« in jih še precej poglobil.

Stalinovi nasprotniki so se odločili za akcijo. 11. julija 1928 je prišlo do sestanka med Buharinom in Kamenevom. Buharin je govoril kot človek, ki je izgubil zaupanje v linijo partije. Bilo mu je jasno, da gre revolucija hudim časom nasproti. »Stalinova linija pomeni propad revolucije,« je bolešno tarnal. »Nas vse vodi v propad. Že tedne se trudim, da bi govoril s Stalinom.« Po njegovih besedah je Stalin »brezvesten spletkar, ki vse podreja svoji oblastiželjnosti. Če hoče koga uničiti, bo pripravljen spremeniti svojo teorijo, kot mu pač trenutno ustreza.« Njuni odnosi so se tako zaostriili, da je Buharin Stalina označil za lažnivca. »Če predlaga koncesije, stori to le zato, da nekoga bolj gotovo zagrabi za vrat,« je izjavil Buharin. Stalinu je očital, da sledi liniji surovosti in primitivnosti. »Za Stalina je aksiom, da bo odpor proti socializmu rasel vzporedno z njegovim razvojem. Rezultat takšne teorije bo, da bo morala vlada izvajati nasilje v neslutnem obsegu. Ne preostane nam ničesar drugega, kot da postanemo policijska država,« je poudaril Buharin in ugotavljal: »Stalin posega tudi po KI. Kaže, da jo hoče povsem podrediti svoji volji.« Buharin je predvidel degeneracijo partije, lakoto in državljansko vojno. Ko se je tako pritoževal Kamenevu, je videl edini izhod v organiziranju akcij starih boljševikov, ki jih Stalin ni zapletel v svoje mreže.

Partijske razprave v letih 1928/29 so potekale nedemokratično. Stalin je postavil svoje nasprotnike pred alternativo: ali me podpirate, ali pa ste sovražniki partije, prijatelji kulakov, ste proti industrializaciji in načrtovanju in s tem tudi proti socializmu. Desna opozicija je bila tako postavljena pred dejstvo. Buharin je najhitreje in najbolj jasno dojel Stalinovo politiko z vsemi njenimi posledicami. Vendar je v tem pogledu delal tudi napake. Vsekakor je v obdobju 1923–1927 podcenjeval nevarnost kulakov. Njegova parola kmetom »Obogatite se« je bila vsekakor napačna, saj je vsebovala nerešene dileme, kako se lotiti socializacije vasi. Z Leninovo pomočjo je Buharinu uspelo prebroditi krizo od levega komunizma in pristati na Leninovih pozicijah. Gotovo je, da Buharin v letu 1929 ni imel vselej prav, toda dojel je bistvene plati problema.

Buharin je opozarjal na Leninovo izročilo o združništvu in kulturni revoluciji. V članku Lenin in naloge znanosti je Buharin vztrajal pri nujnosti znanstvenega vodenja gospodarske politike, kar so dotlej zanemarjali. V članku Beležke ekonomista je kritiziral pretirano industrializacijo dežele, ki ne pušča nikakršnih rezerv. Menil je, da politika, ki ji vselej manjkajo pridržki, meji na pustolovščino. Obsojal je sleherni poizkus nastopanja z nasilnimi sredstvi proti kmetom.

Poleg gospodarskega ravnotežja je Buharin zagovarjal svoje antibirokratske teze: »Smo vse preveč centralizirani. Vprašati se moramo, ali res ni mogoče storiti par korakov naprej k Leninovi državi, poosebljeni v komuni.« Ob peti obletnici Leninove smrti je v članku Leninova politična zapuščina spomnil bralce na zadnje Leninove članke in njegova svarila.

Poudaril je, da je treba pospešiti kulturni razvoj množic in uresničiti socialno preosnovo, ne da bi posegli po birokratskih sredstvih. Ponovil je Leninovo misel, da je treba z vsemi sredstvi preprečiti birokratizacijo državnega aparata. Poglavitno poročilo pred varnostjo birokratizacije je videl v pritegnitvi množic k upravljanju dežele. Umetnost manipuliranja z množicami je Stalinov sekretariat razvil do takšne stopnje, da so Buharinove članke sprejeli z ogorčenjem kot klevete na račun partije. Takšna ocena je zapisana še danes v vseh sovjetskih partijskih zgodovinah, tudi najnovejših.

UREDNIŠTVO: V svojem delu ste se veliko ukvarjali tudi s fenomenom Trockega. Kakšna so vaša dognanja glede njega kot politika in teoretika in kakšni so bili odnosi med njim in Leninom?

M. BRITOVŠEK: Vaše vprašanje je kompleksno in zapleteno, zato bo težko podati eksakten odgovor. Gotovo je, da je bil Trocki poleg Lenina največja osebnost v oktobrski revoluciji. Njegovo ime je bilo v letih 1917 do 1922 v zavesti ljudstva tesno povezano z Leninom. Dokler je bil Lenin na čelu stranke, si Stalin ni prizadeval, da bi nadkrilil Trockega.

Življenjska pot Trockega je bila dokaj vijugava. V mladosti je kazalo, da bo prej postal pisatelj kot politik. Ljubezen do pisateljstva je ohranil vse do konca življenja. Že v rani mladosti je spoznal v carski avtokraciji vir vsega zla. Sprva je bolj simpatiziral z narodniki kot z marksisti. Sam je poudarjal, da je sprejel marksizem na temelju lastnih raziskav, ne pa kot povzetek iz knjig. Njegov matematično šolani razum si je svet predstavljal v formulah. Imel je smisel za posploševanje in nagnjenje k poenostavljanju. Zaradi ilegalnega dela so ga brez sodnega procesa za štiri leta izgnali v Sibirijo, odkoder je pobegnil in se nastanil v Samari. Lenin, ki je postal pozoren na njegove pisateljske sposobnosti, ga je poklical k sebi v London. Tam se je kmalu oddaljil od Lenina in začel napadati njegov koncept partije. Po drugem kongresu ruske socialnodemokratske stranke je Lenin prekinil odnose s Trockim. Septembra 1904 je Trocki sicer formalno izstopil iz menjševiške frakcije, toda že kmalu je začel spet objavljati svoje članke v menjševiški Iskri. Skušal se je »povzpeti nad frakcije« in igrati vlogo posredovalca. Odtlej se je vse do leta 1917 gibal v cikcaku med taboroma menjševikov in boljševikov.

V oktobrskih dneh leta 1905, ko je bila revolucija na višku in je bil ustanovljen petrograjski sovjet, je Trocki pohitel v Rusijo. Komaj 26 let star je postal predsednik petrograjskega sovjeta, ki pa je obstajal le 50 dni. Januarja 1906 so Trockega aretirali in ga ponovno izgnali v Sibirijo.

Iz izkušenj buržoaznodemokratske revolucije je Trocki povzel sklep, da mora biti revolucionarna armada proletariata, če hoče prevzeti oblast, predvsem dovolj močna, da lahko zaduši morebitno kontrarevolucijo. Osvojitve oblasti ni odvisna od stopnje razvoja proizvodjalnih sil, temveč od zelo subjektivnih momentov. S teh vidikov je pretresel možnosti in

izgleda ruske revolucije ter napravil sklep, da lahko proletarijat prej pride na oblast v kaki ekonomsko zaostali kot v kapitalistično razviti deželi. Revolucija leta 1905 je bila za Trockega buržoazna po svojih nalogah, toda proletarska po metodah. Dokler bo prizadela diktatura proletariata bogatejše kmete, je gotovo, da jo bodo podprli le revnejši in srednji kmetje. Takoj, ko se bo začela kolektivizacija, ki bo nujna v obdobju diktature, bo na vasi rastle odpor in sovražnosti. Temelj, na katerem bo slonela vlada delavskega razreda, bo ožji z vsakim dnem. Edini izhod bo revolucija na zahodu. Brez direktne podpore evropskega proletariata se delavski razred Rusije ne bo mogel obdržati na oblasti in svoječasne vlade ne bo mogel spremeniti v trajno socialistično diktaturo. »Revolucionarna iskra mora evropski sod smodnika pripraviti do eksplozije,« je ugotavljal Trocki. Svoje misli je povzel v tezo, ki je prišla v zgodovino kot teorija permanentne revolucije. Na njegovo koncepcijo so znatno vplivali Marx, Mehring in Parvus. Zadnji je napisal k brošuri Trockega »Pred 9. januarjem« uvod pod vplivom dogodkov pred Zimsko palačo v Petrogradu, ko so delavci zahtevali demokratizacijo političnega življenja v deželi. Misli, ki jih je razvil Parvus, so bile za Trockega povsem nove. Za te uvodne besede se mu je takole zahvalil: »Stara dela Parvusa so mi približala vprašanje socialne revolucije in osvojitve oblasti s strani proletariata iz astronomskega končnega cilja v praktične naloge našega časa.« Parvus je prvi formuliral znano geslo: Dol s carjem, naj živi delavska vlada! Na kmete zahodne Evrope je gledal kot na konservatince in je povsem zanimal njihov revolucionarni elan. Leninova formula je bila »revolucionarnodemokratska diktatura proletariata in kmetov« medtem ko je Trocki zagovarjal znatno ožjo formulo »diktatura proletariata brez kmetov«. Lenin je to formulo ocenil kot absurdno levo frazo. Večkrat je opozoril, da Trocki ignorira revolucionarno energijo kmetov. Menil je, da je Trocki napravil glavno napako, ker je povsem spregledal buržoaznodemokratski značaj prve ruske revolucije. Lenin se je tedaj nenehno ukvarjal z vprašanjem revolucije in zlasti še z agrarnim vprašanjem. Preučil je nešteto statistik in napisal številna dela s tega področja. Trockemu pa je povsem manjkala znanstveni pristop k tej problematiki. Svoje ideje je stresal iz rokava, zato ga Lenin tedaj upravičeno ni jemal resno.

Lenin se je opiral na marksistične teze o permanentni revoluciji ter dal Marxovi in Engelsovi viziji konkretno razlago. Značilnost socialnoekonomskih protislovij v Rusiji sta bili dve različni socialni vojni: prva se je usmerjala v splošen boj proti carju in zemljiškim gospodom, druga pa je postavljala v ospredje boj delavskega razreda proti buržoaziji. Na prvi stopnji revolucionarnega procesa je bil delavski razred pozvan, naj vodi vse ljudstvo, posebno kmete, v boj za demokratične svoboščine, za republiko, na drugi pa vse delovne in izkoriščane sloje v boj za socializem. Hegemonija proletariata v demokratični revoluciji je ustvarjala možnost, da se okoli njega strnejo tisti družbeni sloji, ki so bili pripravljene iti za njim tudi na drugi, socialistični stopnji revolucije.

Odkar je Trocki zastopal svojo teorijo permanentne revolucije, se je ideološko približal boljševikom, glede organizacijskih vprašanj pa je bil še vedno blizu menjševikom. Nadfrakcijsko obnašanje Trockega je razburjalo tudi njegove simpatizerje. Trocki je menil, da je njegovo zgodovinsko poslanstvo v tem, da strne okoli sebe najboljše sile obeh frakcij. Menjševik Akselrod je tedaj ocenil usmeritev Trockega kot prekomeren egocentrizem, kar je bila najbolj vidna in neprijetna poteza njegovega značaja.

Ko je Lenin osamosvojil boljševiško partijo, je Trocki temu ostro nasprotoval in se je vse bolj navezoval na menjševike. Boljševiška stranka pa se je uspešno konstituirala, se osvobodila nevarnih frakcij, sestavila svoje borbene odrede in šolala kadre za bodoče naloge.

Posebno obdobje političnega življenja Trockega je bilo vojno obdobje. Začetek prve svetovne vojne ga je zatekel na Dunaju, odkoder se je nato s svojo družino preselil v Švico. Zaradi zadržanja voditeljev socialnodemokratskih strank, je bil prisiljen prekiniti vezi, ki so ga povezovale z nemškimi in avstrijskimi socialnimi demokrati. Do teoretikov avstromarksizma je bil zaradi njihovih nacionalističnih nazorov kritičen že pred vojno. V Zürichu je Trocki napisal brošuro *Vojna in internacionala*. V njej je očital avstromarksistom, da vidijo svojo glavno vlogo v obrambi nemške kulture, nemške biti, nemške zemlje in nemške rase. »Če prisluhnemo glasbi tega histeričnega nacionalizma,« je pisal Trocki, »ne moremo preslišati resnega glasu, glasu zgodovine, ki nam pravi, da vodi pot k političnemu napredku za srednjo in jugovzhodno Evropo prek razpada Avstro-Ogrske monarhije.« Ostro je napadel tudi nemško socialno demokracijo, ki je trdila, da izpolnjuje hohenzollernska Nemčija v boju proti carizmu – žandarju Evrope – napredno vlogo. Nemški socialni demokraciji je priznal zasluge v preteklosti, njeno ravnanje ob izbruhu vojne pa je obsojal, vendar ne tako dosledno kot Lenin.

Trocki je ugotavljal propad II. internacionale in hkrati začel razmišljati o ustanovitvi nove. Iz tega razmišljanja pa ni povzel tistih revolucionarnih konsekvenc, na katere naletimo pri Leninu.

Zimmerwaldska konferenca je Trockega zatekla na križpotju. Na eni strani se je otresal starih vezi, ki so ga priklepale na menjševike, na drugi strani pa si je postopoma utiral pot k Leninu. Proti koncu leta 1916 je Lenin ugotovil, da se usmerja Trocki na levo, potem ko je prelomil z nekaterimi menjševiški prijatelji, predvsem z Vero Zasulič.

Iz Švice je Trockega pot vodila prek Francije in Španije v ZDA, odkoder se je v začetku maja 1917 vrnil v Petrograd, kjer se je prvič po Zimmerwaldu spet srečal z Leninom. O njunem srečanju pričajo izčrpne Leninove beležke, ki si jih je zapisoval za svoje potrebe. Trocki je izjavil, da je zapustil svoje staro stališče in da se ne zavzema več za enotnost boljševikov in menjševikov. Pod zastavo nove internacionale naj se združijo samo tisti, ki so povsem prelomili s socialnim patriotizmom. Trocki je vprašal Lenina, če še vedno misli, da ima ruska revolucija samo buržoazen

značaj in da bo njen rezultat le »demokratska diktatura proletariata in kmetov«. Leninovo orientacijo so jasno nakazale že aprilske teze. Lenin in Trocki sta se ujemala v osnovnih vprašanjih, čeprav so bila njuna izhodišča različna. Trocki je vsekakor spoznal, da razcepa v delavskem gibanju ni mogoče zdraviti; to bi bilo celo škodljivo. Revolucionarni internacionalisti morajo ustanoviti novo partijo.

Lenin je cenil literarne in govorniške sposobnosti Trockega, ki je s svojo besedo znal pritegniti množice in jih spraviti v ekstazo. V začetku junija 1917 so bili Trocki in »medrajonci« sprejeti v boljševiško stranko. Spor med Leninom in Trockim, ki je trajal 15 let, je bil za Lenina končan v tistem trenutku, ko je začel Trocki izvajati njegovo politiko. V Leninovi najožji okolici pa nekateri niso mogli tako hitro pozabiti starih nesoglasij. Nenadni vzpon Trockega so opazovali z občutki nevoščljivosti. Razlike v mišljenju glede vstaje med Leninom in Trockim so bile tedaj nebitvene. Trocki je povsem soglašal z Leninovimi stališči glede izgledov in nujnosti vstaje. Nevarnost neposredne kontrarevolucije pa se mu ni zdela tako resnična kot Leninu. Zinovjev in Kamenev sta takrat menila, da bosta Lenin in Trocki strmoglavila stranko in revolucijo v samomorilsko pustolovščino. Za uresničenje Leninovih strateških konceptov Oktobra mnogi sodobniki priznavajo nemalo organizacijskih zaslug Trockemu in številnim ožjim Leninovim sodelavcem, ki so kasneje postali žrtve Stalinovih čistk. Svojo vlogo je Trocki kasneje pojasnil v svojem dnevniku, ki ga je pisal v Franciji: »Če bi me leta 1917 ne bilo v Petrogradu, bi kljub temu prišlo do oktobrske revolucije pod pogojem, da bi bil navzoč Lenin in da bi prevzel vodstvo. Če pa bi bila odsotna tako Lenin kot jaz, tedaj ne bi bilo oktobrske revolucije...«

Odnosi med Leninom in Trockim so bili zasnovani na obojestranskem zaupanju in spoštovanju, ne pa na osebnem prijateljstvu. Povezanost med njima se je krepila v skupnem boju proti desnemu krilu v boljševiški partiji, v doslednem boju proti koalicijski vladi z eseri in menjševiki. V bistvu pa so bile med Leninom in Trockim velike razlike. Lenin ni zaupal praznim gestam in govorom. Dve desetletji je vodil partijo, poznal je dobre in slabe strani svojih sodelavcev. Ob resnih nesoglasjih je bil strog, sicer pa takten in tovariški ter dostopen za predloge svojih sodelavcev. Trockemu pa je manjkalo eksaktno znanstveno mišljenje. Poklic žurnalista, s katerim se je ukvarjal dolga leta, mu je zapustil globoke sledi. Manjkala sta mu sposobnost in smisel za sodelovanje z drugimi – lastnosti, ki so za voditelja partije nadvse pomembne. Bil je gospodovalne narave, administrator z močnimi birokratskimi tendencami. Bil pa je organizacijsko sposoben, poln delovne energije in podjetnosti. Vodilno vlogo Lenina v partiji je priznaval odkrito in z občudovanjem. Priznaval je, da je delal v preteklosti napake in podcenjeval Lenina kot voditelja in revolucionarja. Lenin pa je širokogrudno šel prek sporov, ki sta jih vodila dolga leta in jih ni skoraj nikoli omenjal. Da zna tolerirati stališča opozicije, je Lenin dokazal tudi, ko je Trocki zavzel napačno stališče v Brestu-Litovsku in

ogrozil revolucijo. Krizo je bilo mogoče premostiti na miren način samo s pomočjo Leninove spretnosti in tolerantnosti.

Vse tisto, kar je stalinistična historiografija v času kulta osebnosti zapisala o izdaji in kapitulaciji Trockega, ne vzdrži zgodovinske kritike. Sovjetski zgodovinarji sploh ne omenjajo, da je Lenin takoj po sporazumu v Brestu Litovskem zaupal Trockemu še pomembnejšo nalogo, da organizira Rdečo armado. Objavljena korespondenca iz arhiva Trockega med Trockim, Leninom in drugimi sodelavci v času državljanske vojne, je dragocen prispevek k zgodovini tega obdobja. Nazorno nam prikazuje mehanizem vodenja državljanske vojne in pojasnjuje odnose, ki so vladali v vodilnih krogih boljševiške stranke. Zbrani dokumenti, skupaj z obsežnim gradivom o državljanski vojni, ki je bilo objavljeno v Sovjetski zvezi, omogočajo globlji zgodovinski pogled v dogajanje, ki je bilo tako usodno za obstoj mlade sovjetske republike. Lenin je vojaške vrline Trockega visoko cenil in nikdar ni razmišljal o tem, da bi ga zamenjal s kom drugim, še sposobnejšim.

Leta vojne, revolucije, državljanske vojne in tuje vojaške intervencije so opustošila in razmajala rusko gospodarstvo. Boljševiška partija se je morala spopasti z neverjetnimi gospodarskimi težavami. Iz tega, izredno težkega položaja, je zrastel vojni komunizem. Potrebni so bili rigorozni ukrepi, da bi deželo zaščitili pred razsulom. Pred partijo in državo se je postavljalo vprašanje, kako obnoviti gospodarstvo in dvigniti proizvodnjo. Trocki je predlagal, naj izkoristijo aparat za vojaško mobilizacijo za mobilizacijo dela. Mislil je, da bo mogoče s preizkušenimi vojaškimi metodami centralnega poveljevanja in discipline premostiti gospodarski kaos v državi. V militarizaciji dela je Trocki videl učinkovit sistem, da pritegne množice k reševanju gospodarskih problemov. Trocki je branil birokratske metode, ki jih je opravičeval z izgovorom, da jih zahteva obstoj države. Nezadovoljstvo sindikalnih funkcionarjev nad vojaškimi metodami, s katerimi je hotel obnoviti promet, je izzvalo jeseni leta 1920 sindikalno diskusijo.

Lenin se je bal, da bodo zahteve Trockega po »preverjanju« sindikatov in njihovi spremembi v »aparatus delavske države« ter uvedba načela militarizacije dela in »sistem udarnih čet« povzročile izolacijo partijskega in državnega aparata. Partijskemu aparatu je hotel zagotoviti potrebno maneversko sposobnost. Sindikatom je bil sicer pripravljen priznati določeno samostojnost, da nastopajo kot nadzorni organ, kot korektiv državnega gospodarskega aparata, na drugi strani pa je hotel ohraniti absolutno hegemonijo partije v vseh temeljnih vprašanjih gospodarske politike. Sindikatom je priznaval vzgojne in socialne funkcije, njihovo odgovornost v gospodarskih vprašanjih pa je omejil na organizacijo dela za proizvodne naloge. Lenin je poudarjal, da je dolžnost sindikatov nenehna skrb za dvig materialnega blagostanja in za izboljšanje življenja delovnih slojev. Opozoril je na pomembno vlogo sindikatov v kapitalizmu, pa tudi v obdobju prehoda iz kapitalizma v komunizem. Kakšna bo njihova vloga v komuni-

zmu, bo pokazala bodočnost. Lenin je poudaril, da obstajajo med njim in Trockim nesoglasja predvsem glede metode, kako pristopiti k množicam, jih pridobiti in povezati.

Mnogi raziskovalci ne opozarjajo zaman, da je bil Trocki nekaj začetnik stalinizma, saj se je zavzemal za totalitarno gospodarsko politiko in centralizacijo gospodarstva. Kronstadtski upor in upori veleposestnikov po deželi so dokazali, da ideje Trockega niso uresničljive. Liberalni ukrepi, na katerih je bilo zasnovano gospodarsko življenje v naslednjih letih, so bili daleč od militarizacije dela. Kronstadtska vstaja je prisilila vodje partije, da je strnila svoje vrste in z drastičnimi ukrepi je utišalo skrajno levo opozicijo. V tem kritičnem obdobju v letu 1921 je vlada prepovedala vsako organizirano opozicijo. Resolucija o prepovedi frakcij je imela v tedanji zgodovinski situaciji svojo težo, kasneje pa je v Stalinovi sholastični interpretaciji, ob krepitvi njegovega kulta osebnosti, postala za mnoge vodilne člane boljševiške stranke usodna. Že v letu 1921 so se začele formirati fronte za kasnejše znotrajpartijske razprave, ki so dosegle višek v letu 1927.

Če skrbno razčlenimo frakcijske boje med Stalinom in levo opozicijo, ugotovimo, da leninskih norm partijskega življenja ni kršila samo opozicija, temveč predvsem Stalin. Preprečil je, da bi prišlo do notranjepartijskih razprav o teoretičnih in praktičnih vprašanjih. Nenehno je silil opozicijo, naj se razkrije, žigosal njihovo neodkritosrčnost, hkrati pa je stranko slepil in prikrival svoje resnične nazore. Poglobljajal je obstoječe razlike v mišljenju, izsilil je izključitve in represivne ukrepe proti vsem, ki niso soglašali z njim.

Stalin, Molotov, Kaganovič in Jaroslavski ter nekateri njihovi privrženci so vodili notranjepartijske boje v dvajsetih letih na nož; podobno velja tudi za Trockega, Zinovjeva, Kameneva in njihove pristaše. Namesto spopadov idej se je bolj uveljavljal organizacijski konflikt. Najmanjšo napako nasprotnikov so neizmerno povečevali, njihove izjave pa svojevoljno potvarjali. Najmanjše razlike v mišljenju z večino CK so žigosali kot napad sovražnika, ali pa kot subverzivno ogrožanje diktature proletariata, iz opozicije pa so napravili »aktivne kontrarevolucionarne sile«. S takšno kritiko ni bilo mogoče pridobiti opozicije za skupno delo.

Opozicija je imela prav, da je zavračala notranjepartijski režim, ki je pod geslom o enotnosti dobival vse bolj nedemokratske oblike. Partijski zgodovinar Šaumijan je opozoril, da Stalin ni bil sposoben svojih nasprotnikov prepričati, jih pridobiti za partijo in z demokratičnimi sredstvi premagati razlike v mišljenju, kot je to delal Lenin. Frakcijski spori med ruskimi voditelji so odmevali tudi v kominterni. Antonio Gramsci je v pismu, ki so ga pretihotapili iz zapora, izrazil ogorčenje nad notranjepartijskimi spori v VKP(b).

Opozicijski voditelji so pretiravali glede zaostalosti dežele in s tem zbuiali nejevoljo partijskega članstva. Težnja birokratizacije so prikazali kot povsem razvit proces, kali deformacij pa že kot deformacije. V času,

ko je degeneracija zajela le manjši del partijskega vodstva, so voditelji opozicije govorili o degeneraciji partije kot celote. Opozicija partijskega režima ni kritizirala brez razloga, toda njen poziv k revoluciji proti partijskemu vodstvu je vplival na večino partijskega članstva kot nevaren psevdolevi odklon. Stalinovi politični nasprotniki so prešli v napad na Stalina, ko okoliščine zanje niso bile ugodne. Stalinove resnične slabosti še niso bile očitne, njegove napake in možne posledice njegovega vodstva se še niso jasno izrazile. Stalin je opozicijske voditelje žigosal, da so neznačajni. Spretno je izkoristil vse napake opozicijskih voditeljev v preteklosti za utrditev svojega položaja. Opozarjal je na potrebo enotnosti stranke in opozicijo dolžil frakcionaštva. Uspelo mu je mobilizirati partijske množice z geslom o graditvi socializma v eni deželi. Uspelo mu je razbiti združeno opozicijo že nekaj mesecev po njeni ustanovitvi jeseni leta 1926.

Trocki se je tedaj povsem zavedal svojega položaja. Zapisal je: »Naša skupina je imela v tem času že dokončno izdelano predstavo o drugem, termidorskem poglavju revolucije, o vedno večjem razdoru med birokratizacijo in ljudstvom, o nacionalno konservativni degeneraciji vodilnega sloja in o globokem vplivu porazov svetovnega proletariata na usodo Sovjetske zveze.« V izgnanstvu je Trocki priznal, da je zamudil priložnost, da postane Leninov naslednik. »Ne dvomim, da bi zmagal, če bi na večer pred XII. kongresom nastopil v imenu bloka Trocki–Lenin proti stalinističnemu birokratizmu. V letih 1922/23 bi bilo še mogoče osvojiti vodilne položaje z javnim napadom na frakcijo, ki se je hitro oblikovala.« Zapisal je tudi: »Moj nastop bi lahko razlagali kot osebni boj za Leninovo mesto v partiji in državi. Na to ne morem pomisliti, ne da bi me spreletela groza.«

Vsekakor je Trocki v začetku leta 1923 zares zamudil priložnost. Vsa njegova kasnejša kariera voditelja leve opozicije je predstavljala umikanje, brezupen in neučinkovit poskus, da dohiti zamujeno. Vodstvo Trockega bi verjetno ne moglo vnesti v življenje Sovjetske zveze kakih bistvenih sprememb. Industrializacija bi se z vso ostrino prav tako razvijala. Do tako pošastnih deformacij in uničenja leninskega partijskega kadra pa vsekakor ne bi prišlo. Ne glede na egocentričnost obeh, bi si težko zamislili dve osebnosti z bolj nasprotnimi značaji. Trocki je bil kultiviran intelektualec, zaverovan vase, ognjevit, aroganten, Stalin pa je bil pretkan, nezaupljiv, metodičen ilegalen partijski delavec, tako grob, da je Lenin predlagal kongresu, naj razmisli o njegovi zamenjavi.

Ko danes na zahodu odpirajo arhive Trockega in objavljajo dela različne znanstvene vrednosti o voditeljih oktobrske revolucije, je treba vsekakor opozoriti na izredno pisateljsko nadarjenost Trockega. Njegova najnovejša bibliografija obsega 1089 strani njegovih člankov, razprav, brošur in knjig (Leon Trotsky, *A Bibliography by Louis Sinclair*. Hoover Institution Press, Stanford Univ. 1972). Verjetno je to najpopolnejša objavljenja bibliografija del Trockega. V Sovjetski zvezi jo hranijo v zaprtih depojih in je na voljo le redkim posameznikom. Njegove razprave iz obdobja oktobrske revolucije in graditve novih družbenih odnosov so

nedvomno zanimive, njegova kritika stalinističnega sistema pa je izvirna in ni izgubila svoje aktualnosti.

UREDNIŠTVO. Iz vaših raziskav, kot tudi iz raziskav drugih specialistov, sledi, da je v zgodovini socializma imel veliko vlogo boj za pozicije v vodilnih strukturah oblasti po smrti velikih voditeljev. Sami ste v svojem prejšnjem delu, in tudi v tem, raziskovali problem »boja za Leninovo dediščino«. Razen tega so tudi dogajanja, kot na Kitajskem, opozorila na aktualnost tega vprašanja. Kakšna so vaša spoznanja glede tega?

M. BRITOVŠEK: Ko sem začel proučevati boj za Leninovo dediščino, so se pred menoj nizali problemi v taki razsežnosti, da sem komaj obvladoval ogromno gradivo, ga sistemiziral in iskal zgodovinske razlage določenih problemov. Ugotovil sem, da so ti problemi tako zapleteni, da je težko razkriti bistvo, če ne poiščemo zgodovinskih korenin, saj se je vse dogajalo za kulisami, navzven pa je bilo prikrito z revolucionarno frazeologijo.

Leta 1922 so v politbiroju obravnavali vprašanje Leninovega nasledstva, čeprav tega problema sploh ne bi smelo biti. Problem ni bilo vprašanje nasledstva, temveč vprašanje, kako se bodo oblikovali tabori oziroma fronte brez Lenina in kako se bo oblikovala večina v trdno vodstvo, ki ga je dotlej zagotavljala nesporna Leninova avtoriteta, njegova moč prepričevanja in taktična spretnost. Leninu v politbiroju ni bilo treba ustanavljati svoje skupine; sposoben si je bil zagotoviti večino za svoja stališča. Brez Lenina pa je bilo težko obvladati položaj in reševati probleme. Njegovim naslednikom sta manjkali energija in razsodnost, da bi odločali brez omahovanja. Povsem nesposobni so bili, da bi prepričali omahljivce in pridobili pristaše opozicije. Leninove genialnosti ni bilo mogoče prenesti na druge voditelje. Ko je Lenin zbolel, ni bilo voditelja, ki bi ga lahko nadomestil. Partijski voditelji so se oklenili formule o kolektivnem vodstvu, ki naj bi vodilo stranko in državo v skladu s statuti.

Zinovjev, Kamenev in Stalin, čeprav različni po značajih in hotenjih, so posebljali staro leninsko gardo. Trojka se je povezala, da bi preprečila Trockemu vzpon na mesto Leninovega naslednika v stranki. Razcepljenost v politbiroju je ustvarila temelj za frakcijske boje, na katere je Lenin v svojem testamentu preroško opozarjal. Na mesto voditelja, ki ga je Lenin zaradi bolezni zapustil, naj bi stopila »kolektivna volja«, »kolektivna misel«, »kolektivna energija« in »kolektivna odločnost«. Lenin je želel, da bi njegovi najožji sodelavci kolektivno vodili državo. Ali so bili ti upi v tedanji zgodovinski situaciji realni?

XII. kongres je nudil številne dokaze, da se položaj generalnega sekretarja krepi. Po kongresu je začel Stalin igrati vedno večjo vlogo v partijskem življenju. Še vedno pa se je skrbno ogibal javnim nastopom proti svojim kolegom. Svoje kompetence v kadrovski politiki je izkoristil za to, da je z vodilnih položajev odstranil tiste člane partije, za katere je domneval, da bi se lahko priključili Trockemu. Z veliko skrbnostjo je

vodil evidenco o napredovanjih in odstavitvah. Poletje, ki je sledilo XII. kongresu partije, je bilo obdobje varljivega miru v partijskem življenju. Kongres je dozdevno postavil trojko na vodilno mesto za čas Leninove odsotnosti. Trocki je tedaj še vedno upal, da bo Lenin ozdravel. Razcep med voditelji, ki ga je Lenin v testamentu že predvidel in se bal njegovih posledic, je tlel pod površino partijske discipline. V letu 1923 je Stalin spretno utrjeval svoje pozicije. Funkcionarji, ki jih je imenoval sekretariat na mesta okrajnih ali krajevnih sekretarjev, za svoje delo niso bili odgovorni članom svoje organizacije, ampak generalnemu sekretariatu. V skladu s takim položajem se je izostril njihov posluš za navodila generalnega sekretarja. Možnosti, da postanejo delegati na kongresu, so imeli le izbranci generalnega sekretariata.

Trocki je vsekakor registriral te spremembe v partiji in dojel njihov pomen, vendar ni mogel storiti ničesar, da bi zaustavil ta proces. Stalinu se je lahko upiral le v okviru politbiroja in CK, kjer pa je bil izoliran. Buharin se je vse bolj nagibal k trojki. Med 40 člani novega CK je imel Trocki le tri politične privržence: Rakovskega, Radeka in Pjatakova. Vsi aduti so bili v rokah drugih. Trocki je vse bolj postajal ujetnik vodilne skupine. Videti pa je bilo, da trojka, ta neenaka vprega, ki jo je držal skupaj strah pred Trockim, ni nikdar našla skupnega koraka.

Težak gospodarski položaj in ponovna oživitev skrajno levih skupin sta v oktobru 1923 izzvala v vodstvu partije resno krizo, katere rezultat je bil prestop Trockega na stran opozicije. Z zakritega prizorišča boja v politbiroju je padla zavesa. Začel se je štiriletni dramatični boj med partijskim vodstvom in levo opozicijo.

Lenin je želel kolektivno vodstvo, toda zavedal se je, kako daleč od tega so bili njegovi najožji sodelavci. Kmalu je postalo očitno, da je samo Lenin lahko krotil in usmerjal dva tako nasprotujoča si značaja, kot sta bila Trocki in Stalin. Odtujenost med Trockim in staro gardo so poglobljale tudi nekatere njegove karakterne lastnosti: skrajni individualizem, sarkazem in arogantnost. Trocki je imel malo Leninovih potez voditelja partije. Čeprav je bil Trocki stari gardi tujec, ga je Lenin znal mojstrsko navezati na partijo.

Na očitke svojih oponentov, da je bila njegova ideologija pred letom 1917 Leninu sovražna, je Trocki zapisal: »Menim, da pot po kateri sem prišel k leninizmu, ni bila nič manj zanesljiva in solidna, kot druge poti. Prišel sem k Leninu po boju proti njemu, toda na njegovo stran sem prešel povsem in v celoti. Moja dejavnost v službi partije je moje edino jamstvo. Drugih jamstev ne morem dati.« Izzivalno pa je zastavil vprašanje: »Mar so vsi, ki so bili učitelju zvesti v malem, bili zvesti tudi v velikem? Mar je poslušnost do učitelja v njegovi navzočnosti že tudi jamstvo, da bo nekdo dosledno ravnal tudi, ko voditelja ne bo več? Ali je bistvo leninizma samo pokorščina? Nimam namena, da bi ta vprašanja analiziral na primeru nekaterih tovarišev, s katerimi želim še naprej sodelovati.« Trocki Lenina ni oboževal, vsekakor pa ga je globoko spoštoval.

UREDNIŠTVO: Kako ocenjujete razvoj novejšega zgodovinopisja o temi, o kateri razpravljamo? Kakšni so premiki na zahodu in vzhodu glede tega vprašanja in kakšno mesto ima, oziroma naj bi imela, tematika socialističnih revolucij dvajsetega stoletja v našem zgodovinopisju?

M. BRITOVŠEK: Novejše zgodovinopisje v svetu se vsekakor mnogo ukvarja s to tematiko. To pričajo bibliografije izdanih del in dokumentarno gradivo tako na vzhodu kot na zahodu. Historična literatura o oktobrski revoluciji obsega danes že zajetne bibliografije. Večina teh del napisanih v Stalinovem obdobju, posebno po letu 1929, ko je Stalinu uspelo utrditi v boljševiški stranki svojo oblast, je enostranskih, tendencioznih in subjektivističnih, ne manjka pa niti zgodovinskih potvarjanj. Obdobje do tridesetih let je v Sovjetski zvezi na področju zgodovinske znanosti zelo razgibano. Raziskovalci so se mnogo ukvarjali s prelomnimi obdobji, s francosko revolucijo, jakobinsko diktaturo, pariško komuno, buržoazno-demokratsko revolucijo v letih 1905–1907, s februarско in oktobrsko revolucijo. Dela s teh področij so pisana z veliko znanstveno akribijo. Ime marsikaterega pisca najdemo kasneje med imeni posthumno rehabilitiranih. V stalinskem obdobju je zgodovinopisje močno ideološko obarvano in podrejeno frakcijskim bojem. Pisci so vezani na zaključke partijskih kongresov in plenarov in v svojih raziskavah ne gredo prek teh okvirov. XX. in XXII. kongres KPSZ sta resno načela vprašanje Stalinovega kanoniziranega zgodovinopisja. Po odhodu Hruščova s politične pozornice pa se je ta proces zelo upočasnil, arhivi pa so za raziskovanje teh obdobji v glavnem še nedostopni. Pripomniti moram, da obstaja tudi zelo bogata literatura neobjavljenih zgodovinskih del, posebno disertacij, ki jih hranijo kot dolžnostne izvode v državnih bibliotekah. Posebno bogato gradivo predstavljajo spomini starih boljševikov, ki so preživeli obdobje Stalinovega terorja in se vrnili iz katorg. Mnogo tega gradiva je dostopnega samo z dovoljenjem uradnih ustanov. Tudi po časopisih in revijah najdemo mnogo podatkov o posthumnih rehabilitacijah.

Posebno poglavje predstavlja disidentska spominska in historična literatura od tridesetih let pa do danes. Ta literatura daje izvirne podatke za pojasnjevanje podrobnosti iz frakcijskih bojev proti levemu in desnemu odklonu. V tej zvezi ne smemo pozabiti dokumentarnega gradiva kominterne. Novejša zgodovinska literatura disidentov je faktografsko izredno bogata, v analizah pa pomanjkljiva in pogosto prežeta ne samo z antisovjetizmom temveč tudi z antikomunizmom.

Na zahodu je v mnogih državah sovjetologija razvita kot posebna znanstvena disciplina. V posebnih institutih so zaposleni kot raziskovalci številni potomci nekdanjih menjševikov in eserov, ne manjka pa tudi reakcionarnih elementov iz vrst borbenih nasprotnikov komunizma, ki jih finančno podpira CIA.

Najbolj korektni v raziskavah so tisti raziskovalci, ki so prerasli blokvske koncepte in jim je primarno iskanje resnice. Zavedajo se, da

bodo samo tako lahko pomagali utrditi in razviti socializem kot svetovni proces. V ospredju njihovega preučevanja je tematika socialističnih revolucij 20. stoletja. Te raziskave imajo večinoma bolj sociološki ali politološki značaj. Zgodovinska znanost v klasičnem pomenu na to področje še ne posega. Mnogi v svoji znanstveni zaverovanosti sodijo, da je to še preveč živ proces, da to še ni zgodovina, ki bi jo lahko kot zgodovinarji preučevali. Takšne zastarele sodbe so značilne za ljudi, ki stojijo daleč stran od življenjskih tokov družbenega dogajanja.

UREDNIŠTVO: Znano je, da pripravljate novo izdajo izbranih del Lenina, katerih prva dva zvezka, ki zajemata razdobje oblikovanja Ruske socialnodemokratske delavske stranke in buržoazno-demokratske revolucije 1905–1907, sta že izšla pri Cankarjevi založbi. Kakšen je vaš koncept te izdaje in kaj lahko pričakujemo od nje? Kdaj bo delo v celoti opravljeno, oziroma bo Leninovo izbrano delo v celoti objavljeno?

M. BRITOVŠEK: Kot je zapisano v uredniškem pojasnilu k drugemu zvezku, smo opustili prvotni koncept, po katerem naj bi bila slovenska izdaja Leninovih izbranih del pripravljena po zgledu vzhodnonemškega izbora Leninovih del v šestih zvezkih (*Ausgewählte Werke in sechs Bänden*, Dietz Verlag, Berlin 1970). Za naslednje knjige smo pripravili našim razmeram in potrebam prilagojen izvirni širši izbor, ki presega tudi prvo slovensko izdajo Leninovih izbranih del v štirih zvezkih (Cankarjeva založba, Ljubljana 1949–1950). Delo smo vsebinsko tako zastavili, da bo ob izčrpnih uvodnih študijah in redakcijskih opombah omogočalo študij in razumevanje celotne Leninove revolucionarne dejavnosti, to je enega ključnih obdobj delavskega gibanja.

Zaradi boljšega razumevanja Leninovega delovanja bi kazalo hkrati z njegovimi izbranimi deli vzporedno izdati v obliki tematskih zbornikov tudi najpomembnejše spise njegovih najožjih sobojevnikov, ki so tudi danes aktualni, saj je zgodovina potrdila dalekosežnost in prodornost njihovih analiz. Izvirna kritika birokratizma Stalinovega sistema se logično navezuje na Leninove poslednje programske spise iz njegovega testamenta. Nujno bi bilo, da se bralci seznanijo tudi z dediščino teh voditeljev, vsaj v obsegu tistih njihovih misli, ki so ohranile svojo aktualnost. Šele takšna izdaja izbora Leninovih del, povezana z ustreznimi tematskimi zborniki njegovih najožjih sobojevnikov, bi omogočila celovito poznavanje izvirnih idej ruskih marksistov. Takšna koncepcija je v skladu s prizadevanji naše partije, ki teži k premagovanju dogmatskih okvirov in k pogumnemu krčenju novih poti. Slovenska izdaja Leninovih del bi bila tako prilagojena aktualnosti trenutka oziroma potrebam vsakdanje prakse. Upoštevala bi izvirno Leninovo misel, opozarjala na aktualnost njegovih idej in opuščala specifičnosti, veljavne le za Rusijo oziroma Sovjetsko zvezo. V uvodnih zgodovinskih razčlenitvah pa bi vsekakor

opozorili tudi na pomen tistih Leninovih sestavkov, ki jih ne bi vključili v naš izbor. Takšen način izdajanja Leninovih spisov in spisov njegovih sobjojevnikov, bi bil pomemben tudi za naše družboslovje, ki kaj rado pozablja na razredne družbene analize in se zadovoljuje s socializmu tujimi pojmovanji. V načrtu imamo, da bomo delo zaključili z izdajo ca. 10 knjig v nekaj letih.

ŠTEFAN STEINER

V imenu katere metode in morale?

V pisanju z ambicioznim naslovom ‚Materializem in morala‘ (Teorija in praksa, 1980, št. 2–3, str. 263–280) obdeluje J. Šter predvsem »teološko mladež« (prim. str. 265 itd.) in ne tisto, na kar kaže naslov. Brezkompromisno bi rad potolkel to mladež, h kateri – kot pričajo neprestano ponavljajoča se imena – spadajo v prvi vrsti A. Stres, F. Perko, F. Rode in Š. Steiner, torej pisci znane priloge ‚Znamenja in klicaji‘ v Družini (1979, št. 44, str. 5–12).

Obravnaval bom teksta, ki jih Šter v omenjenem pisanju neposredno povezuje z mojim imenom.

1. Šter trdi (str. 273): »Tudi Steiner pravi, da nasprotje sploh *ni možno*, spor med ‚pravo znanostjo in pravo teologijo sploh ni mogoč‘, teologija ‚sprejema vsa znanstveno gotova dognanja‘ (str. 11). Jaz bi naj zanimal obstoj nasprotja med znanostjo in vero. To naj bi napravil v omenjeni prilogi. Šter v svojem pisanju (str. 268) posebej opozori: »V nadaljevanju teksta so vse dobesečne navedbe in besede v narekovajih, če ni drugače povedano, iz te številke Družine«.

Na strani 11, na katero se sklicuje Šter, ni niti ene same črke mojega članka! Članek se konča na strani 10. V njem sploh ne govorim o odnosu med znanostjo in vero. Vse gornje »dobesečne navedbe« mi je Šter popolnoma podtaknil. Pa da bi bilo samo to podtikanje! Takoj za njim Šter nadaljuje (str. 273–274): »Perko je bolj previden. ‚Nihče ne zanika, da takih nasprotij ni bilo...‘ Torej so nasprotja možna! Še več, dejansko so. Razen seveda, če Steiner ne misli prvih sedemnajst, osemnajst stoletij teologije proglasiti za *nepravih*. Torej je bila teologija večino časa v objektivnem nasprotju z znanostjo, potem je prišla prava teologija (zadnji dve, tri stoletja) in spoznala, da to nasprotje sploh ni možno, ugotovila je, da sveto pismo ni znanstvena knjiga ter brž ‚prevedla‘ najbolj očitna nasprotja... Ali so ti teologi tako naivni, da mislijo, kako se je razvoj človeštva in znanosti končal v 18. ali 19. stoletju in zato prihodnji razvoj znanosti ne more spet pripeljati do novih konfliktov med znanostjo in teologijo, kar bi od slednje spet terjalo novih ‚prevodov‘?!«

Na podlagi izmišljotine me torej Šter obklada z neprevidnostjo, naivnostjo, z zasmehovanjem. In dodaja nova podtikanja. Nikoli nisem zapisal kakšnega teksta, na podlagi katerega bi lahko kdo tudi po natezanju

sklepal, da proglašam prvih sedemnajst, osemnajst stoletij teologije »za nepravih«, nikoli teksta o prevajanju nasprotij, nikoli teksta o prenehanju razvoja v 18. ali 19. stoletju. Po teh podtikanjih in zasramovanjih utemeljeno sprašujem, ali je takšna v praksi tista morala, za katero se zavzema Šter? Če je tako, je samo potrdil tisto, kar sem res zapisal in kar mi kajpada tudi očita: »Kdor pa predpostavlja le človeška merila, ta dopušča tudi človeško manipulacijo z moralo«, pravi Steiner« (str. 269).

2. Šter trdi (str.274): »Ti teologi so še naprej za ‚materialistično znanstveno razlago sveta‘, toda kakor hitro ta materializem znanosti izrazi neprijetna materialna dejstva, ti teologi vržejo vik in krik; to je ‚nedopustno poenostavljenje‘, to so ‚nedokazane trditve‘, to so ‚izmišljotine‘, to je ‚stalinistični pamflet‘, da navedem samo nekaj priljubljenih Steinerjevih izrazov; Cerkev je le ‚izjemoma‘ in ‚le v posameznih, obžalovanja vrednih primerih vneto branila veliko lastnino fevdalcev in kapitalistov, branila njihovo oblast in oznanjala dvojno moralo (str. 9 in 10). – To je dvojna morala – letnik 1979!«

Nikjer nisem zapisal, da sem »za ‚materialistično znanstveno razlago sveta‘«. Če je to izjavo zapisal kdo drug, v imenu katere znanosti in morale jo Šter povezuje z mojim imenom?

Nikjer na strani 9 in 10, kjer je ves moj članek, ne uporabljam izraza »stalinistični pamflet«, nikjer ne trdim, da je »Cerkev le ‚izjemoma‘ in ‚le v posameznih, obžalovanja vrednih primerih vneto branila veliko lastnino fevdalcev in kapitalistov, branila njihovo oblast in zganjala dvojno moralo«. To so podtikanja.

Uporabljam pa v omenjeni prilogi na str. 10 po enkrat izraze: »nedokazane trditve«, »nedopustno poenostavljanje« in »nekatero izmišljene reči«. Z njimi v sklepu svoje kritike označujem prikaz krščanske morale Vojana Rusa v učbeniku Družba in socialistična morala (Ljubljana 1977). Ni potrebno imeti dosti znanja in objektivnosti, da more tej oznaki pritrditi tudi tisti, ki ne izpoveduje krščanske morale, ampak ateistično. Pred to oznako pa sem navedel vrsto »materialnih dejstev«, ki jo opravičujejo. Ta dejstva niso moja dognanja, temveč ugotovitve znanosti in kot takšna jih tudi obilno dokumentiram. Samo brati je treba znati na str. 9 in 10! Tukaj naj le nekoliko ponazorim, kaj ima Šter za »materialna dejstva«.

Njemu je materialno dejstvo Rusova trditev, da je poleg zveze z vladajočimi razredi najbolj vplivala na cerkveno moralo »zveza s poljedelstvom« (str. 69). Kako je to mogoče, ko je pa zgodovinsko dejstvo, da je krščanstvo do časa, ko bi naj nanj začela »najbolj« vplivati zveza z vladajočimi razredi, imelo zveze predvsem z meščani, trgovci, sužnji in izobraženci, malo pa s poljedelstvom?

Rus trdi, da spoštovanje »gostoljublja, medsebojne pomoči« in »skrbi za otroke ... ni bilo vedno zapisano v cekvenih knjigah« (str. 72). Najbolj cerkvena in najbolj stalno razširjena cerkvena knjiga, sv. pismo, pa spoštovanje tega trojega celo pogosto zahteva (prim. Rimlj. 12, 13; 1 Jan

3, 17–18; Mt 18, 5). Takšne Rusove neresnice ima Šter za »materialna dejstva«.

»Materialno dejstvo« je potem Rusovo navajanje odlomka iz Bevkovega Kaplana Martina Čedermaca, torej iz leposlovja, na podlagi katerega takoj postavlja štirinajstletnikom vprašanja: »Ali so bile krščanske Cerkve... med 4. in 20. stoletjem bolj na strani zatiranih množic ali na strani tlačiteljev.

Po takšnih »materialnih dejstvih« in omenjenih podtikanjih mora Šter nujno priti do »dvojne morale – letnik 1979!«

3. Šter (str. 274): »Neverjetno zahtevo Križnika iz leta 1977 o posebni cerkveni znanstveni zgodovini vneto dopolnjuje Š. Steiner. Verjetno bo ob taki zgodovinski znanosti marsikomu jasno, zakaj se slovensko cerkveno vodstvo tako brani sodbe o zgodovini iz let 1940–45; jasno mu bo, zakaj se mora zgodovina neke dobe pisati – kot pravijo – šele petdeset let po tem, ko je umrl zadnji njen udeleženec. Takrat bodo seveda teologi mnogo lažje napisali *svojo* zgodovino te dobe – pač po zgledu Štefana Steinerja in njegove zgodovine fevdalizma in zgodnjega kapitalizma. Če se bo pozneje zgodilo drugače – nič hudega, pametni teologi bodo pač po zgledu F. Rodeta ugotavljali o nespametnih teologih...«

Kakšna je neverjetna zahteva Križnika iz leta 1977 o posebni cerkveni znanstveni zgodovini? Kje jo je Križnik zapisal? Znanstveno pisanje zahteva, da se takšna »neverjetna zahteva« citira in označi, kje se nahaja.

Moja »zgodovina fevdalizma in zgodnjega kapitalizma« sploh ne obstaja. O omenjeni prilogi in v odgovoru M. Kerševanu (Naši razgledi, 22. 2. 1980, str. 95–97) omenjam nekatere primere iz zgodovine in jih dokumentiram. Katerega od teh primerov je Šter ali kdo drug ovrgel? S podtikanjem, natolcevanjem in zasramovanji tega pač ni mogoče storiti.

Načelo o tem, kdaj je treba pisati pravo zgodovino, poznajo vsi, ki vedo za načela zgodovinske znanosti. Šter jih očitno ne pozna. Na kar se on razume, je sramotenje. Tópot to dokazuje z »nespametnimi teologi«.

4. Šter (str. 275): »Ali po Steinerjevo: ‚Mogoče cerkvena vodstva niso vedno ali dovolj odločno nastopila proti krivični oblasti. O tem mi danes težko sodimo, ker ne poznamo dobro nekdanjih razmer...‘ Če so bile kakšnih štirinajst stoletij skoraj vse oblasti ‚od boga‘, skupaj s skoraj vsemi, ki so zatirali Slovence (tudi Avstro-Ogrska vse do svojega zadnjega obhajila), pa vse do Francove Španije in Rodezije, potem je najbolje v imenu znanosti (!), ‚ne poznati dobro razmer‘! Ali pa ‚prav razumeti‘. ‚Kdor to zapoved (Ne kradi!) prav razume, ve, da brani pravico v snovnih dobrinah in ne fevdalcev in kapitalistov‘. Seveda, ‚prav je treba razumeti‘, če Cerkev tega večinoma ni prav razumela. Steiner ‚prav razume‘.« Takoj nato Šter navaja iz Družine odstavek, v katerem Pavel VI. zavrača »nasilnost, terorizem, ki naj bi postala običajno sredstvo za rušenje javnega reda, kadar ta očitno ni nasilen«. Ko postavi Pavlov tekst proti mojemu, pride do svojega cilja: »Kaj bi to,« Steiner bo še vedno pisal: »V

Cerkvi je *vedno* veljal nauk o ,aktivnem uporuh krivični oblasti' in je že od nekdanj v ,vsakem sistematičnem učbeniku moralke'. – Ali ni to dvojna morala? Ali pa je treba le ,prav razumeti'!

»V imenu znanosti (!)« je treba Šteru povedati, da podčrtuje v mojem tekstu izraze, ne da bi povedal, da gre za njegovo podčrtavanje, in ne za moje; dalje, da trga izraze iz mojega teksta, ki se nanašajo na različno vsebino, ter jih potem združuje, da dobi zaželeni pomen. Osnovna zahteva pravične in znanstvene metode pa je, da je treba vsakršno poseganje v tuj tekst označiti in da ni dovoljeno posameznih izrazov trgati iz konteksta in jih samovoljno povezovati z izrazi iz drugega konteksta, ker se z obojim lahko spreminja smisel tujega pisanja. Po Šterovi ,metodi' je mogoče iz sv. pisma dokazovati, da ni Boga (prim. ps 13, 1).

Svoja nepoznavanja zgodovine o odnosih cerkvenih vodstev do civilnih oblasti Šter najbolje dokazuje s svojim omenjanjem »Avstro-Ogrske«, »Francove Španije« in »Rodezije«, dokazuje seveda tistim, ki to zgodovino poznajo. Izpričuje dalje, kako si on predstavlja pisanje zgodovine, naj gre za »kakšnih štirinajst stoletij« ali za najnovejšo zgodovino; to pa po kopitu teorije o razrednem boju, kakor si ga je sam naredil. In še: vsak resnični zgodovinar se strinja z izjavo, da je sodba o nekdanjih razmerah težka.

Kje sem jaz trdil, da »so bile kakšnih štirinajst stoletij skoraj vse oblasti ,od boga'«? Prosim tekst o tem, dokumentiran s publikacijo, letnico in stranjo objave! In še hujše podtikanje: »skupaj skoraj z vsemi, ki so zatirali Slovence«.

Čemu Šter ne pove, kako je treba razumeti zapoved ,Ne kradi!'? Jaz sem v omenjeni prilogi povedal, kako jo je Cerkev razumela. Čemu niti ne poskuša dokazati, da Cerkev te zapovedi večinoma ni tako razumela, kakor sem jaz povedal? Ker tega ne more dokazati. Ker bi sicer njegovo podtikanje Cerkvi bilo preveč prozorno. Prav tako njegovo zasmehovanje sogovornika: »Steiner ,prav razume'«.

Kako samovoljno ravna Šter, še posebno pojasnjuje njegov zvarek »dvojna morala« na podlagi nasprotja, ki ga napravi med Pavlom VI. in menoj. Pri Pavlu VI. sploh ne upošteva izrazov: »nasilnost, terorizem«, »običajno sredstvo«, »rušenje javnega reda«, »očividno ni nasilen (vse podčrtal Š. S.). Treba je kajpada najprej vedeti, kaj ti izrazi v znanstvenem izražanju pomenijo. Pri meni pa tudi tópot iztrga nekaj izrazov iz konteksta in tako predružači njihov smisel. Jaz sem *pred* trditvijo, da »je ,v Cerkvi *vedno* veljal nauk' ,o aktivnem uporuh krivični oblasti'«, zapisal: »Načelno je Cerkev vedno odklanjala oblasti, ki so bile diktatorske, krivične, tiranske, nezmožne zagotoviti ustrezno skupno dobro. V praksi pa tega ni mogla vedno uveljaviti. Pogosto je morala tolerirati in prenašati tudi oblast, ki ni ,od Boga', ker ni bilo takojšnjih sredstev za odpravo te oblasti ali ker bi odprava krivične oblasti omogočila oblast še krivičnejši oblasti ali ker bi z odpravo prišlo do splošne anarhije, torej do večjega zla« (Priloga, str, 10, stolpec 1). Šter potemtakem sploh ne razlikuje med

načelom in njegovo aplikacijo z ozirom na razmere. To razlikovanje je lastno vsaki pametni morali in vsakemu pametnemu pravu. Ker Šter ne upošteva pomena omenjenih izrazov Pavla VI., ki so prav tako lastni vsakemu izdelanemu moralnemu nauku in pravu, se sprašujem, kateri moralni nauk in katero pravo on pozna. Da krščanskega moralnega nauka ne pozna, čeprav o njem poučuje »teološko mladež«, to je popolnoma gotovo.

Ponovna »dvojna morala« je sad Šterovega omenjenega neznanja in neznanstvene metode.

5. Šter (str. 277–278): »V nasprotju s takimi dejstvi pa je za Rodeta ‚znanstveno gotovo dognanje‘, da ‚znanost ugotavlja red in smotrnost v svetu, ne more pa zanikati, da to prihaja od nekega višjega Počela‘. Če je vse v svetu tako smotrno, čemu se, tovariši, borite proti marksizmu v šoli? Čemu si Steiner tako prizadeva dokazati ‚neverjetne reči‘, kako da se je Cerkev borila proti fevdalizmu in kapitalizmu, kako je ‚načelno vedno odklanjala vladajoče oblasti‘, ki so bile krivične, tiranske itn.? *Ali te oblasti in ti sistemi niso bili smotrni?* No, čisto vedno se Cerkev ni borila proti krivični oblasti, ‚ker bi z odpravo prišlo do *splošne anarhije*, torej do večjega zla‘. Torej so tudi tiranske oblasti (bolj) smotrne? Še več, možna je tudi splošna anarhija – nesmotrnost.« – Seveda, konec koncev se bo našel še kak Steiner, ki bo dokazoval, da Cerkev dvojne morale ni nikoli ‚zganjala‘.

Šter najprej nekaj iztrga iz konteksta, iz Rodetovega in mojega, in to iz tekstov, v katerih ne razpravljava o isti stvari, nato pa dela svoja vprašanja. Ta vprašanja so brezpredmetna. Izdajajo namreč, da ne razlikuje med imanentno smotrnostjo (o kateri govori Rode) in moralno smotrnostjo (o kateri govorim jaz). za odpravo njegovega filozofskega neznanja mu priporočam študij Marxove razprave ‚Beda filozofije‘: v Proudhonu bo morda spoznal sam sebe.

Kritiki učbenika »Družba in socialistična morala« smo se borili proti vsiljevanju ateizma v šoli, proti neresnicam o krščanski veri in morali, o Cerkvi in cerkvenem vodstvu, proti žalitvam vernikov. Med to borbo in borbo »proti marksizmu v šoli« pa je bistvena razlika, ki bi jo moral vsakdo poznati, vsaj tisti, ki se stvari pismeno loteva. Marsikdo pa je ne pozna ali je noče poznati, ker tako lažje ribari v kalnem in uganja sektaštvo. Kritiki imamo s tem grenke skušnje: podtikanja, javni napadi, žalitve itd.

Kdo je dokazoval »neverjetne reči«, kako se je »Cerkev borila proti fevdalizmu in kapitalizmu«? Jaz ne! Dokazoval sem, da so Rusove splošne trditve o tem, da je Cerkev »vneto« branila veliko lastnino... fevdalcev in kapitalistov... ter »oblast fevdalcev in kapitalistov« (Priloga, str. 8), neresnične. Med Šterovim prikazom in mojim zapisom je tako velika razlika kot med neresnico in resnico.

Kje je Steiner »dokazoval, da Cerkev dvojne morale ni nikoli zganjala«? Dokazoval sem neresničnost Rusove trditve, da »je v vseh krščan-

skih Cerkvah že dolgo vladala dvojna morala« (Priloga, str. 10). Še eno podtikanje!

Sklep

Šterovo pisanje v zvezi z menoj se ne drži znanstvene metode in morala pisanja ga malo briga. To pisanje je tudi daleč od prave materialistične morale. Ta morala se namreč tudi zavzema za spoštovanje človeka in za pravičnost do njega, saj temelji na človeški naravi.

ALEKSANDAR VACIĆ

Dohodek in dohodkovni odnosi

(načela, uresničevanje, problemi in perspektive)

Kadar obravnavamo gospodarski sistem kot konkreten modus, po katerem se v neki državi (iz)oblikujejo gospodarska gibanja, moramo najprej ugotoviti, da vpliva na njegov razvoj dvoje med seboj povezanih, hkrati pa tudi relativno samostojnih dejavnikov.

Najprej gre za splošna načela, ki v končni konsekvenci na abstrakten način izražajo vladajoči tip produkcijskega odnosa – katerega vsebina so položaj, mesto in vloga proizvajalcev v družbenem gospodarstvu, njihova oblika pa se kaže v lastnini proizvodjalnih sredstev, ki jo določa vsebina odnosov. Po drugi strani gre za konkretne, zgodovinsko določene materialnoproizvodne in družbenoekonomske probleme, s katerimi se ta država sooča in ki so objektivni gospodarski in hkrati družbeni okvir, v katerem mora gospodarski sistem delovati.

Gospodarski sistem lahko uspešno deluje le tedaj, kadar je med tema nizoma dejavnikov dinamično ravnotežje. Kratkoročno gledano mora gospodarski sistem razreševati sprotne materialnoproizvodne in družbenoekonomske probleme, kajti le tedaj lahko potrjuje svojo vitalnost. Dolgoročno gledano pa se mora gospodarski sistem ravnati v skladu s svojimi notranjimi načeli in zakonitostmi razvoja; če ne bi tako ravnal, marveč bi se odzival izključno le na trenutne potrebe, bi slejkoprej zgubil lastnosti sistema in bi se spremenil v bolj ali manj uspešno kombinacijo različnih instrumentov, ki sicer v nekem trenutku lahko delujejo skladno, v daljšem časovnem obdobju pa nujno prihajajo v protislovja. Če traja to več let, mora tako formiran gospodarski sistem pripeljati do krize, v skrajnem primeru do stanja, ko ne more urejati niti najbolj enostavnih sprotnih problemov, zaradi katerih je pravzaprav nastal.¹

Navedene zakonitosti bi lahko dokaj razločno razbrali tudi iz razvoja gospodarskega sistema Jugoslavije v šestdesetih letih. V tem intervalu sta prišli v razvoj jugoslovanskega gospodarskega sistema na dan dve posem protislovni težnji.² Prva težnja, ki jo izražajo dokumenti programske

---

¹ O različnih pojmovanjih socialističnega gospodarskega sistema in njihovih posledicah za razvoj socialističnega gospodarstva glej: A. Vacić, *Socialistički privredni razvoj u svetlu istorijskog iskustva*.

² Protislovne težnje v razvoju gospodarskega sistema Jugoslavije so natančneje razčlenjene v *Platformi za pripremu stavova in odluka X. Kongresa SKJ*, Izdavački centar Komunist, Beograd 1973.

narave, je bila naravnana v skladu s splošnimi načeli socialističnega samoupravnega gospodarskega sistema in je težila k temu, da bi temeljne značilnosti – družbeno lastnino, samoupravljanje in delitev po delu organizirala v celoto, ki sicer sama po sebi ni ideal niti ne more rešiti vseh problemov, je pa vendarle homogen mehanizem, katerega deli so kljub vsemu v temeljnih vprašanjih usklajeni. Druga težnja je bila naravnana k praktičnim in tekočim problemom, pred katerimi je bilo tedaj jugoslovansko gospodarstvo – namreč pred neusklajeno strukturo gospodarstva, nizko produktivnostjo dela in premajhno učinkovitostjo proizvodnih sredstev, pred naraščajočim zunanjetrgovinskim in plačilno-bilančnim primanjkljajem itn.

Ti težnji nista bili usklajeni in nista bili v dinamičnem ravnotežju. Prva, programska naravnana težnja se je izražala na relativno visoki ravni posplošenosti, tako da ni imela praktičnega vpliva ne na gospodarsko ne na družbeno življenje. Druga, ki je postajala zaradi premajhne konkretности in praktične neučinkovitosti prve edina zares navzoča, se je razvijala vse bolj kratkoročno, pragmatično; vse bolj je usihal njen vpliv, tako da so v začetku sedemdesetih let postajale spremembe sistema tako pogoste, da so si sledili »paketi ukrepov« domala vsakega pol leta ter se že s tem spreminjali v svojevrsten vir gospodarske in splošne družbene nestabilnosti.

S politično akcijo zveze komunistov – od XXI. seje predsedstva ZKJ, pisma izvršnega biroja in predsednika ZKJ, ustavnih amandmajev XX–XLII, ustave SFRJ iz leta 1974 do X. kongresa ZKJ – je prišlo do velikih družbenih prizadevanj, da bi odpravili divergentne težnje v razvoju gospodarskega in celotnega družbenoekonomskega sistema Jugoslavije ter zagotovili razreševanje obstoječih materialno-proizvodnih in družbenoekonomskih problemov na temeljih, ki izhajajo iz načel socialističnega samoupravnega sistema. Eden najbolj pomembnih rezultatov teh prizadevanj je bil *zakon o združenem delu*, s katerim se v razvoju samoupravljanja, ki se je začel z *zakonom o upravljanju državnih gospodarskih podjetij in višjih gospodarskih združenj po delovnih kolektivih* iz leta 1950, odpira kvalitativno nova etapa.

Do dohodka kot temeljne kategorije gospodarskega sistema, ki je zgrajen na družbeni lastnini proizvodnih sredstev, samoupravljanju in delitvi po delu – in sicer v razmerah blagovne proizvodnje kot objektivne zakonitosti – smo prišli v jugoslovanski ekonomski teoriji že zelo zgodaj, že v začetni fazi iskanja novih oblik organizacije socialističnega gospodarstva – po zakonu iz leta 1950. Že leta 1952 se je skoz kategorijo dohodka in vzpostavljeno funkcionalno soodvisnostjo med fondom plač, dohodkom, akumulacijo in družbenimi fondi izrazila težnja, da se odpravi posnemanje kapitalističnih proizvodnih odnosov, na katerih je bilo pretežno zasnovano državno upravljanje gospodarstva. Vendar pa je bil teoretični temelj sistema dokaj nedodelan, nekatere od uveljavljenih povezav so bile nelogične, nekatere pa so bile tudi med seboj protislovne.

Temeljno protislovje je bilo v razlikah v interpretaciji, kako je sklad plač odvisen od dohodka – kajti v planskih instrumentih je bil dohodek opredeljen kot funkcija plač, to pa je tako rekoč zanikalo blagovno naravo gospodarstva, v praksi pa je bil sklad plač funkcija dohodka, vendar tudi v tem primeru ne dosledno, kajti stvarnost ni sprejemala s planom uveljavljene paritete cen.³ Težave, s katerimi se je sistem dohodka v svoji začetni obliki srečeval, so bile tolikšne, da so ga kaj kmalu opustili – gospodarski sistem pa spet stopa v fazo, ko ga obravnavajo zgolj v organizacijsko-tehničnem smislu; tako se v njem domala celega četrstoletja pojavljajo in hkrati delujejo kategorije – z njimi pa tudi proizvodni odnosi – ki po svoji naravi sodijo v različne gospodarske sisteme.

Prav zaradi tega je bilo za začetek bistveno nove etape razvoja socialističnega samoupravljanja nujno, da se tako s teoretičnega kot tudi z družbenega vidika, v praksi, vzpostavi že enkrat odkrita enotnost proizvodne enote in delovnega kolektiva, katere ekonomski izraz je dohodek organizacije združenega dela kot osrednje ekonomske kategorije sistema. V tem je glavni razlog, zakaj zakon o združenem delu – čeprav na mnoga vprašanja ne daje enoznačnega odgovora, marveč prepušča praksi, da sama izoblikuje rešitve, ki najbolj ustrezajo sedanjim družbenim potrebam – glede obravnavanja dohodka ne pušča prav nobenih dvomov.

1. Vloga dohodka v socialističnem samoupravnem sistemu

Pomen dohodka za socialistični samoupravni gospodarski in celotni družbenoekonomski sistem je poudarjen že v temeljnih določilih zakona, zlasti v 4. odst. 18. člena, kjer pravi:

»Dohodek temeljne organizacije je izraz in materialna osnova za uresničevanje socialističnih družbenoekonomskih odnosov ter posamičnih, skupnih in splošnih družbenih interesov, na katerih temeljijo samoupravne pravice in družbena odgovornost delavcev, da zagotavljajo enotno odločanje o svojem delu in pogojih, sredstvih in rezultatih dela v celoti odnosov družbene reprodukcije, da zagotavljajo svojo oblast in kontrolo nad denarnimi in drugimi materialnimi tokovi družbene reprodukcije ter razvoj socialističnih samoupravnih proizvodnih odnosov in da zagotavljajo uresničevanje svojih družbenih, delovnih, socialnih, izobraževalnih, kulturnih in drugih življenjskih in ustvarjalnih interesov.«

Naj razčlenjujemo, ta ali ona določila zakona, lahko vlogo dohodka v sistemu opredelimo z nekaj točkami:

a) Dohodek je temeljni ekonomski cilj proizvodne in vsake druge gospodarske dejavnosti socialističnih proizvajalcev, po katerem se njihov

³ To protislovje se izraža tudi v dveh variantah uveljavljanja stopnje akumulacije in fondov – $FP = \frac{D}{1+X}$ in $D = FP(1+X)$, v katerih je D dohodek podjetja, FP fond plač podjetja, X pa stopnja akumulacije in družbenih skladov. Čeprav sta računsko povsem identični, se v ekonomskem pogledu enačbi bistveno razlikujeta, kajti v prvi formuli je fond plač funkcija dohodka podjetja, v drugi pa je dohodek funkcija sklada plač podjetja.

položaj kot tudi narava celotnega sistema zgodovinsko ločujeta od dose-
danjih tipov proizvodnih odnosov.

Vsak gospodarski sistem namreč izraža zadovoljevanje potreb kot
splošni cilj gospodarskega življenja in vtisne dejavnosti proizvodnih enot
zgodovinsko določen cilj dejavnosti, ki je tudi vsebina temeljnega eko-
nomskega zakona nekega sistema.⁴ Za fevdalizem je to bila, npr., renta, za
kapitalizem je bil profit, za socializem, če ga pojmuje kot sistem, ki
temelji na družbeni lastnini, samoupravljanju in delitvi po delu – in sicer v
razmerah blagovnega gospodarstva – pa je to dohodek. Zato lahko
jugoslovanski gospodarski sistem v skladu z zakonom o združenem delu
opredelimo kot *sistem dohodka*, prav tako kot je kapitalistični sistem
sistem profita.

b) V sistemu socialističnega samoupravnega gospodarstva so primarni
interesi združenih proizvajalcev identični z interesi proizvodnih in drugih
gospodarskih enot kot temeljnih organizacij združenega dela. Zato v njem
ni več primarnih dohodkov, marveč en sam *dohodek*. Profit kot najsploš-
nejši dohodek iz naslova lastnine – ter obresti, podjetniški dobiček, rente
itn., kot iz njega izvedene oblike dohodka, po drugi strani pa mezda – so v
kapitalizmu rezultat ločenosti proizvajalcev od proizvodnih sredstev
oziroma razrednega monopola v upravljanju z gospodarstvom in drugimi
družbenimi procesi. Ker pa sta v socializmu delo in upravljanje spojena v
osebnosti združenega proizvajalca, so tudi vsi primarni dohodki združeni v
dohodku kot družbeno priznanem rezultatu dela organizacije združenega
dela.

c) Dohodek temeljne organizacije je vir in meja za vse oblike porabe
v tej organizaciji in v družbi kot celoti. Zato dohodka kot rezultata
njhovega lastnega in skupnega družbenega dela z družbenimi proizvo-
dnimi sredstvi ni moči razporejati niti uporabljati poljubno, marveč le na
temelju družbeno določenih pravil oz. meril, ki jih določajo združeni
proizvajalci sami s svojimi samoupravnimi sporazumi in družbenimi dogo-
vori oziroma med seboj usklajenimi plani razvoja.⁵

d) Dohodek temeljnih organizacij združenega dela v gospodarstvu je
temelj za povezovanje organizacij združenega dela in delovnih ljudi v
gospodarstvu z organizacijami združenega dela in delovnih ljudi v družbe-
nih dejavnostih. Pri udeležbi teh drugih v dohodku prvih potemtakem ne
posreduje država niti udeležba ne temelji na moči države, marveč izhaja
neposredno iz deleža, ki ga ti drugi s svojim delom in rezultati dela
prispevajo k formiranju dohodka v gospodarskih delovnih organizacijah

⁴ O vsebini temeljnega ekonomskega zakona socializma in o njegovem mestu v sistemu drugih zakonov socialistič-
nega gospodarstva, posebej o njegovem razmerju do zakona vrednosti – glej podrobneje v A. Vacić, *Principi i politika
dohodka*, Radnička štampa, Beograd 1976, str. 126–154.

⁵ Načelno zahtevo glede tega vsebujejo tudi temeljna načela ustave SFRJ; ta v 6. odstavku III. poglavja pravi takole:
»O delitvi dohodka na del, ki je namenjen za razširjanje materialne osnove združenega dela, in na del, ki je namenjen za
zadovoljevanje osebnih in skupnih potreb delovnih ljudi, v skladu z načelom delitve po delu odločajo delovni ljudje, ki ta
dohodek ustvarjajo, v skladu z medsebojno odgovornostjo in solidarnostjo ter v skladu z družbeno določenimi osnovami in
merili za pridobivanje in delitev dohodka«. Ustava SFRJ, ČZ Uradni list, izdaja v slovenščini, str. 11.

združenega dela, k rasti proizvodnosti družbenega dela in k razvoju družbe kot celote.

e) Razpolaganje s celotnim dohodkom, ki so ga ustvarili in ki je izhodišče za obvladovanje celotne družbene reprodukcije, je tudi temelj oblasti združenega dela v okviru celotne družbe, kar pomeni, da so tudi država in njene institucije ter mehanizmi, ki so v tej zgodovinski etapi še ohranili svojo vlogo in vpliv, podrejeni družbenim spremembam v sferi materialne proizvodnje.

Navedeni vidiki tudi pojasnjujejo, zakaj pojem sistema dohodka lahko uporabljamo kot sinonim za pojem socialističnega samoupravnega gospodarskega sistema.

2. Vsebina dohodka

Značilnosti, ki smo jih obravnavali v zgornji točki, opredeljujejo splošno družbenoekonomsko vsebino dohodka v sistemu socialističnega samoupravnega gospodarstva. Razen te opredelitve ima dohodek tudi svojo ožje določeno – ekonomsko vsebino, ki je izvedena iz prejšnje. V zakonu je ta vsebina označena dvojno:

Po eni strani opredeljuje zakon dohodek z vidika stanja gospodarskega ravnovesja, ki ga mora upoštevati vsaka teoretska opredelitev kateregakoli sistemsko določenega pojma. V skladu s takim pojmovanjem je dohodek v 1. odst. 45. člena zakona označen takole:

»Dohodek je del celotnega proizvoda družbe, ki ga delavci v temeljnih organizacijah pridobivajo v denarni obliki kot družbeno priznanje za rezultate svojega in celotnega družbenega dela, v pogojih socialistične blagovne proizvodnje, o katerem delavci v temeljni organizaciji odločajo na podlagi svoje pravice dela z družbenimi sredstvi.«

Gledano s tega vidika – seveda ob vseh predpostavkah, ki so v posplošeni analizi potrebne, da bi proizvodne odnose v nekem produkcijskem načinu lahko obravnavali v njihovi čisti obliki – je dohodek v končni konsekvenci nova vrednost, ustvarjena v organizaciji združenega dela.

Ker pa gospodarski proces nikoli ne poteka v taki obliki, ki bi se ujemala s teoretičnim modelom, tudi dohodek v svojem vsakodnevnem obsegu ni enak novo ustvarjeni vrednosti, marveč bolj ali manj od nje odstopa. V okviru celotne družbe pa sta novo ustvarjena vrednost in dohodek kvantitativno izenačena – ker pač na daljši rok ni mogoče razdeliti več dohodka, kot je bilo ustvarjenega. V okviru dohodka, ki ga posamezne organizacije ustvarjajo, dohodek odstopa od nove vrednosti, ki je bila v njih ustvarjena; zato podaja zakon še eno, operativno definicijo vsebine dohodka. Tako je v 48. členu zakona zapisano:

»Dohodek temeljne organizacije se pridobiva v okviru celotnega prihodka, ki ga temeljna organizacija ustvari s svojim poslovanjem, ko iz celotnega prihodka nadomesti vrednost materialnih sredstev, v celoti

porabljenih v reprodukcijskem procesu (materialni stroški), in zagotovi reprodukcijo stalnih produkcijskih sredstev in drugih delovnih sredstev (amortizacijski stroški).«

V tej pojavni obliki je torej dohodek razlika med celotnim prihodkom in vsoto materialnih stroškov in amortizacijo.

Hkratno pojavljanje dveh dohodkov, teoretičnega (ali boljše politično-ekonomskega) in praktičnega, vsakdanjega, je za mnoge avtorje povod, da zanikujejo sistem dohodka kot možno obliko uresničevanja delitve po delu. Ker objekt prilaščanja – dohodek – ni enak novo ustvarjeni vrednosti (ki je rezultat le tekočega dela), ti avtorji menijo, da delitev po delu v sistemu, ki izhaja iz dohodka, ni mogoča. Vendar bi bilo tako sklepanje upravičeno le tedaj, če bi se celoten dohodek razdeljeval za osebne dohodke, oziroma če bi se prihodek temeljne organizacije delil samovoljno. Ker pa se prihodek razdeljuje za razne namene – in sicer na podlagi medsebojno usklajenih meril združenih proizvajalcev, tako kot predvideva tudi zakon, sistem dohodka sam po sebi sploh ne more biti v nasprotju z delitvijo po delu; kajti tudi v drugačnih razmerah, oziroma v razmerah blagovne proizvodnje, ki je Marx ni predvideval, veljajo tako za bruto vrednost rezultatov dela organizacije (skupni dohodek) kot za njegov neto iznos (dohodek) vsa tista pravila, ki jih je Marx upošteval pri družbenem proizvodu.⁶ Da pa se mora delitev osebnih dohodkov tudi v socializmu uravnavati skladno s proizvodnimi pogoji, na to je Marx opozoril že v prvem delu *Kapitala*, kjer pravi:

»Način te delitve se bo spreminjal v skladu s posebno zvrstjo organizma družbene proizvodnje in v skladu z ustrezno ravnijo zgodovinskega razvoja proizvajalcev.«⁷

V sistemu dohodka, četudi se ob njem zavedamo vseh težav, do katerih prihaja, je upoštevana prav odvisnost razmerij v delitvi od odnosov v proizvodnji, ki je primarnega pomena v družbeni reprodukciji; če tega ne bi upoštevali, kot se dogaja v nekaterih drugih socialističnih deželah in kot se včasih dogaja tudi pri nas – bi se delitev po delu sprevrgla v lastno nasprotje – v uravnilovko. Ali preprosteje povedano: če kdorkoli dobiva enak osebni dohodek ne glede na to, kakšen je rezultat dela proizvodne enote, v katero je vključen – njegov osebni dohodek pa je v razmerah blagovne proizvodnje konec koncev le rezultat dohodka, potem je delitev dejansko neodvisna od dela, kar pomeni opuščanje načela delitve po delu. S tem, da zakon posebej poudarja, da je dohodek v vsakem primeru odločujoče merilo za socialistično delitev v pogojih blagovne proizvodnje in da se delitev v takih pogojih lahko uresničuje le tedaj, če se z dohodkom razpolaga kot z družbenim dohodkom, je mogoče povsem zavriniti trditev, da je sistem dohodka že sam po sebi negacija delitve po delu.

⁶ V mislih imam znano »shemo« delitve, ki jo je Marx razvil v *Kritiki Gotskega programa*, Kultura, Beograd 1950, str. 20–22.

⁷ K. Marx, *Kapital*, I. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1961, str. 91.

Možnost, da se v procesu delitve dohodka poruši načelo delitve po delu kot tudi družbena narava dohodka, posebej opozarja na pomembnost vseh procesov, skozi katere prehaja dohodek v družbeni reprodukciji. Zato je za ohranjanje oz. uresničevanje njegove socialistične narave enako pomembno, kako se dohodek ustvarja, kako razporeja in deli – in končno tudi, kako se uporablja. Zato lahko uresničevanje načela sistema dohodka najbolje spoznamo, če kritično ocenimo aktualna gibanja v vseh procesih, skozi katere prehaja.

3. Uresničevanje, problemi, perspektive

To, da so funkcije zakona o združenem delu opredeljene z družbenimi razmerami, v katerih je zakon nastal in za katere se uporablja, je podmena, iz katere mora izhajati vsako kolikor toliko resnejše proučevanje njegovega uresničevanja. V tem pogledu obsega v njem zajeta normativna ureditev tri ravni odnosov. Po eni strani je zakon rezultat kritične politično-ekonomske analize dolgoletnega razvoja gospodarskega sistema Jugoslavije in na njem zasnovanega spoznanja, da se socialistični samoupravni odnosi ne morejo razvijati na podlagi mehanizmov, ki sodijo v različne sisteme, oziroma na takih ali drugačnih tehnokratsko ali birokratsko zastavljenih rešitvah. Po drugi strani izraža zakon o združenem delu progresivne težnje, ki so se v mejah danega sistema izoblikovale v sami družbeni praksi kot spontan izraz novega položaja proizvajalcev v sistemu družbene reprodukcije. Zakon o združenem delu, ki upošteva oba ta vidika, je hkrati tudi projekcija dolgoročne vizije družbenega razvoja Jugoslavije kot socialistične samoupravne skupnosti; vizije, ki ni preprosto utopična ideja, marveč možnost, ki je vsebovana že v obstoječem, ne edina, vendar zdaj edina realna možnost.

Zgoraj omenjena narava zakona o združenem delu pojasnjuje tudi odnos njegovih določil do dohodka in dohodkovnih odnosov in do vsega tistega, kar se na tem področju v družbi danes dogaja. Najbolj pomembno, kar je bilo glede tega doslej doseženo, je prevladovanje poprej občutnih idejnih razhajanj glede temeljev gospodarskega sistema, oziroma vse močnejše uveljavljene zavesti, da je v dohodku in samoupravnem urejanju odnosov v pridobivanju in razporejanju dohodka, razporejanju čistega dohodka in delitvi sredstev za osebne dohodke danes težišče razvoja socialističnih samoupravnih odnosov sploh. Odpravljanje podedovanega in še ne premaganega v korist zakona o združenem delu na vsakem od teh področij je tisto, kar je glavna značilnost sedanje etape razvoja jugoslovanskega gospodarskega sistema.

a) *Pridobivanje dohodka* je prvo kritično področje, na katerem poteka boj za uveljavljanje novih družbenih odnosov. V mnogih okoljih še danes zaradi dolgotrajne vladavine države in njene navidezne neodvisnosti od posamičnih parcialnih interesov pojmujejo državno uravnavanje odnosov v pridobivanju dohodka (npr. sistem politike cen, zunanjetrgo-

vinski in devizni sistem itn.) kot edino objektivno možnost. Dinamične spremembe v odnosih na svetovnem trgu, ki se jim mora Jugoslavija prilagajati, dajejo takim pogledom še večjo veljavo. In če omenimo še to, da obstajajo na notranjem področju občutna strukturalna in regionalna neskladja, ki so velika ovira za delovanje enotnega jugoslovanskega trga, postaja očitno, zakaj je prepričanje, da se odnosi v pridobivanju dohodka ne morejo urejati po samoupravni poti, še vedno prevladujoče.

Četudi ne zanikujemo vpliva vseh naštetih komponent – in tudi ne tega, da bo globalna družbena zavest še dolgo eksistirala delno kot državna zavest, je vendar treba ugotoviti, da to ni razlog, da se odnosi na področju pridobivanja dohodka ne bi mogli urejati po samoupravni poti. Taka ocena bi bila pravilna, če bi se o odnosih v pridobivanju dohodka odločalo samo na relaciji temeljna organizacija združenega dela – globalna družba, kar bi seveda celotno ustavno preobrazbo zožilo zgolj na decentralizacijo. Če pa upoštevamo, da to sploh ni smisel tistega, kar vsebujeta ustava in zakon o združenem delu, oziroma če razumemo, da temeljna organizacija ni v ničemer zaprta, samozadostna celota, marveč celična oblika širšega samoupravnega združevanja dela in sredstev, mora biti ocena bistveno drugačna.

Ali drugače povedano: posamična temeljna organizacija, izolirana od drugih organizacij, je dejansko lahko objekt politike pridobivanja dohodka. Če pa so temeljne organizacije pri uresničevanju skupnih razvojnih programov in poslovne politike med seboj široko povezane, organizirane v sestavljene organizacije, poslovne skupnosti, skupnosti za plansko in poslovno sodelovanje, skupnost temeljnih organizacij – ne morejo biti le objekt notranjih in zunanjih tržnih gibanj in državne politike. Kot take lahko in v marsičem tudi morajo ravnati aktivno, kot subjekti, ki na širšem področju in za daljše časovno obdobje spoznavajo svoje skupne interese in se prilagajajo zunanjim spremembam brez pretresov in neželjenih posledic, ki jih sicer še doživljajo. Globalni družbeni interes, ki ga danes pretežno še reprezentirajo družbenopolitične skupnosti in konec koncev tudi linija države, zanje v takih razmerah ne bi smel biti nekaj zunanjega, nekaj njim tujega, marveč nekaj, kar je tudi njihovo lastno, skupno. To pa je platforma, na kateri lahko postajajo vse bolj subjekti odnosov v pridobivanju dohodka, kajti s tem ustvarjajo temelj za razvoj samoupravnih odnosov tudi na drugih področjih dohodkovnih razmerij.

Zato je združevanje dela in sredstev temeljnih organizacij – perspektivno gledano – smer razvoja socialističnih samoupravnih odnosov, z vidika sedanjega trenutka pa njihova kritična točka.⁸

⁸ Skoz institucijo samoupravnega združenega dela in sredstev se v bistvu poskušajo reševati potrebe, ki se na svojevrsten način pojavljajo v vseh razvitih gospodarstvih. Kajti samoupravno združevanje dela in sredstev ni konec koncev nič drugega kot na socialističnih samoupravnih načelih zasnovani skupni projekti temeljnih organizacij združenega dela, ki jih na zahodu poznajo pod imenom *joint ventures* oziroma *joint undertakings*. V drugih socialističnih deželah se tovrstne ustanove niso širše uveljavile, bodisi zato ker je bil glavni nosilec investicij država, bodisi da je do tovrstnih projektov prihajalo le med podjetji, ki so bila tako ali drugače širše organizacijsko povezana. V Jugoslaviji pa ne gre za to, kajti dve temeljni organizaciji združenega dela lahko združujeta delo in sredstva ne glede na to, kako sta organizirani, oziroma brez kakršnih koli pogojev, da morata imeti kako višjo ali širšo skupno organizacijsko obliko.

b) *Razporejanje dohodka*⁹ je drugo področje, na katerem se novi odnosi vzpostavljajo z mnogo težav in z občutno počasnejšim tempom, kot smo pričakovali. Dolgotrajno posredovanje države v odnosih med proizvajalci in delavci v drugih sferah družbene dejavnosti je tudi tu zapustilo vidne sledi podedovane zavesti. Institucije s področja zdravstva, izobraževanja, kulture, umetnosti in drugih področij, ki jim je prišlo v kri, da so komunicirale le z državo kot s predstavnikom globalne družbene zavesti in moči – ter so partnerstvo z državo ocenjevale tudi kot merilo svoje pomembnosti – nič kaj zlahka ne vzpostavljajo odnosov z gospodarskimi organizacijami združenega dela in se pogosto stežka znajdejo celo v lastnem položaju organizacije združenega dela. Če dodamo k temu še to, da je tako razmerje vsa ta področja – od zdravstva do izobraževanja, še posebej pa kulturo in umetnost – tudi objektivno odtujevalo temeljnim množicam proizvajalcev, nam postane razumljiveje, zakaj so se samoupravne interesne skupnosti spremenile iz *mehanizma* za usklajevanje stališč in interesov v glavne subjekte svobodne menjave dela, in zakaj so se delovne skupnosti samoupravnih interesnih skupnosti iz strokovnega aparata sprevrgle v arbitra, ki po sili razmer – zaradi premalo prisotne skupne volje zainteresiranih dejansko tudi odloča.

To je hkrati tudi potrdilo, da se družbeni odnosi ne spreminjajo čez noč in da se enotnost ne vzpostavlja z dekretom, marveč le s skupnim življenjem. Kajti glavni problem medsebojnih odnosov gospodarskih in družbenih (negospodarskih) dejavnosti je v bistvu desetletje trajajoča nizka stopnja njihove medsebojne povezanosti in iz tega izvirajoča neuskklajenost med ustvarjenimi kapacitetami in dejanskimi potrebami. Prav zaradi tega odnosi v svobodni menjavi dela kot tudi v združevanju dela in sredstev ne morejo nastajati na temelju obstoječe delitve dela, pač pa predpostavljajo tako programsko in razvojno povezovanje gospodarskih in drugih družbenih dejavnosti, v katerem bo sleherni sfera vključena v drugih sferah in bo povsod čutiti navzočnost sleherne izmed njih.

Samo tako bo materialna proizvodnja v perspektivi zgubljala prevladujoči pečat dejavnosti, katere izključni cilj je zagotavljanje eksistence in bo postajala tudi področje svobodnega, ustvarjalnega dela. In narobe: samo v takem procesu prežemanja deleža dohodka vsake gospodarske organizacije, ki je namenjen za zdravstvo, izobraževanje, kulturo, umetnost itn., proizvajalci ne bodo čutili kot odtegljaj od dohodka, pač pa kot prostovoljno obliko njegove porabe za skupne potrebe; in sicer za tiste potrebe, katerih zadovoljevanje po eni strani samo delo preobraža v možno, lažje, in bolj produktivno, po drugi strani pa odpira tiste možnosti

⁹ Mnogi ekonomisti menijo, da je v tem primeru pojem razporejanje uporabljen napačno. Pojem razporejanje označuje običajno v ekonomski teoriji proces, v katerem isti subjekt deli svoj dohodek za različne namene, medtem ko je pojem *delitev* običajno uporabljen le za proces, v katerem se ta dohodek razdeli med več subjektov. Glede na to, da se v tej prvi fazi dohodek deli med temeljno organizacijo, ki ga je primarno ustvarila – in drugimi subjekti družbene reprodukcije, bi v tem primeru bolj ustrežal pojem »delitev« (kot je bilo tudi zapisano v osnutku zakona o združenem delu), čeprav ima ta proces tudi nekatere elemente razporejanja, se pravi alokacije dohodka na tisti del, ki je namenjen za gospodarske, in na del, ki je namenjen za negospodarske namene.

razvoja človekove osebnosti, s katerimi si lahko proizvajalec spet povrne skozi dolgo zgodovino razredne družbe odtujene attribute svobodnega samouresničevanja človeka.

c) *Razporejanje čistega dohodka* je področje, na katerem so se novi družbeni odnosi povsem zanesljivo odmaknili od sedanjih, čeprav ne moremo trditi, da so že prestopili Rubikon. Z ukinitvijo veljavnosti družbenega dogovora o delitvi dohodka iz leta 1974 je dejansko nastala v jugoslovanskem sistemu praznina: družbeni dogovori niso vsebovali skupnih meril za razporejanje čistega dohodka, organizacije pa še niso vpeljale lastnih meril. Tako je prihajalo do globalnega razporejanja narodnega dohodka na tisti del, ki je namenjen za osebno porabo, in na del, ki je namenjen za razširjeno reprodukcijo, s formalno-pravnega vidika bolj ali manj spontano, bolj ali manj v obliki seštevka sklepov, ki so jih po lastni presoji sprejemale organizacije same. Dejansko seveda ni bilo povsem tako, ker so družbeni dogovori s svojimi indikativnimi normami to delitev vendarle usmerjali, kar velja tudi za globalni politični vpliv na ravnanje delovnih kolektivov. Prav zaradi tega ni prišlo do dramatičnih sprememb v namenski delitvi, vendar so se delno tudi zaradi drugih okoliščin (zvečane prispevne stopnje za skupno in splošno porabo, relativno visoke rasti življenjskih stroškov, vpliva zunanjih dejavnikov itn.) globalni odnosi vendarle spremenili v škodo akumulacije.¹⁰

Določitev roka, do katerega mora vsaka temeljna organizacija izoblikovati lastna merila za razporejanje čistega dohodka (ta merila pa morajo biti usklajena s skupnimi osnovami in merili v sami organizaciji in tudi širše), pomeni v tem pogledu formalno zaokrožitev samoupravne politike dohodka. Da pa tako zapiranje kroga ni bilo tudi v vsebinskem pogledu povsem pravilno, se je pokazalo že leta 1978. Izkušnje so pokazale, da niso vse temeljne organizacije pripravljene izvajati sporazuma, in sicer ne le tedaj, kadar pomeni ta zanje nižji dohodek od pričakovanega, pač pa tudi zaradi tega, ker je možno šele tedaj, če ga primerjamo in usklajujemo z drugimi dohodki, priti do odločitve, ki bo tudi s širšega družbenega vidika sprejeta kot optimalna. Omenimo naj tudi, da so v več republikah družbene dogovore o osnovah in merilih za razporejanje dohodka sprejeli po izteku roka, tako da delovne organizacije niso poznale vseh elementov, potrebnih za sprejemanje lastnih odločitev. Tako se je tudi na tem področju usklajevanje splošnega, posebnega in posamičnega – na temelju skupnih načelnih izhodišč – vzpostavljalo postopno, ker je pač možno priti do resničnih sprememb, ki upoštevajo interese vseh, le po taki poti.

d) *Delitev sredstev za osebne dohodke* je verjetno področje, na katerem je imelo odpravljanje podedovanega in še ne izkoreninjenega največji razmah in največjo intenzivnost. Odpravljanje možnosti, da bi se

¹⁰ Na večje odstopanje aktualnih gibanj v delitvi narodnega dohodka od proporcev, ki jih določa plan, smo podrobneje opozorili na posvetovanju Zveze ekonomistov Jugoslavije o aktualnih gospodarskih gibanjih in gospodarski politiki Jugoslavije 1977/1978 – glej A. Vacić, *Otvorena pitanja politike dohodka, s posebnim osvrtom na razpoređivanje čistog dohodka*, Ekonomist, št. 4/1977, str. 491–504.

osebni dohodek po 1. januarju 1978 še vedno pojavljal kot v absolutnem znesku izražena vrednost – ne glede na dejansko opravljeno delo in rezultat dela, na skupni in čisti dohodek organizacije združenega dela, je bilo v smislu odpravljanja zadnjih ostankov mezdnih odnosov v marsičem resnično revolucionaren korak. Spodbujanje k večjemu prizadevanju, k bolj produktivnemu delu, k ekonomiziranju s sredstvi, k usklajevanju lastnega dela z delom drugih delavcev – in vse drugo, kar štejemo za zgodovinske prednosti združenega dela, v novem sistemu ne odstopa že zgolj od ravni moralnega, marveč tudi ni več zunanja funkcija nekoga drugega; postaja pač docela razumljiv pogoj za višjo raven zadovoljevanja osebnih, skupnih in splošnih potreb.

Toda tega, kar je bilo doseženo, ne gre precenjevati. Ne le zaradi tega, ker spremlja uvajanje novega tudi nezadovoljstvo, včasih povsem upravičeno nezadovoljstvo, pač pa tudi zato, ker je v ne tako majhnem številu delovnih organizacij novi način delitve sredstev za osebne dohodke samo navidezen, ker je ohranil mnoge značilnosti dosedanjega. V razmerah, ko odnosi na področju ustvarjanja in razporejanja prihodka kot tudi razporejanja čistega dohodka ne temeljijo vedno na samoupravni zavesti in so včasih tudi medsebojno protislovni, lahko merila za delitev sredstev za osebne dohodke, četudi so sama po sebi pravilno zastavljena, pripeljejo v odnosu do delavcev v drugih organizacijah združenega dela do rezultatov, ki objektivno niso zasnovani zgolj na delu. Zato je usklajevanje vseh oblik dohodkovnih odnosov proces, ki terja čas in potrpežljivost.

Vzeto v celoti, lahko sklenemo, da so odnosi na področju ustvarjanja in razporejanja celotnega dohodka, razporejanja čistega dohodka in delitve sredstev za osebne dohodke dinamičen proces prevladovanja birokratskih, tehnokratskih in skupinsko-lastniških teženj. Utrjevanje samoupravnega ponašanja na vseh teh področjih, v razmerah, ko je družba komaj prestopila prag razvitosti, z vrsto nezadovoljenih ali pomanjkljivo zadovoljenih osnovnih potreb, z objektivno različnimi interesi, ne more biti stvar dekreta ali golega uveljavljanja zakonskih določil. Uresničevanje zakona o združenem delu prav zato ne preneha po preteku dveh let, odkar je v veljavi, marveč se nadaljuje kot širok in zapleten družbeni proces, v katerem se na temelju svobodno izražene volje delavcev in organizacij združenega dela, po načelih zakona pa tudi široke svobodne iniciative, ki jo zakon daje organizacijam – uresničuje združevanje dela in sredstev ter se na samoupravnih temeljih gradi celotno življenje družbe.

To pa je tudi pot k svobodni asociaciji proizvajalcev, katero je Marx predvideval za prihodnjo, komunistično družbo. In četudi bo razvoj oba prerasel, pomenita zakon o upravljanju državnih gospodarskih podjetij in višjih gospodarskih združenj po delovnih kolektivih iz leta 1950 in zakon o združenem delu iz leta 1976 na tej poti pomembni prelomnici, ki sta bistveno vplivali na nadaljnji družbeni razvoj Jugoslavije, v mnogočem pa tudi na teoretično razmišljanje o socializmu nasploh.

MACA JOGAN

Spreminjanje položaja žensk in družine kot predmet znanstvenega proučevanja

V spreminjanju položaja človeka v naši družbi, v njegovem osvobajanju pripada pomembno mesto tudi znanosti, ki pojasnjuje in oblikuje odgovore na temeljna vprašanja obstoja in razvoja: kje smo in zakaj smo kot družba v neki določeni zgodovinski situaciji, kakšne so možnosti prihodnjega razvoja, kaj lahko storimo za svojo prihodnost. Vendar pa vsebine odgovorov na ta vprašanja variirajo, kar nas navaja k premisleku o kakovosti znanosti. Že Bacon je tožil, da znanost ni le čista luč; toliko bolj nas mora zato zanimati vprašanje kakovosti znanosti v času, v katerem ob mnogih humanih oblikah uporabe znanstvenih izsledkov slišimo tudi o zlorabah znanosti.

Od temeljne spoznavno-teoretične in idejno-vrednotne naravnosti znanosti je odvisno, za kakšno spreminjanje bodo zlasti uporabljeni njeni izsledki: ali bodo prispevali k večji emancipaciji ljudi, ali k vedno močnejšemu prilagajanju na obstoječe neenakosti v bogastvu, moči in odločanju.

Ta problem ni zanimiv le z vidika vpliva različnih nemarksističnih teoretičnih razlag in prijemov (npr. funkcionalistični, ipd.), temveč tudi zaradi razlik v družbenem položaju in vrednotah posameznih plasti v naši družbi – tudi raziskovalcev. Ta vidik znanosti moramo imeti pred očmi tako pri vrednotenju dosedanjega raziskovalnega dela kot tudi pri načrtovanju prihodnjega. Od tega, koliko bodo socialistične humanistične vrednote dejansko navzoče v celostnem raziskovanju (od teorije do metode), je odvisno tudi to, kako močni bodo ljudje pri konkretnem doseganju ciljev in pogojev, ki omogočajo širši in globlji proces osvobajanja v naši družbi. Ne bo odveč, če opozorimo, da tisti teoretični prijemi, ki v bistvu identificirajo človeka kot objekt, ne pa kot potencialno ustvarjalno zgodovinsko bitje, ne morejo prispevati k revolucionarnemu spreminjanju družbe.

Tudi pri proučevanju spreminjanja položaja žensk v naši družbi ni vseeno, kakšna so teoretična izhodišča, katere vrednote so implicitno ali eksplicitno navzoče in katerih metod se poslužujemo. Če kompleksnih

procesov humanizacije odnosov med ljudmi – in v tem okviru odnosov med spoloma – ne zožujemo in ne razumemo samo kot problem moralne transformacije ljudi, ali kot goli nasledek samega tehničnega ali ekonomskega razvoja, potem je treba proučevati vse objektivne in z njimi povezane subjektivne okoliščine, ki na sedanji stopnji razvoja pomenijo oviro za nadaljnje osvobajanje ljudi.

Omejila se bom le na nekatere vidike in v nadaljevanju opozorila na nekatera dejstva, ki bi jih bilo treba upoštevati pri usmerjanju spoznavnega interesa, pri oblikovanju teoretičnih izhodišč, pri izbiri metod raziskovanja – skratka pri kompleksnem raziskovanju položaja žensk v naši družbi. Poudarek je zlasti na tem, *kako zajeti čimbolj objektivno* in celostno vse sfere spreminjanja položaja žensk in katerim prijemom se velja izogniti, če naj rezultati raziskovanja dejansko pomagajo pri opredeljevanju strategije nadaljnjega humaniziranja medsebojnih odnosov.

1. Na splošni teoretični ravni je še vedno aktualna in spoznavno plodna Engelsova delitev produkcije življenja na produkcijo sredstev za življenje (dobrin) in produkcijo ljudi; ta delitev nam zlasti lahko rabi kot izhodišče za proučevanje in razumevanje procesov sprememb v okoliščinah, v katerih so že ustvarjeni nujni temeljni pogoji za realno emancipacijo ljudi. Proces osvobajanja ljudi pomeni nujno transformacijo celovite produkcije sredstev za življenje in življenja samega (»produkcije ljudi«), torej nujno transformacijo kapitalističnega načina produkcije, ki je zgodovinska podlaga za razvoj samoupravne socialistične družbe.

Možnosti za radikalno transformacijo odnosov med spoloma in s tem povezanih družinskih odnosov je odvisna do tega, koliko in kako razrešujemo temeljno protislovje v kapitalističnem načinu produkcije, to je protislovje med družbenim značajem produkcije in privatnim načinom prilaščanja. Kot obče načelo lahko velja: kolikor bolj bo način prilaščanja ustvarjenih dobrin tudi družben, kolikor manj bo določen s posebnimi interesi (kakršne koli) privatne lastnine in kolikor bolj bo povezan z dejanskim delovnim prispevkom vsakega člana družbe, kolikor manj bo temeljil na izkoriščanju in dominaciji, toliko večje bodo možnosti za zgodovinsko preseganje odtujenosti in podrejenosti vseh ljudi, tako moških kot žensk.

V konkretni zgodovinski praksi ni nekih avtomatizmov, ki bi zagotavljali, da prvim nujnim spremembam samodejno sledi vrsta drugih, za emancipacijo ljudi potrebnih sprememb. Mnoge dosedanje spremembe v naši družbi – na katere smo upravičeno ponosni in med katerimi je treba zlasti poudariti visoko stopnjo ekonomske emancipacije kot enega od nujnih pogojev emancipacije žensk sploh – so že ustvarile zgodovinsko progresivno podlago za nadaljnje osvobajanje ljudi in za odpravljanje različnih še obstoječih ali na novo porajajočih se oblik diskriminacije.

V celotni družbeni strukturi kot tudi v intimnejših odnosih znotraj družinskega kroga, moški in ženska še nista objektivno in subjektivno sposobna, da bi vse odnose oblikovala kot svobodni socialistični osebnosti.

To pa tudi pomeni, da še obstaja – čeprav že močno modificirano – protislovje med družbenim načinom ustvarjanja dobrin in njihovim načinom prisvajanja. Predvsem je v ustvarjanju pogojev za življenje (na ravni produkcije) veliko večja enakopravnost, kot pa je v razporejanju dohodka oziroma v zagotavljanju konkretnih pogojev za življenje (še srečamo npr. pojmovanja, da družba ženskam nekaj daje). Globalni cilji razvoja v smeri preseganja te odtujenosti so opredeljeni v Programu ZKJ, izražajo se v ustavi, podrobneje so obdelani v Zakonu o združenem delu in v različnih resolucijah ter političnih dokumentih.

2. Glede na dosednji razvoj procesov osvobajanja ljudi, posebej žensk, je za nadaljnje raziskovalno delo v naši družbi lahko spodbudna tudi teoretična distinkcija med dvema stopnjama emancipacije žensk. Prva splošna stopnja emancipacije se izraža v zgodovinskem preseganju bistvenih okoliščin, ki so ženske kot pripadnice spola postavljale v odvisen, podrejen položaj v vseh družbeno pomembnih področjih in dejavnostih (pravna neenakopravnost, neenako plačilo za enako delo, nemožnost izobraževanja in sodelovanja v družbenem in političnem življenju). O drugi posebni stopnji emancipacije bi lahko govorili glede na biološko determinirano vlogo žensk v biosocialni reprodukciji. Druga stopnja emancipacije žensk se izraža predvsem v stopnji socialističnega podružbljanja družine.

Ti dve stopnji (ki sta v stvarnosti med sabo tesno povezani in prepleteni, a ju razlikujemo v analitične namene) lahko razumemo kot nujno in zadostno: šele na podlagi emancipacije prve stopnje je ustvarjena potreba po nujnih spremembah, ki omogočajo uresničevanje kompleksne emancipacije. Sprejemanje postopnosti v zgodovinskem odpravljanju diskriminacije je lahko spoznavno plodno teoretično stališče, ki nas usmerja k razkrivanju celostnega položaja žensk.

Časovna distanca v uresničevanju prve in druge stopnje, ki je navzoča v razvoju naše družbe, je včasih povod tudi za pesimizem glede dejanske emancipacije žensk (npr. prepričanje, da nimamo od emancipacije nič več, kot le dvojno obremenitev, nevrotične ljudi, ipd). Za razvoj naše družbe – predvsem slovenske – je značilno, da je splošna emancipacija žensk na višji stopnji (čeprav to ne pomeni, da je popolna) kot posebna emancipacija. Ob relativno visoki stopnji zaposlenosti žensk (ki je že skoraj popolna) ni ustrezen delež žensk v političnem življenju, zlasti pa je nesorazmerna (daleč prevelika) vloga žensk v družini oziroma v biosocialni reprodukciji sploh. Večina nalog, posebej tistih, ki niso več nujno vezane na naravno določeno vlogo žensk v zagotavljanju vrste, je še vedno na ženskah, kot da gre za njihovo privatno zadevo. Vloga žensk v biosocialni reprodukciji je pogosto še vedno razumljena kot takrat, ko je bilo rojevanje otrok in skrb zanje v bistvu njihova edina družbeno priznana vloga. To spoznanje je prišlo jasno do izraza tudi v nekaterih prispevkih na posvetovanju »Družbeni položaj žensk in razvoj družine v socialistični samoupravni družbi« leta 1976 v Portorožu.

Kot posledica dosedanjega razvoja, predvsem pa kulturne dediščine, ki se je oblikovala skozi stoletja, je najpogostejša miselna povezava družine z žensko, ki se kaže v različnih pojavih iz vsakdanje prakse. Govorimo npr. o zaposlenih materah, skoraj nihče pa ne govori o zaposlenih očetih; imamo dokumente, v katerih je poudarjena »družbena skrb za mater in otroka«, in podobno. Čeprav je razumljivo, da so v najzgodnejšem razvoju otrok zaradi bioloških stalnic poudarjene matere, je ob spremenjeni vlogi večine mater vprašljivo podaljševanje tega obrazca na poznejše stopnje razvoja družine. Dolgoročno gledano ima poudarjanje matere lahko zaviralne učinke za resnično humanizacijo odnosov med ljudmi; k nujno potrebnemu spreminjanju vloge očeta ne more prispevati zanemarjanje te vloge ali njeno podcenjevanje.

Glede na nekatere tendence, ki se že kažejo v razvoju naše družbe, gotovo ni odveč poudariti, da emancipacija žensk ne more pomeniti emancipacije od družine ali samo zunaj nje, temveč *emancipacijo v družbi ob družini in v družini*. To pomeni, da je resnična emancipacija neločljivo povezana z odmiranjem patriarhalne družine in vseh tistih družbenih okoliščin, ki so ugodne za patriarhalnost. Kadar govorimo o sodobni družini, mislim, da imamo vsi v mislih odmirajočo patriarhalno družino.

3. Ni tudi vseeno kako sploh pojmujeemo odnos delo-ženska-družina. To, da so še pojmovanja (in z njimi povezane prakse), da je družina primarno ženska (privatna) zadeva, je ugodna podlaga za ohranjanje patriarhalnosti v širši družbi in v družinskih odnosih. Za resnično humanizacijo odnosov med spoloma ima to precej neugodnih posledic: perpetuiranje neenakopravnosti žensk na različnih ravneh (od neposredne in zelo vidne v družini do bolj ali manj prikritih oblik neenakopravnosti v posameznih sferah družbenega življenja – npr. manjše možnosti za dopolnilno in stalno izobraževanje, ipd.) in objektivno boljši položaj moških.

Sama praksa oblikovanja socialističnih družbenih odnosov kaže, da je podcenjevanje in premajhno poudarjanje biosocialne reprodukcije kot pomembne družbene zadeve, povezano s tehnokratskim gledanjem na človeka in s tem, da ni mogoče doseči celovitejše emancipacije. Tako je npr. v času močnejših liberalističnih tendenc konec 60 in v začetku 70 let prišlo dokaj jasno na plan tehnokratsko gledanje na razvoj družbe in gospodarstva. Na eni strani je šlo za produkcijo sredstev za življenje s poudarkom na blagovnosti (rentabilnost in poslovni uspeh sta alfa in omega gospodarskega sistema), na drugi strani je »socialni kompleks« kot nek nebodigatreba, kot nekaj tujega, kar nima funkcionalne zveze s prvim procesom. V tem času so bili tudi zelo slabi (najslabši glede na možnosti) pogoji za biosocialno reprodukcijo, torej tudi za resnično enakopravnost žensk tako v družini kot v širši družbi (npr. največji razmik med potrebami po otroškem varstvu in dejanskimi kapacitetami teh ustanov). Predvsem zaradi okrepljenega delovanja Zveze komunistov se je taka naravnost spremenila; preusmeritev je bila zlasti očitna do leta 1975, po tem letu pa je nekoliko manj izrazita.

4. Usmeritev spoznavanja in raziskovanja kompleksnih procesov spreminjanja položaja žensk in družine mora glede na marksistična teoretična izhodišča *upoštevati konkretno vsebino in oblike razrednega boja, ki poteka v naših razmerah demokratičnega pluralizma samoupravnih interesov*. Ohranjanje odločanja v imenu ljudstva, neenakopravnosti in nedemokratičnosti v globalni družbi, kar je povezano pogosto s premajhnim upoštevanjem interesov večine ljudi, spodbuja tudi ohranjanje patriarhalnosti v družini.

Humanizacija odnosov med spoloma poteka potemtakem od patriarhalne k demokratični družini, od razrednih k socialističnim samoupravnim odnosom, od poudarjanja materinstva kot določnice ženske identitete k starševstvu. Ob tako zastavljenem problemu emancipacije ima – in tudi mora imeti – specifična biološka vloga žensk svoje mesto in svojo posebno družbeno priznanost ter veljavo, ni in ne more pa biti meja, ki bi zaustavljala celovito emancipacijo človeka in družbenih skupin.

Socialistično podružbljanje biosocialne reprodukcije ne pomeni zgolj podružbljanja nekaterih dejavnosti, ki jih opravlja (oz. jih je opravljala) družina (to je v dobršni meri uresničeno tudi v nesocialističnih ureditvah), temveč pomeni hkrati demokratizacijo vseh temeljnih procesov odločanja in urejanja nujnih pogojev življenja ljudi. Šele takšno podružbljanje omogoča preseganje razmika med javnim in privatnim ter postopno odmiranje in podiranje materialnih in moralnih temeljev patriarhalne družine.

5. Na podlagi ocene doslej opravljenih raziskav v Sloveniji, do katere je prišlo v letu 1979 v okviru priprav raziskovalnega projekta »Spreminjanje družine kot kompleksnega pojava v socialistični samoupravni družbi« na FSPN, bi želela opozoriti zlasti na nekaj problemov.

a) V proučevanju sprememb odnosov med spoloma in v tem okviru spreminjanja družine je večkrat navzoč *normativistični pristop*. Pri tem gre za to, da se normativno določeno in željeno stanje v družbi enači z že obstoječim (npr. trditev, da ženska enakopravno odloča o vseh gospodarskih in drugih vprašanjih). Takšen pristop lahko zamegljuje dejanske razmere (ne)enakopravnosti, objektivno pa izsledki takšnega raziskovanja bolj malo koristijo tistim, ki so nemočni, še vedno premalo upoštevani – pač pa bolj ustrezajo tistim, ki so s sedanjim stanjem zadovoljni. Z normativizmom je povezana tudi premajhna uporaba širših teoretičnih pojmov, ki so potrebni za razlago razvoja nekega pojava. Ni dovolj, da upoštevamo le pojme, ki so že izoblikovani v normativnih aktih. Pojem, ki ga, denimo, uveljavlja ustava iz leta 1974, še ni bil znan leta 1945.

b) Včasih se srečamo tudi s *premajhnim poznavanjem konkretnega zgodovinskega razvoja in sprememb*, kar je povezano s posplošeno rabo dihotomnih modelov, pogosto enostranskih (npr. predindustrijska – industrijska družina, tradicionalna – moderna, patriarhalna – nuklearna, ipd.). Takšne tipologije se pogosto opirajo na tehnološko deterministično razlago, izpuščajo pa specifično družbeni vsebinski in zgodovinski vidik

odnosov med spoloma v družbi in družini. V teoretičnih izhodiščih bi bilo v prihodnje treba posvetiti pri proučevanju večjo pozornost razlikovanju in ločevanju med tistimi značilnostmi spreminjanja položaja žensk in družine, ki so univerzalnega značaja in jih opredeljuje predvsem industrijska civilizacija, in onimi, ki so specifično zgodovinske in s katerimi je povezana posebna kvaliteta odnosov. Ni pa sprejemljivo omalovaževanje enega ali drugega vidika (pogosto zadnjega), zlasti pa ne to, da pripisujemo nekaterim zgolj kvantitativnim spremembam že novo kakovost (npr: pojmovanje o nuklearni družini kot demokratični in odprti, kot višji stopnji razvoja družine).

Če ne upoštevamo (včasih pa tudi ne poznamo) resničnih zgodovinskih poti razvoja humanizacije odnosov med spoloma, se to lahko izteče v *idealizacijo* (včasih celo mitologizacijo) »tradicionalne« vloge ženske in družine ali pa v enostransko in olepševalno »slikanje« sodobnosti. Usmerjenost v »samo zdaj«, brez prave zgodovine, brez globljega teoretičnega osmišljanja in brez različnih možnosti perspektive v prihodnje – je pozitivistična in v bistvu omejena na prilagajanje obstoječemu stanju.

c) Ob takšnih teoretičnih izhodiščih se lahko pojavi tudi »metodologizem« in čisti empirizem, ki ga srečamo v nekaterih raziskavah. V takšnih raziskovalnih pristopih je pogosto v središču pozornosti opisovanje metod (tehnik) zbiranja in obdelave podatkov, medtem ko so izsledki večkrat na ravni obče znanih ugotovitev in spoznanj (npr. s faktorsko analizo potrjena resnica, da imajo moški v starosti od 20. do 60. let več prostega časa kot ženske itn.). Gotovo nihče ne misli, da ni potrebno uporabljati preciznih matematičnih in statističnih metod pri preverjanju hipotez; vendar pa je vprašanje, za kaj jih uporabljamo. Prav možnosti, ki nam jih v spoznavanju nudijo precizne metode, še toliko bolj nakazujejo potrebo po jasnih in nedvoumnih dialektično materialističnih izhodiščih.

d) Večkrat se srečamo tudi s pojmovanji, da je družina zaostala in da spremembe zunaj nje terjajo tudi spremembe v družini. Implicitno ali pa eksplicitno je navzoče tudi pojmovanje, da je »zunaj« družine že razvito samoupravljanje, da prevladuje sploh socialistični vzorec obnašanja. Vprašanje pa je, ali je takšna predpostavka sprejemljiva in ali lahko gledamo na družino kot na »črno ovco«, ki vleče le nazaj. Ali ni v tem tudi nekaj primesi pojmovanja, da je družina po sebi konservativna enota? Zgodovinsko gledano je lahko večje neskladje med vsebino odnosov v družini in v širši družbi bolj kratkotrajno; to potrjujejo tudi nekatere raziskave, ki kažejo, da je vzorec patriarhalnih odnosov bolj usidran pri starejših kot pri mlajših ljudeh.

e) V nadaljnjem raziskovanju bi morali posvečati večjo pozornost tudi *obsegu vzorca* (če ne moremo zajeti vsega pojava). Če nam je znan samo izseček iz neke ozke plasti ljudi, enega samega kroga ljudi, je to *tvegano posploševati na vse*. Tudi osebno izkustvo ima omejeno vrednost!

f) Premislek zahtevajo še nekatera vprašanja, ki jih poraja vrednotenje preteklih raziskovalnih praks. Ali je usmeritev samo na ženske kot

take pri proučevanju zadostna za doseganje rezultatov, ki naj pripomo-
rejo k odpravljanju specifičnih ovir, ki so povezane zlasti z združitvijo
starševstva in dela zunaj domačega gospodinjstva? Ali je za proučevanje
predvsem zanimivo ugotavljanje, ali so ženske poročene ali ne, ne pa, ali
imajo otroke, koliko otrok in kako stare otroke. Dogaja se tudi, da zaradi
premalo natančnih teoretičnih izhodišč analitične kategorije niso dovolj
čiste – s tem pa splashni možnost, da bi posamezne specifične pojave, ki so
povezani z nekaterimi kategorijami, prikazali dovolj izostreno. Če npr.
ugotavljamo, kakšne so potrebe poročenih po otroškem varstvu, potem se
nam pokaže ta potreba kot relativno slabotna; če pa bi upoštevali katego-
rijo roditeljev s predšolskimi otroci, bi gotovo prišli do drugačnih rezulta-
tov. V raziskavah konkretnega položaja delavcev ali delavk bi morali
upoštevati resnični družinski status in glede na specifične potrebe posa-
meznih kategorij ocenjevati tudi njihove izražene potrebe in stališča. Pri
nadaljnem raziskovanju bi verjetno morali bolj natančno odkriti, katere
ženske (vključno z družinskim statusom) so aktivne v družbenopolitičnem
življenju in kakšne so ovire, ki mnogim drugim preprečujejo večjo aktiv-
nost. Ta spoznanja bi bila pomembna za praktično dejavnost, saj je
struktura sodelujočih brez dvoma povezana z vsebino samoupravnega
odločanja. Rezultati nekaterih raziskav namreč kažejo, da npr. stopnja
strinjanja s samoupravno urejenostjo upada glede na zniževanje izobra-
zbene ravni zaposlenih žensk.

g) *Subjektivna stereotipna mnenja o ženskah* (npr. povezovanje za-
poslovanja žensk in odklonskosti, pojmovanje ženskega dela zgolj kot
zaposlitve drugega družinskega člana, torej le kot dodatne zaposlitve ipd.)
nikakor ne morejo obveljati v teoretičnih izhodiščih, kjer bi bilo treba
upoštevati dosedanje raziskave (ki takšna stališča zanikajo) in konkretne
dosežke pri emancipaciji ljudi.

h) V okviru obravnave značilnosti znanstveno-raziskovalnega dela
tudi ni odveč opozoriti na delitev, ki jo nekateri še upoštevajo, namreč na
teoretične in aplikativne raziskave. Vsaka raziskava, pa če je še tako
»aplikativna« (ali pa prav zaradi tega!), mora imeti izdelana jasna in
zgodovinski resničnosti ustrezna teoretična izhodišča, ki jih ne morejo
nadomestiti samo normativne rešitve niti tuji teoretični modeli niti (bolj
ali manj) stereotipne sodbe raziskovalca. Ocena doslej opravljenih razi-
skav v Sloveniji na področju žensk in družine je pokazala, kako po-
membno je upoštevanje dialektične teorije tako za nadaljnje praktično
spreminjanje medsebojnih odnosov kot tudi za dograjevanje znanosti.

Že teh nekaj problemov, povezanih z raziskovanjem spreminjanja
žensk in družine kaže, da bo treba v prihodnje posvetiti več pozornosti
tistim vidikom, ki so bili doslej včasih preveč ob strani. Kot napotilo za
prihodnje raziskovanje stopa v ospredje zahteva po večdisciplinarnem
proučevanju spreminjanja položaja žensk in družine ter potreba po usme-
ritvi spoznavnega interesa na tista področja, ki so jih doslej raziskave
relativno slabo pokrivala.

Celota dela in prostega časa

Prosti čas, značilnost današnje razvite družbe, zbuja pozornost po vsem svetu. Raziskovalci različnih znanosti se mednarodno povezujejo, da bi našli skupno izrazje in tudi splošno veljavno opredelitev – kaj je prosti čas. Evropsko združenje za prosti čas in rekreacijo ELRA (European Leisure and Recereation Association) ga je v zadnjem času opredelilo takole: »Prosti čas v širšem pomenu je ves čas zunaj poklicnega (plačnega) dela, v ožjem pomenu pa le tisti čas, ki je individualno svobodno disponiran čas.«¹ S tem se odpira več vprašanj o človeku in družbi, obveznosti in prostosti, smotrih in možnostih, interesih, potrebah in uresničenju le-teh. Vsekakor je prosti čas del družbenega, ekonomskega, političnega, kulturnega življenja in ga je treba tako tudi obravnavati. Ni vseeno, kakšna je stopnja posameznikove svobode, od česa je odvisna osebnostna izvirnost, kakšen je človekov položaj ob delu in v prostem času, kakšen je odnos med posameznikom in skupnostjo, kakšna je zgodovinska stopnja družbenega razvoja, skratka, kakšni sta kulturna in ekonomska razvitost posameznika in družbe. Poleg tega je treba upoštevati tudi relativno subjektivno doživljanje posameznika, ki je lahko različno ob različnih vsebinah prostega časa in ob različnem času. Prav zato je pojmovanje prostega časa odvisno globlje tudi od temeljne idejne opredelitve družbe in pozameznika kakor so od tega odvisna tudi moralna merila in vrednote.

Težko je opisati, kaj je prosti čas, ker tudi vseh vsebin prostega časa ni lahko zajeti v jasne skupne kategorije. Nekateri so se skušali izogniti zadregi, pa so namesto odgovora na vprašanje, kaj je prosti čas, raje opisovali, kaj ne spada v prosti čas; tako je Grušin poskusil izluščiti pojem, kaj je »neprosti čas«.² Pri tem ugotavlja, da je težko presoditi, katera konkretna dejavnost iz dela v prostem času sploh spada v prosti čas, ker je tudi mnenje o tem lahko sporno. Pomivanje posode, ki je ponavadi neprijjubljeno delo mladih, tudi slovenskih otrok³, lahko izjemoma pomeni za koga ugodje in bi si ga izbral z užitkom za delo v prostem času.

Značilnost prostega časa gotovo ni *brezdelje*, temveč dejavnost, ki poteka v tem času in rabi predvsem lastnim namenom. Ob tem se porodi vprašanje, kakšne družbene ali pedagoške *vrednosti* so vsebine prostega časa, ali ustrezajo posameznikovim interesom in potrebam, ali so skladne z družbeno priznanimi moralnimi merili. Splet takih vprašanj je za peda-

¹ Nahrstedt, Wolfgang: Freizeitpädagogik als neues internationales Aufgabengebiet der Erziehungswissenschaft. (Gradivo na zasedanju ELRA 5 v Londonu od 7. do 9. novembra 1975). London, 1975, str. 2 (Razmn.)

² Grušin, Boris: Die Nutzung der freien Zeit in der UdSSR, v: Die freie Zeit als Problem. Berlin, 1970, str. 9/10.

³ Glonar, Ivan: Domače delo, v: Okolje in razvoj slovenskega otroka. Ljubljana, 1962, str. 111.

gogiko še posebno zanimiv, saj je prav pedagogika pot k zavestnemu odzivu človeka v prostem času.

Prav nič se ne spremeni, če se skušajo nekateri izmotati iz zadrege po ovinkih, tako da bi z določitvijo »neprostega časa« v resnici povedali, kaj je prosti čas. To so med obema vojnama pogosto poskušali v Ameriki, kjer so nekateri sloji zaradi naglega razvoja tehnike in proizvodne tehnologije nepričakovano dobili več prostega časa. Tako je na primer Lundberg s sodelavci razglašal, da »predstavljajo neprosti čas dejavnosti, ki ponavadi močno obvezujejo, so nujne za življenje in rabijo povsem drugim namenom, ne pa lastnim«. ⁴ Vprašati je mogoče, če dejavnosti zunaj prostega časa res nikoli ne rabijo lastnim namenom in potrebam, četudi obvezujejo.

Verjetno ni mogoče preprosto začrtati ostre ločnice, kajti upoštevati je treba človekov subjektivni trenutni odnos do dejavnosti, ki jo opravlja v prostem času in času obveznosti. Težko je bilo z dejavnostmi, ki jih ni bilo mogoče natančno uvrstiti niti v delo niti v prosti čas. Ena takih dejavnosti je na primer čas, porabljen za vzgojo otrok v družini. Kolikor ostreje so razlikovali prosti čas kot nasprotje delu, toliko težje je bilo določiti, kam spadajo dejavnosti, ki niso popolno nasprotje delu ali prostemu času. Opredelili so jih kot nekakšne vmesne dejavnosti, ki potekajo med delom in prostim časom. Zadeve so še bolj zapletle, ko se je delo začelo seliti iz družine v množico posebnega poklicnega dela v industrijski proizvodnji, saj je bilo poleg tega dela treba izpolniti še več obveznosti.

Dumazdier je skušal rešiti nejasnost s tem, da je opozoril na pojav in opredelil »demi-loisir« ⁵ kot nekaj vmesnega med delom in prostim časom, nekaj, kar so in obenem niso obveznosti. Zadrege pa s tem niso niti rešene niti poenostavljene, kajti prosti čas se pojavlja sedaj kot nov, celosten pojav sodobnega časa in »prodira v vsa področja družbenega življenja: socialna, ekonomska, politična, kulturna, zdravstvena in pedagoška; postaja vseobsegajoč«. ⁶ Dobiva novo vrednost v družbenem, političnem in kulturnem življenju, povsem drugačno kot nekoč, saj »prosti čas v svojem pravičnem pojmovanju označuje ozke medčasovne presledke med delnimi delovnimi obdobji ali med delom in spanjem in vsebuje bodisi praznični čas kot nekaj pozitivnega, bodisi prazen čas kot nekaj negativnega«. ⁷ Kaj je negativno in kaj pozitivno, je močno relativno in odvisno od pojmovanja koristnosti. Če je temelj vrednosti nekaj drugega, ne človek sam, potem je tudi zelo dvomljivo, kaj je dobro in koristno.

Posebna problema prostega časa ni bilo, dokler je bil človek pristno povezan z naravo in je živel zlito z naravnimi procesi kakor so pač potekali. Iz take ukleščenosti pa se je odtrgal, ko je s svojim generičnim

⁴ Lundberg, A. George; Komarowsky, Mirra, Mc Illnery, A. Mary: Leisure. A Suburban Study. New York, 1934, str. 175.

⁵ Dumazdier, Joffré: Vers une civilization de loisir? Paris, 1962, str. 31.

⁶ Blücher, Viggo Graf: Das Freizeitproblem und seine praktische Bewältigung, v: Freizeit- und Konsumerziehung. Pedagogica II Göttingen, 1968, str. 12.

⁷ Müller, C. Wolfgang: Jugendpflege als Freizeit-Erziehung, Weinheim, 1965, str. 11.

bistvom ustvarjanja spreminjal načine proizvodnje, razvijal orodje in tehnično obvladoval tudi čas, ga ujel z merilnimi napravami in začel usmerjati in določati kot merilo storilnosti. V takih razmerah je bil prosti čas nasprotje koristne zaposlenosti, z ekonomskega vidika pogosto izgubljen in nekoristen čas. To je *kvantitativno* pojmovanje, ustrezno mehanistično merjenemu času industrijske proizvodnje, ko ob merjenju koristi ne upoštevajo človeka. V tem času se tudi prosti čas ekonomsko preračunava in je toliko vreden, kolikor koristi povečanju storilnosti. Lastnik proizvodjalnih sredstev prizna, da je delavcu prosti čas potreben za počitek in rekreacijo, sicer ne bo mogel uspešno delati. V taki koristniški usmerjenosti je prosti čas razvrednoten, saj postane nekaj, kar je šele treba izpolniti s smiselnim in koristnim; če že ne z delom, vsaj z nečim, kar posredno vendarle koristi delu. Takšno poudarjanje smiselnosti je hkrati z razvojem industrializacije prevečevalo tudi vzgojo.

V visoko razviti družbi se delovni čas dnevno, tedensko, letno in v vsej delovni dobi do pokojnine krči, večja pa se prosti čas; zato prav gotovo ne more obveljati, da je koristno le tisto, kar je delo, pojmovano kot proizvodni proces, saj je treba upoštevati tudi človekovo osebno zadovoljstvo in srečo. Človekove dejavnosti in mogoče obravnavati iztrgano, le kot del proizvodnega procesa pri opravljanju delovnih nalog, temveč celostno kot temelj za zadostitev različnih človekovih potreb. Prav to pa odpira drugačne poglede na prosti čas in delo in hkrati še neslutene možnosti prostega časa za razvoj in razmah človekove osebnosti.

Koristno je tisto, kar je v prid človeku, ki ne ustvarja predvsem materialnih dobrin, temveč spreminja tudi sebe, svoje sposobnosti, svoje znanje, kulturo, družbene razmere in medčloveške odnose. Človek mora delati, da zadosti svojim potrebam, razviti mora materialno blaginjo, da lahko razvije boljše, človeka vredne življenjske razmere. Če je delavec lačen in njegova družina brez kruha, mora najprej delati, da zadosti temeljnim življenjskim potrebam, toda ponekod v svetu so tudi take družbene razmere, ko marsikdaj ni mogoče delati. Nekaterim omejujejo pravico do dela zaradi nasilja, ki si ga dovoli vladajoči družbeni razred.

Že količina prostega časa je odvisna od družbenih ukrepov, ki se kažejo v sprejetih predpisih, npr. o skrajšanem delovnem tednu, podaljšanem dopustu, odobrenem času za izobraževanje itd., kaj šele vzgoja za delo in za prosti čas. Filozof Murphy meni o vzgoji »Področje rekreacije in prostega časa, sestavni del celotnega področja, ki se ukvarja s človekom za sedaj še ni dalo prihodnjemu pedagoškemu delavcu in praktiku priložnosti, da bi podal celostno in pomensko polno razlago prostega časa, prav zato ker primanjkuje temeljnih konceptov in zato ker zelo ozko tolmačijo prosti čas.« Hkrati opozarja, da »v času izobilja prav prosti čas postaja življenjski interes naraščajočemu številu ljudi, ne pa samo delo.«⁸ Že s tem pa se bistveno *spreminjajo sistem vrednot, odnos do dela in prostega*

⁸ Murphy, F. James: *Philosophical Dimensions of Leisure. Society and Leisure*. Prague, (1973) 3, str. 188.

časa, mesto in položaj prostega časa v vzgojnoizobraževalnem sistemu. Prosti čas so vrednotili povsem drugače, dokler je pomenil *obdobje za razmišljanje*, prosvetljevanje, pogovarjanje in spet drugače, ko je pomenil predvsem *nasprotno utež zaposlenosti*, torej čas, ko ni treba delati.

Veblen je skušal opredeliti prosti čas po družbeno razredni, rasni in poklicni pripadnosti, kjer gre že za različno posest in različne možnosti vsebin prostega časa.⁹ Brez dvoma so različne dejavnosti prostega časa močno odvisne od *razredne pripadnosti ter kulturne razvitosti* posameznika in socialne skupine. Šport, ki zahteva drage pripomočke in opremo, si lahko privoščijo le premožnejši človek, potrebo po zahtevnejših kulturnih dejavnostih pa čuti tisti, ki je temu ustrezno izobražen in pozna zakonitosti ter pravila intelektualno zahtevnejših dejavnosti prostega časa.

Popolno zanikanje koristnosti, *antiutilitaristično* pojmovanje prostega časa, zavrača delovno etiko in skuša idealistično uteči v domnevo, da je prosti čas le stanje duha, domala neodvisno od okolja.

Prosti čas ni namenjen begu od resničnosti, je del naše vsakdanjosti in odsev okoliščin in osebnosti, zato je tudi pomemben za posameznika in družbo. V odnosu med posameznikom in skupnostjo je treba upoštevati misel, da »prosti čas v poindustrijski družbi sicer postane pomemben zaradi povezanosti z industrijskim ritmom življenja, toda njegovi atributi in značaj se pokažejo samo takrat, kadar ob razlagi upoštevamo posameznika, ki ta čas uporablja skladno s tem, kar je pristno in dragoceno v njegovem življenju«. ¹⁰ To pa pomeni, da prostega časa ni mogoče sprejemati zgolj iz *kvantitativnih* izhodišč, merjeno z urami, temveč globlje s *psihološkimi* razsežnostmi, z osebnostnim doživljanjem, ki subjektivno vrednoti prosti čas, katerega bistvo je končno taka ali drugačna aktivnost. Šele tako dobi tudi vzgoja svoj stvaren odnos do prostega časa in prosti čas svoje stvarne razsežnosti v vzgojnem procesu. Nasprotno med delom in prostim časom se začne zmanjševati, brž ko spoznamo, da je tako rekoč *vse lahko vsebina prostega časa*, da prosti čas ne izključuje dela in so očitni razločki zlasti med časom obveznosti in časom svobode. Prav v tem je globlje bistvo prostega časa – na temelju *vrednot*, merjenih po *človekovih potrebah*. Človek pa svojih potreb ne more zadovoljiti samo z delom. Prosti čas je torej sestavina celotnega kroga človekovih dejavnosti, ki mu le v tesnem spletu omogočajo popolnejšo zadostitev in razvoj socialnih potreb. V takem okviru se spreminjata tudi vzgajanje in izobraževanje, ki ne moreta biti več enostransko usmerjena le k potrebam, izvirajočim iz ekonomsko proizvodnih zakonitosti, temveč morata ubrano zajeti različne dejavnosti, ki omogočajo človeku, da skrbi zase ter si ustvarja materialne in kulturne temelje primerne individualnega in družbenega življenja.

Današnji čas je drugačen kakor je bil nekoč. To ni več *ciklični* čas, značilen za obdobje nomadskega življenja, ko se je človek ravnal po naravnem ritmu. Takrat ni mogel misliti, da zapravlja čas, ker tudi

⁹ Veblen, Thorstein: *The Theory of the Leisure Class*. New York, 1953.

¹⁰ Murphy, op. 8, str. 195.

zaporedno ni prešteval ur in minut in razmišljal, kaj vse bi lahko ali moral storiti v tej ali oni časovni enoti. Murphy poudarja, da je tedaj – v ekološkem pomenu – človek boljše razumel svojo povezanost s fizičnim svetom in je bil zato tudi sposoben živeti harmonično povezan s svojim naravnim okoljem.¹¹ Sodobni človek prav hrepeni, da bi znova zaživel v harmoniji z naravo, toda tega na nekdanji način ne bo več zmogel, saj je spremenil sebe in svoj odnos do narave. Zelo veliko moči potrebuje v boju za ohranitev naravnega okolja, saj se mora dobro organizirati, če hoče preprečiti katastrofalno onesnaževanje svojega življenjskega okolja.

Tržna proizvodnja, potreba po menjavi blaga in vedno večja naglica življenja so zahtevale tako določitev časa, ki bi jo lahko uporabili kot merilo vrednotenja delovnega učinka. Ni vseeno, koliko časa potrebuje delavec, da opravi delovno nalogo ali naredi izdelek. Časovne enote se zdaj nizajo zaporedno, delo v umetno razsvetljeni proizvodni dvorani poteka nemoteno, pa če je zunaj sončen dan ali noč brez luninega sija. Nastopilo je obdobje *mehaničnega* časa, po katerem »večina med nami uravnava svoje življenje, ker odseva interdependenco med človekom in ritmom njegovih strojev«. ¹² S tem je dobil tudi čas obveznosti drugačno vrednost. Prej je bil človek podrejen predvsem naravi, svoje ravnanje je usklajeval z njenim ritmom, sedaj pa je podrejen napravam, ki jih sam ustvarja, in času, ki ga sam odmerja. Stroji uravnavajo čas, ekonomska merila prevladujejo v odnosih med delom in prostim časom – po njih se določa, kdaj bo posameznik lahko počival in kdaj bo smel na dopust. Včasih zmoti strogi režim narava, ko poseže v človekov organizem z boleznijo, pa še to pogostno izzovejo naprave in izdelki, ki jih je izumil in ustvaril človek. Človek se največkrat šele prepozno zave protislovnosti lastnega izdelka; tedaj opozarja, da se je treba varovati pesticidov, atomske energije, dima iz cinkarne. Spomni se tudi, da je prosti čas potreben za ohranitev zdravja, zato poudarja; Hitreje nazaj k naravi!

Sodobni prosti čas ni več antična kontemplacija uskladenega naravnega reda, temveč ga je izoblikovala šele industrijska družba kot »dopolnilni pojem delu«. ¹³ S tem pa še ni rešeno vprašanje nasprotja med delom in prostim časom. Odprto ostaja vprašanje, ali gre za prosti čas, ki omogoča vzpostavljanje ravnovesja po delovni utrujenosti, pa je to pojmovano kot dopolnilo delu, ali gre za prosti čas z aktivnostmi, ki dopolnjujejo delo z večjimi zadovoljitvami človekovih potreb po ustvarjanju in samouresničevanju.

Nekateri menijo, da so različno pojmovali prosti čas kot dopolnitev dela že konec preteklega stoletja. Nahrstedt navaja, da so pravilne izjave sociologov, pedagogov in zgodovinarjev o tem, da se je pojavilo tako pojmovanje prostega časa z industrializacijo konec 19. stoletja, čeprav obenem ugotavlja, da je treba iskati izvore za takšno pojmovanje prostega

¹¹ Murphy, op. 8, str. 192.

¹² Anderson, Nels: Dimensions of Work. New York, 1964, str. 106.

¹³ Blücher, op. 6, str. 100.

časa že v 2. polovici 18. stoletja; predzgodovina modernega prostega časa pa se začenja že v srednjem veku.¹⁴ Vsekakor bi težko natančno določili, kdaj se je pojavil prosti čas kot pojem, še težje pa je opredeliti, kdaj se je pojavil v razvoju pedagoške misli. »Kot pedagoško refleksijo zunaj pouka«, kakršno je zasnoval Komensky v svoji Veliki didaktiki, ga vsaj v zametkih lahko zaslutimo pri osnovni šoli. Gotovo pa je, da sta uporabila pojem »prosti čas« v današnjem pomenu že Pestalozzi in Fröbl okrog leta 1808.¹⁵ Sodobno pojmovanje prostega časa – čeprav je o tem še veliko različnih mnenj – označuje večina razpravljalcev s prvinami kakor so: »čas zunaj poklicnih, družbenih in družinskih obveznosti in potreb, prosto razpolaganje s preostalim časom in, na koncu, uporaba njegovih družbeno pozitivnih vsebin za oddih, razvedrilo, izobraževanje, kulturno izpopolnjevanje in razvoj osebnosti«.¹⁶

S tem se odpira prosti čas kot področje, zanimivo tudi za pedagoška opazovanja in smotre. Prosti čas ni več »zapravljen« čas, temveč enakovredna življenjska sestavina, ki dopolnjuje delo. Drugačno vrednost je dobilo tudi delo, ki samo po sebi ne more zadovoljiti vseh človekovih možnosti. Pomen dela je v tem, da »nujno ostaja podlaga življenja in s tem tudi prostega časa«,¹⁷ hkrati pa sredstvo človekovega napredka in osvobajanja. Delo, pojmovano iz antike kot »negotium«, je bilo vselej nujno v boju za obstanek in razvoj. Nekaterim se je posrečilo, da so se ga s pojavom razredne družbe osvobodili in ga predložili na ramena podrejenih, sami pa so si privilegirano prilastili prosti čas, v katerem so razvijali visoko elitistično kulturo.

Zaradi takega nasprotja se je razvila nesprijemljiva miselnost, da je prosti čas nasprotje delu, odrešitev, jedro pristnega svobodnega izraza; idealistično pojmovano je »najvišji odsev človeške eksistence«.¹⁸ Na taki miselni osnovi se je lahko razvilo mnenje, da se začenja resnično pristno življenje za človeka šele v prostem času, zato je potrebno vanj ubežati, da bi človeško zaživel. Take nazore so utrjevale težke razmere v družbi, ko je bilo človeku delo dvakrat odtujeno, v nasprotju z interesi in odtujeno delavčevemu upravljanju. Ne samo prosti čas, nasprotno, tudi delo pomeni temeljno možnost človekove uveljavitve, saj vsebuje najgloblje prvine ustvarjalnosti. Vsako delo pa nima narave »otium«, da bi bilo vselej tudi čustveno usklajeno s človekom in mu omogočilo to uveljavitev. Ni bistveno nasprotje med delom in dejavnostjo prostega časa, temveč nasprotje med nujno obveznostjo in nevezano prostostjo.

Brez jasne opredelitve in vloge dela v človekovem življenju si tudi ni mogoče razčistiti pojma prostega časa. Vprašanje odnosa med *delom* in *prostim* časom je zamegljeno tudi tedaj, če se med njima pogloblja

¹⁴ Nahrstedt, Wolfgang: Die Entstehung der Freizeit. Göttingen, 1972, str. 22.

¹⁵ Nahrstedt, op. 14, str. 22.

¹⁶ Janković, Vladimir: Slobodno vrijeme u savremenoj pedagoškoj teoriji i praksi, Zagreb, 1973, str. 9.

¹⁷ Nahrstedt, Wolfgang: Freizeitpädagogik in der nachindustriellen Gesellschaft I. Neuwied und Darmstadt, 1974, str. 12.

¹⁸ De Grazia, Sebastian: Our Time, Work and Leisure. New York, 1962, str. 8.

prepad, ker ne vodi k rešitvi. Delo je nujnost, človekova potreba, dejavnik njegovega razvoja, prosti čas pa je zunaj nujnosti, toda še vedno človekova potreba. Rekreacija je dejavnost prostega časa, toda namenjena je tudi izboljšanju dela in je torej nujna zaradi učinkovitejše proizvodnje. Ob tem se zanimivo vprašuje sociolog Sorokin: »Ne dvomim, da mnogi med nami, a tudi mnogi mladi, nič ne store za svojo rekreacijo, kljub temu pa trdim, da je rekreacija nujna prav zato, da bi bolje delali. – Ali jo torej še lahko uvrščamo v prosti čas, ali ne?«¹⁹ Rekreacija ni sama sebi namen, je tesno povezana z delom, hkrati pa posredno ali neposredno zadovoljuje tudi druge človekove potrebe, denimo potrebo po gibanju ali potrebo po družbi. Pohod v planine zadovolji lahko oboje in še kaj drugega. Dogaja pa se, da delavca silijo v organizirane oblike rekreacije, ne zato da bi ga razvedrili in mu izpolnili prosti čas, temveč da bi zadostili računom, ki kažejo, da je rekreacija učinkovito sredstvo boljše storilnosti. Torej je tudi rekreacija lahko različne vrednosti glede na človeka; to je odvisno od smotrov, h katerim teži posameznik ali družba. Očitno bo vselej bistveno, kdo računa: ali delavec sam, za svoje potrebe, ali nekdo zunaj njega, ki se okorišča z njegovim boljšim delom. To pa je že lahko politično sistemsko in tudi pedagoško vprašanje, saj nihče ne more pedagogike izločiti iz razmer, v katerih dela, kajti vsak poskus, da bi vzgojo nevtralizirali, bodisi filozofsko bodisi politično, je nevzdržen, licemerski in neživljenjski.

Mnogi podatki kažejo, da so se delavci poleg zahtev po večjih dohodkih pogosto odločno potegovali za zmanjšanje delovnega časa. Tako so nemški delavci leta 1928 zahtevali 40-urni delovni teden z utemeljitvijo: »Zahtevamo več svobode, da bi imeli več časa, ki bi nam bil na voljo brez delovnih obveznosti, pehanja, živčne napetosti, marljivosti, omejitev in podrejenih odnosov v delu. Svobode si ni mogoče zamišljati brez zadostnega prostega časa. Treba je odstraniti nevarnost, ki človeka vedno močneje vleče v objem Moloha 'totalnega dela'.«²⁰ Bitka za boljše življenje nujno vsebuje tudi prizadevanje za povečanje prostega časa, ki se uresničuje postopoma s prelaganjem dela na stroje, ne pa na ramena drugih ljudi. Izhod je edino v močnejšem obvladovanju narave, nadaljnjem razvoju znanosti in tehnike, rasti splošne blaginje in graditvi brezrazredne družbe.

Nekateri avtorji poudarjajo, da je boj za povečanje prostega časa nenehno pričujoč v vsakdanjem življenju, celo v družini. Grušin ugotavlja, da »splošno pomanjkanje prostega časa kaže zanimiv pojav, svojevrsten boj za prosti čas med različnimi skupinami. Poteka v dveh oblikah. Prvič: nekatere skupine skušajo skrócić nujna opravila, da bi pridobile več prostega časa. Drugič: nenehno poteka bitka za prosti čas med različnimi skupinami. Pri tem opažamo, da ne gre le za smotrno opuščanje takih ali

¹⁹ Sorokin, Boris: Zašto smatramo slobodno vrijeme problemom, v: Kreativnost mladih i slobodno vrijeme. Stručni i znanstveno istraživački radovi. Treći kolokvij Šibenik 1971. Zagreb, 1972, str. 161.

²⁰ Böttcher, Hans: Erholung in der industriellen Gesellschaft als sozialerziehrisches Problem, Wuppertal, 1969, str. 57.

drugačnih nujnih opravil, temveč jih hočejo prevaliti na ramena drugih skupin«. ²¹ To je bilo značilno za odnose med *razredi*, npr. med aristokracijo in sužnji, med fevdalci in tlačani, med kapitalističnimi delodajalci in delavci.

Tradicionalno neenakopraven položaj ženske v družini kaže podobno, saj se še pogosto dogaja, da je delež moškega v gospodinjstvu skromen, da se po vrnitvi z dela mož zlekne in bere časnik, medtem ko hiti žena pripravljati kosilo. Ne gre samo za odnose med možem in ženo, tudi mladina se skuša otresti domačih opravil v gospodinjstvu. To potrjujejo tudi podatki iz Madžarske, ko se »mladina, ki občuti delo v proizvodnji kot nekaj privlačnega, skuša osvoboditi domačega dela. Starostna krivulja jasno kaže, da dekleta, ki živijo pri starših, pa se učijo ali so že zaposlena, zelo malo pomagajo v gospodinjstvu. Šele s poroko se odločilno poveča njihov delež pri gospodinjskih opravilih in močneje narašča s starostjo«. ²² Razumljivo je, da se mladi izogibajo domačemu delu, saj si zagotavljajo svoj obstoj iz virov zunaj družine. Doma si želijo predvsem prostega časa. Sociološka preučevanja kažejo, da se to pogosteje posreči moškim kakor ženskam. Najtežje je tam, kjer mora mati in žena zaradi manjše razvitosti tehnične in druge pomoči družini delati v proizvodnji, poleg tega pa doma negovati in vzgajati otroke ter opravljati vsa gospodinjska dela. Razumljivo je, da taka žena skorajda nima prostega časa. Res da silijo današnje razmere družinske člane na notranjo delitev domačih opravil, vendar se tradicionalna delitev tako imenovanih 'ženskih' in 'moških' opravil trdovratno ohranja in le postopoma spreminja. Novi pogledi pa nedvomno spodbujajo k enakomernejši delitvi dela v družini; to ugodno vpliva na razvoj demokratičnosti in enakopravnosti vseh družinskih članov pa tudi na enakovredno izrabo prostega časa.

V razmerah, ko se je delavčev dan delil predvsem na delo in počitek, prostega časa skorajda ni bilo mogoče drugače pojmovati kakor nujno *kompensacijo* za delovni čas, ki je potreben, da se znova *vzpostavljajo* delovne sposobnosti. Počitek še ni ves prosti čas, ker pomeni predvsem vzpostavljanje fiziološkega ravnotežja in se omejuje zgolj na spanje in mirovanje. Prosti čas se je pojavil kot širši družbeni problem šele z razvojem proizvodne tehnologije, ki je skrčila delovni dan in teden in ni šlo več samo za počitek, temveč za preživljanje časa zunaj dela in zadoščenja najnujnejših potreb ter spanja; torej v obdobju, ko se je lahko bitka za *količino* prostega časa, zmanjšanje delovnega časa, sprevrgla v skrb za *vsebine* prostega časa, da bi izpolnili praznino, ki je seveda sprožila tudi novo industrijo za prosti čas.

Razvoj tehnike in znanosti je prinesel takšno tehnologijo industrijske proizvodnje, ki je marsikje odtujila delo človeku, da je posamezniku plača posredno zrcalo njegovega dela, ne prizadeva pa si ustvarjalno doseči

²¹ Grušin, op. 2, str. 32.

²² Szántó, Miklós: Einige vorläufige Ergebnisse einer Untersuchung der Freizeit. v: Die freie Zeit als Problem. Berlin, 1970, 1970, str. 156.

izdelek in tako slediti procesu, v katerem bi ustvarjalno sodeloval s svojimi sposobnostmi. Vse to je spremenilo pojmovanje dela, odnose do dela in tudi delo kot vrednost; prav tako pa se je prosti čas pojavil v drugi vrednosti v odnosu do dela. Prosti čas je že od nekdaj veljal za prostor, kamor se je človek zatekal, da bi se rešil svojega protislovja, ubežal obveznostim in bil zase in s seboj. Razumljivo je, da je naporen delovni dan, zlasti še v začetkih kapitalistične proizvodnje, skopo odmerjal prosti čas, ponavadi le ob verskih praznikih. Skorajda bi lahko potrdili opredelitvi, da je bil takšen čas le »pičlo odmerjena surovina«, ²³ ki ga je bilo treba šele izbojevati.

To je obdobje, ko se prosti čas opredeljuje predvsem po primerjavi z delom, torej kot njegovo *nasprotje*, ki vzpostavlja nujno *ravnotežje*, da se lahko več dela, ne daje pa še opredelitve, ki bi upoštevala prosti čas kot človekovo potrebo, da lahko v njem ustvarja in se izraža v vsej človeški širini. Delo je nedvomno obvezujoče, toda lahko je namenjeno zadovoljevanju smotrov, ki jih določajo drugi brez človekovega pristanka, lahko pa se tudi izenačuje s posameznikovimi nameni; v tem pomenu torej težko potegnemo ločnico. Delo in prosti čas nista antipodna, ker je delo v bistvu človekova ustvarjalna dejavnost. Nekaj drugega je v primeru, da je delo odtujeno, toda odtujene so lahko tudi dejavnosti prostega časa, če obravnavamo le količino. V takem primeru se človek sicer znajde v prostem času, vprašanje pa je, kako ga preživi.

Kakor hitro je razvoj omogočil toliko prostega časa, da je možno poleg počitka in rekreacije razviti zunaj obvezujočega neposrednega časa še druge dejavnosti, je postalo delo sestavina prostega časa in se ne izključuje. V tem primeru je delo aktivnost, ki se ji človek smotrno in čustveno povsem preda, da zadovolji svoje interese in potrebe in ob ustvarjanju preizkusi svoje sposobnosti. Kako zelo dela npr. izumitelj v prostem času, če ga je prevzela potreba po odkritju novega, ne da bi ga za tako dejavnost kdorkoli že vnaprej pogodbeno ali kako drugače zavezoval.

Prehoda med delom in prostim časom ni tako preprosto začrtati, kajti življenje poteka celostno in ni porazdeljeno po predalčkastem staničju, razen tistega, ki je strogo merjeno po časovnih enotah in že vnaprej določeno ali dogovorjeno. Delo je sklop človekove prizadevnosti, odvisno od razmer in možnosti v okolju, od narave dejavnosti, ki jo subjekt doživlja ugodno ali manj ugodno, od zahtevnosti itd. Vzemimo npr. tale pojav: tehnične naprave sicer razbremenjujejo ženo v gospodinjstvu, toda za ravnanje z njimi se mora usposobiti. Tisti, ki skušajo kakršnokoli delo izključiti iz prostega časa, bodo v zadregi, zato bodo to opredelili kot polprosti čas. Scheuch npr. meni, da so »dejavnosti prostega časa povezane s procesi prilagajanja v novem okolju, zato nastaja pri mnogih skupinah polprosti čas.« ²⁴ Ni pa mogoče spregledati, da je lahko gospodinja prav navdušena nad tehnično pridobitvijo v hiši in se zato z velikim

²³ Soule, Georges: *Mehr Zeit zum Leben*. Frankfurt a. M., 1956, str. 132.

²⁴ Scheuch, Erwin: *Soziologie in der Freizeitforschung*, v: *Freizeit*. Frankfurt a. M., 1973, str. 52.

veseljem uči ravnanja z novim strojem. Zakaj torej ne bi tega šteli v dejavnost prostega časa, ki jo je razveselila?

Odgovor najdemo veliko prej, če ne izhajamo iz kvantitativnih gledišč prostega časa, temveč iz človekovega generičnega bistva; dejavnost je njegovo področje in dejavnik razvoja; prilagajanje in spreminjanje.

Prostega časa ni zunaj resničnega okolja, kakor tudi ni osebne svobode zunaj prostora in časa pa tudi ne zunaj družbenega življenja. Gotovo je »problem svobode in v zvezi s tem človekove ustvarjalnosti eno osrednjih vprašanj celotne filozofije, posebno novejše in sodobne«. ²⁵ To izziva različno pojmovanje prostega časa, ki je nujno nerazdružljivo povezano s pojmovanjem človekove svobode, kajti brez svobode ni prostega časa. Človek torej doživlja čas razmeroma *svobodno*, ker so njegove dejavnosti odvisne od najmanj dveh možnosti, ki se pojavljata. Prvič: neizbežne *nujnosti* ga silijo, da razvija dejavnosti, ki so pogoj njegovega obstoja, razvoja in bivanja. Drugič: omogočena mu je *svoboda* uveljavitev osebnosti, spodbujena iz notranjih potreb ustvarjalne moči, da razvija dejavnosti, ki niso odvisne od nujnosti in so mu v zadovoljstvo. Stroge ločnice ni mogoče potegniti, ker ne gre samo za dejavnike *zunaj* človeka, temveč tudi za osebno *notranje* doživljanje časa in odnosa do lastne dejavnosti, ko je lahko človeku tudi proizvodno delo v precejšnje notranje zadovoljstvo.

To pomeni, da je treba izredno previdno obravnavati delo in prosti čas in ni mogoče preprosto trditi, da se izključujeta. V bistvu velja, kot pravi Marx, da se »kraljestvo svobode začenja v resnici šele tam, kjer se neha delo, ki ga narekujeta pomanjkanje in zunanja smotrnost; po naravi stvari leži torej onkraj sfere prave materialne produkcije. Tudi civiliziran človek se mora ravno tako kakor divjak boriti z naravo, da zadovolji svoje potrebe, da ohrani svoje življenje in ga reproducira, in to v vseh družbenih oblikah in vseh mogočih produkcijskih načinih. Z njegovim razvojem se širi kraljestvo naravne nujnosti, ker se večajo potrebe; toda hkrati se razvijajo produktivne sile, ki jih zadovoljujejo. Svoboda na tem področju je lahko samo v tem, da podružbljeni človek, združeni proizvajalci, racionalno urejejo svoje presnavljanje z naravo, da jo skupno nadzorujejo, namesto da jim vlada kot slepa sila; da ga opravljajo z najmanjšo porabo moči in v razmerah, ki so najbolj vredne človeške moči, ki je samemu sebi namen, resnično kraljestvo svobode, ki pa se lahko razcvete samo na tem kraljestvu nujnosti kot svoji podlagi«. ²⁶

Prosti čas je morda najočitnejši prostor, kjer se prepleta mejišče nujnosti s tistim onkraj nujnosti, pa tudi prostor, kjer se najlaže praktično uveljavlja človekova svoboda s svojevrstnim svobodnim delovanjem. Grušin ne opozarja na slepo: »prve težave, ki jih pri raziskovanju prostega časa neizbežno srečujemo, tičijo v tem, da je težko opredeljevati temeljne

²⁵ Majer, Boris: Osnove dialektičnega materializma. Ljubljana, 1975, str. 60.

²⁶ Marx, Karl: Kapital 3. Ljubljana, 1973, str. 913/914.

in tudi izhodiščne pojme prostega časa²⁷, seveda če niso dovolj razčiščeni pojmi svobode, dela itd. Kaj hitro se zatakne, že če osamimo prosti čas kot izključno zasebno zadevo posameznika, ne da bi to povezovali z resničnimi razmerami in okoliščinami in z izhodiščem, da človek ustvarja svoj prosti čas s spreminjanjem možnosti, ki jih zanj potrebuje. Obvezno delo in prosti čas se izključujeta, vendar sta med seboj odvisna in povezana.

Marx je spoznal, da je prvi pogoj za človeku ustrezen prosti čas skrajševanje delovnega dne. Ta pogoj se uresničuje z razvojem tehnologije in blaginje. Ekonomist Andreae napoveduje, da se bo že v »srednje-ročni prihodnosti delovni teden skrčil, tako da bo prosti čas kvantitativno in kvalitativno presegel delovni čas.«²⁸ S tem ni rečeno, da človek sploh ne bo delal: nasprotno, delal bo predvsem zato, ker bo rad delal. Družba bo prisiljena ukrepati, saj zahtevajo take spremembe daljše dopuste, več prostih dni ob koncu tedna in ne nazadnje krajšo delovno dobo do upokojitve.

V takih razmerah ne bi moglo obveljati srednjeveško geslo: moli in delaj! Človek dopolnjuje delo z dejavnostmi prostega časa pa tudi z izobraževanjem. Zdaj prosti čas ni več nedotakljiv tabu. Ob proučevanju prostega časa na Francoskem so opazili, da ljudje zelo radi »pojmujejo prosti čas kot nedotakljiv čas, to pa so še ostanki mistično pomešanih občutkov v spominih na verske praznike in dolgotrajna prizadevanja, da bi prosti čas odtujili delu.«²⁹ Skopo odmerjeni prosti čas brani vsakdo, če pa je tega časa dovolj ali še več, se nujno razvije v živahno družbeno in družabno komunikacijo; ljudje začno preživljati prosti čas v skupinah. Pa ne le to: prosti čas daje možnosti za drugačno zbiranje v skupine, omogoča večjo dinamiko in spremembe v stikih z ljudmi kakor obvezno delo, saj je večina poklicev takih, da se dnevno srečujejo isti ljudje. V prostem času lahko občani organizirajo delovne akcije za ureditev okolja, za zadostitev svojih interesov; tudi to je prosti čas, če se posameznik hote prostovoljno odloči, da bo tako z zadovoljstvom preživel del prostega časa. Prostega časa ne uničuje delo, temveč odnos do dela, če si ga človek ni mogel izbrati, pač pa so ga vanj prisilili.

Za pedagogiko je to posebno pomembno, da lahko opredeljuje svoje vzgojne smotre ob upoštevanju prostega časa, ki ga je treba organizirati. Odnos do dela je za vzgojo manj zapleten: delo je sredstvo in smoter obenem. Ni ga težko organizirati, ker je *nujno in ga pojmuje* kot socialno potrebo in dolžnost. Za delo v prostem času pa tudi za izobraževanje so potrebni drugačni, višji motivi kakor pa podpisana pogodba ali strah pred delovodjem. Arents je nekoč zapisal: Če izrabljamo prosti čas predvsem zato, da se ne izobražujemo kakor kmetje, ki v prostem času prebirajo knjige in časopise, potem sploh nimamo prostega časa.³⁰ Ta

²⁷ Grušin, op. 2, str. 9.

²⁸ Andreae, C. A.: *Ökonomik der Freizeit*. Hamburg, 1970, str. 223.

²⁹ Arents, Pierre: Priprava korišćenja slobodnog vremena u Francuskoj. Beograd, 1963, str. 8.

³⁰ Arents, Pierre: *L'apprentissage des loisirs*, v: *Encyclopédie pratique de l'éducation en France*. Paris, 1962, str. 951.

trditev velja samo z gledišča, da je prosti čas nasprotje delu, ne prenese pa resnice, da je človek kompleksno aktiven in mu nihče ne more braniti, da je dejavnost njegovega prostega časa izobraževanje zaradi zadovoljstva.

Marx je med prvimi opozoril, da se v prostem času lahko *kultivirajo* človekove kvalitete prek človeške omike, duševnega razvoja, družabne komunikativnosti in proste igre njegovih sil³¹, torej prav z dejavnostmi, ki niso zapovedane, temveč so igra »človekovih moči«. Permanentno izobraževanje je sestavina prostega časa, če je to izraz osebnega veselja, višjih kulturnih potreb. Odrpli so se bogati viri najrazličnejših informacij, ki so človeku dostopni prav v prostem času. Na široko so se mu odprle tudi možnosti, da se izobražuje sam, zunaj šole, ne da bi to zmanjševalo prosti čas, saj posameznik take možnosti lahko izrabi ali pa jih ne sprejme. Izobraževanje je aktivnost, ki poteka lahko v obveznem in prostem času: odvisno je od položaja in odnosa subjekta do izobraževalnega procesa.

V svoji razlagi generičnega bistva človeka naglašaja Marx, da se to kaže v človekovi ustvarjalnosti, univerzalnosti, zavestnosti, družabnosti in zadovoljstvu. In tu je bistvo: mehanično določen čas dela, obveznosti ne more povsem zadovoljiti človeka, ker ni mogoče zajeti vsega življenja v tako razporejenih odsekih dejavnosti in obenem zagotoviti, da to človek polnovredno in predano doživlja. Delo, merjeno po ekonomski koristi, je le enostranska smer človekove dejavnosti, sicer bistvena, ker brez tega ni mogoče zadovoljevati temeljnih človekovih potreb, hkrati pa protislovna, ker tako delo subjekt pogosto doživlja kot protislovje svoje narave, nasprotje nagnjenjem in ugodnemu doživetju, ki ga omogoča prostost. Človek je razpet med to, da se predaja nujnosti in da lahko okolje in sebe spreminja po svojih potrebah. Svoboden je le tedaj, ko obvladuje zakonitosti.

Zgolj s kvantitativnim izhodiščem ni mogoče dojeti prostega časa, ki ga človek doživlja smotrno in čustveno. Poleg tega se zaveda svojih potreb, ki jih skuša zadovoljevati v obveznem in prostem času. Pomembna je njegova lestvica motivov, ki prek objektivnih razmer vplivajo na njegovo vedenje, odnose in načine aktivnosti. Ničesar od navedenega ni mogoče obravnavati izločeno, temveč le celostno, da spoznamo prosti čas. Prav zaradi tega ni mogoče preprosto opredeliti odnosa med delom, pojmovanim z gledališča produktivnosti in dejavnostmi prostega časa, ki ne izključujejo človekove produktivnosti. Temeljno merilo vrednosti je korist, toda ne predvsem ekonomska, temveč tista, ki pripomore k izboljšanju človekovega življenja.

Prosti čas je treba obravnavati celostno kot čas svojevrstne človekove *aktivnosti*. Prav družba, ki se skuša hitreje *demokratizirati*, mora to vsestransko upoštevati. Tipske oblike dejavnosti organiziranega prostega časa in ob tem kar najbolj zmanjšane in omejene možnosti preživljanja prostega časa zunaj teh oblik so značilne za stroge, zaprte režime, kajti

³¹ Müller, op. 7, str. 11.

»kolikor ostrejši in trdnejši je režim, toliko učinkovitejše bo tipsko prilagajanje članov«. ³² Dokler je prosti čas dostopen le nekaterim, pripadnikom vrhnjega družbenega sloja, ne more biti splošni pojav. Šele ko se proizvodnja bistveno spremeni, predvideva Marx, je za razvoj prostega časa »temeljni pogoj skrajšan delovni dan«. ³³

Prosti čas je torej tudi *ekonomska* vrsta in prav ekonomska merila imajo v sedanjih razmerah, ko gre za možnosti in koristno izrabo prostega časa, ki ga avtorji najpogostneje opredeljujejo kot čas *zunaj* dela in spanja, ključno vlogo. Ekonomsko vodilo se kaže zlasti tedaj, ko se prosti čas upošteva kot *dodaten* čas z možnostjo, da si posameznik ali skupina izboljšuje življenjsko raven z dodatnim prostovoljnim delom ali kot dodaten čas za dopolnilno in permanentno izobraževanje, manj pa kot čas za sprostitev, razvedrilo in uživanje.

V družbi, ki je dosegla višjo stopnjo razvoja, tudi ekonomija podpira prosti čas, ki omogoča razvedrilo, rekreacijo z razvojem industrije za prosti čas, sočasno pa razvija bučno reklamo (npr. turistično), da človeka zvabi k uporabi dobrin, ki jih ponuja. Nerazvita družba je ponavadi razdeljena v veliko plasti, če se še ni usmerila v socialistični razvoj, pa se v njej protislovno prepleta dvoje: pripadniki delavskega razreda pogosto uporabljajo prosti čas za dodatno delo, da bi se vendarle približevali življenjski ravni bogatejših; le-tem se kaže prosti čas predvsem kot poraba, ki zahteva za zadovoljevanje rastočih potreb vedno več denarja, največkrat tudi na področju prostega časa za dokazovanje socialno prestižnih znamenj. Nedvomno se z razvojem ekonomske moči družbe razvija nova, drugačna *kultura* prostega časa, toda ne le za družbeno *elito*, ki je nekoč že imela možnosti za razvoj prostega časa in je dala tudi svojevrstno kulturo za prosti čas, značilno za vladajoče družbene skupine od sužnjeposestnikov do meščanskih bogatašev, temveč za široke množice.

Ljudje, ki niso imeli možnosti, da bi sodelovali v prostem času elite, so ostajali na ravni kulture prostega časa, ki je izvirala iz počitka po delu, iz neposrednejšega stika z naravo in iz kulture, ki jo je narekovalo mistično obredje različnih vrst. Očitno protislovje je torej v pojavu, da je bil prosti čas namenjen delavcem predvsem zato, da bi lahko spet *več delali*, drugim pa, da bi lahko bolj zadovoljno in srečno živeli, *uživali*. Prosti čas bo torej v vsaki razredni družbi toliko časa dvosmiselen in dvoličen, dokler se ne bodo izboljšale ekonomske razmere za vse in se ne bodo ustrezno uredili odnosi med ljudmi.

V takih navzkrižjih so tudi nujni različni odgovori na vprašanje, kaj je *koristno* in *smiselno* v prostem času in kaj ne. Različna so tudi pojmovanja o prostem času in dejavnostih v njem: kaj spada v prosti čas in kaj ne.

³² Whang, J.H.: *Die Entwicklung der Pädagogischen Soziologie in Deutschland*. Ratingen bei Düsseldorf, 1967, str. 84.

³³ Marx, op. 26, str. 913.

Sedaj vemo, da ne more obveljati pojmovanje prostega časa kot antiteza delu in da ni mogoče uteči v neko notranjo abstraktno svobodo duševnega stanja. Ni se mogoče zadovoljiti z zunanjim ugotavljanjem obsega dela, počitka in rekreacije, zato se tudi ni mogoče uspavati le s klasično aristotelovsko kontemplacijo, kakor ni mogoče mimo objektivnega družbenoekonomskega, tehnološkoznanstvenega razvoja in spreminjanja kulture ter procesov drugačnega ocenjevanja vrednot. Nedvomno je treba iskati prvine in možnosti celotnega bivanja in ravnanja človeka in jih spajati, kar pomeni, da je v dejavnosti prostega časa lahko sestavina vseh možnih človekovih aktivnosti, s katerimi izraža človek sebe, zadovoljuje svoje potrebe in uresničuje svoje interese in smotre. Murphy že sluti, da ne bo več mogoče govoriti o prostem času kot posebni časovni enoti, niti ne o delu kot aktivnosti, ker je tudi prosti čas treba pojmovati kot aktivnost.³⁴ To pomeni, da se vrednost dela in prostega časa postopoma izenačuje, saj drug drugega dopolnjujeta in v dialektičnem spletu koristita človeku, še več, prosti čas omogoča aktivnosti in s tem razvoj sposobnosti, ki jih ožje delo niti ne dopušča.

---

³⁴ Murphy, op. 8, str. 190.

Vernost in nevernost družbenih slojev v Sloveniji

(rezultati opazovanj v desetletju 1968—1978)*

Prav je, da vprašanje in stanje vernosti, nevernosti in neopredeljenosti različnih družbenih slojev pri nas skušamo razumeti, pa tudi ovrednotiti v primerjavi s položajem v drugih deželah. Raziskovanja različnih zahodnih meščanskih družb so soglasno pokazala pomembne razlike v stopnji verske participacije različnih socio-profesionalnih skupin. Indeksi so znatno večji za poljedelce (kmete) in uslužbence kot pa za delavce. Ta razlika se ujema z distribucijo religijske prakse med različnimi družbenimi razredi in sloji: za kmete in srednji razred je značilna večja stopnja participacije kot pa za delavski razred. Takšni rezultati naj bi bili v okviru razlag sekularizacijskih procesov tudi povsem logični. Proces sekularizacije namreč po teh razlagah zajemajo v večji meri tiste družbene razrede, ki so bolj neposredno povezani z industrializacijo in tehnizacijo delovnih procesov, kot pa tiste, ki jih štejemo med tradicionalne segmente družbe (kmetje, obrtniki, trgovci)¹. J. Jukić meni, da je te razlike v verski participaciji šteti med največja nasprotja sedanjega časa. Krščanstvo kot vera ubogih in siromašnih naj bi se tako spremenilo v vero in »bogastvo« bogatih, kajti bogati to vero prakticirajo, siromašni pa abstinirajo.²

Sociološka raziskovanja vere in vernosti v splošnem pripisujejo velik pomen raziskavi odnosa med družbeno stratifikacijo in religioznostjo. Rezultati teh raziskav v svetu nesporno potrjujejo, da se religijska praksa spreminja odvisno od tega, za kateri družbeni razred gre, in zato v glavnem nihče več ne dvomi, da družbene razmere pomembno vplivajo na religiozno življenje. F. Boulard je izdelal možno lestvico verskega prakticiranja v različnih slojih francoske družbe: rudarji 5 0/0, delavci 10 0/0,

* To besedilo je samo del obsežne raziskave »Vernost in nevernost v Sloveniji 1968—1978«, ki sem jo opravil za Center za proučevanje religije in cerkve Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani.

¹ Prim.: E. Pin, *Pratique religieuse et classes sociales*, Paris, 1956; F. A. Isambert, *Christianisme et classe ouvrière*, Paris, 1961.

² J. Jukić, *Religija u modernom industrijskom društvu*, Split, 1973, str. 264.

obrtniki 20 0/0, uslužbenci 30 0/0, svobodni poklici 40 0/0, voditelji 50 0/0.³ E. Pin poudarja, da versko usmerjenost vendar bistveno določa pripadnost družbenemu razredu, tako da je ta odnos pomembnejši od vseh drugih odnosov, npr. spola, družine, vzgoje, kraja prebivanja itd. in tako da *najbolj* vpliva na človekovo *končno* versko ali neverško usmeritev.⁴ S stališča zgodovine krščanstva je, glede na izvirno, prvotno krščanstvo, prišlo v sodobni družbi — kot smo že omenili — do velikega prevrata: cerkev (vsaj katoliško) so zapustili revni, socialno inferiorni družbeni sloji, vrnil pa so se vanjo premožni. R. Niebuhr npr. poudarja, da so se sicer vsa pomembna religijska gibanja v krščanski eri rodila iz frustracije nižjih družbenih razredov. Tem gibanjem pa potreb nižjih družbenih razredov praktično nikdar ni uspelo zadovoljiti, pač pa so se spremenila v institucije srednjih družbenih razredov, medtem ko so se nižji razredi od teh gibanj distancirali.⁵

Sociologi so oblikovali številne hipoteze prav o tem, zakaj delavcev v cerkvi ni, zakaj je delavski razred negativno razpoložen do cerkve in kaj pravzaprav ta odsotnost delavcev v cerkvi pomeni. Močno se je uveljavila razlaga, da ločitev med delavci in cerkvijo traja že od njunega prvega množičnega srečanja, ko je zavračanje krščanske vernosti pomenilo zavračanje kompromitiranega krščanstva oz. njegove cerkve, ki se je zgodovinsko navezala na meščanski razred in kapitalistično strukturo. Ta začetni zgodovinski utemeljeni protiklerikalizem naj bi se spremenil v dediščino celotnega in tudi sedanjega razreda, saj še vedno ostaja v zavesti delavcev, tako da se prenaša iz generacije na generacijo.⁶ Uveljavila pa se je tudi razlaga o »tehničnem (ali ‚naravnem‘) ateizmu« delavcev, ki sem jo že omenil.

V meščanskem svetu je ob procesu odtujevanja delavcev cerkvi potemtakem potekal tudi nasproten proces ponovnega vračanja ali približevanja meščanskega razreda cerkvi. Meščanski razred je postal sčasoma glavni nosilec religijske prakse in glavna opora cerkvi. Tako se je krščanstvo v svojem družbenem in kulturnem izrazu navezalo na meščanski svet in na njegove statusne in kulturne simbole, pa tudi na njegovo ekonomijo. So tudi razlage, da je »odpadništvo« delavskega razreda od cerkve pripisati delovnim in življenjskim razmeram delavcev v prvem obdobju industrijske revolucije, ki so bile zelo težke in so jih zelo težko prenašali. Obstajala naj bi torej vzročna zveza med dehumanizacijo delovnih in življenjskih razmer v industrijskih in urbanih prostorih in nevernostjo tistih, ki so bili primorani v njih živeti. V pehanju za vsakdanjim delom

³ F. Boulard, *Primi risultati della sociologia religiosa*, Milano, 1955.

⁴ Op. cit., str. 59. V raziskavah razmerja med udobjem prebivalstva in religijsko prakso je, vsaj kar zadeva mesto Lyon, ugotovil, da je udeležba pri nedeljski maši stvar meščanskega razreda in ne delavstva.

⁵ H. R. Niebuhr, *The Social Sources of Denominationalism*, New York, 1929. Navajam po Ch. J. Glock, R. Clark, *Religion and Society*, Chicago 1966, str. 186.

⁶ H. Carrier-E. Pin, *Essais de sociologie religieuse*, Paris, 1967, str. 301 in 318.

in kruhom, v hudem siromaštvu in ob stalnem poniževanju delodajalcev, izmučeni od težkega dela in skrbi naj bi delavci ne imeli niti časa za religijska razmišljanja. Še posebej pa ni moglo biti časa za takšno religijo, ki jih je vabila k ponižnemu prenašanju trpljenja in izkoriščanja ter svarila pred slehernim prevratom, uporom in revolucijo. Tako naj bi delavski razred v vsej Evropi že v 19. stoletju izgubil religiozni občutek.⁷

Problem odsotnosti delavskega razreda v cerkvi je eno izmed temeljnih vprašanj, ki ga empirično in teoretično zelo intenzivno raziskuje tudi sociologija, ki jo prakticirajo na številnih katoliških inštitutih in univerzah.⁸ Vse te številne hipoteze so zanimive in uporabne, kolikor izhajajo iz osnovnega izhodišča, da se splošni družbeni razlogi procesov sekularizacije (razkristjanjevanja) še posebno izražajo v zavesti delavskega razreda. Vendar pa se tudi zdi, da avtorji preveč poudarjajo *preteklost* (prvo srečanje proletariata s cerkvijo itn.) kot razlog za odtujenost delavcev v *sedanjosti*.⁹ Sodim pa, da je tudi za razlago razlik v religijski praksi delavskega razreda med meščansko in socialistično družbo zanimiva tista razlagalna hipoteza, ki poudarja naravo socialistične (komunistične) ideologije, ki jo delavstvo sprejema zato, ker mu ustreza kot trajna spodbuda in osnova za spreminjanje podrejenega družbenega položaja — tega pa od religijske ideologije ali religije kot ideologije ne more pričakovati.¹⁰

Iz vsega, kar sem ugotovil doslej, pa tudi iz dokumentacije, ki jo bom navajal v nadaljevanju, lahko s precejšnjo zanesljivostjo sklepamo na splošni ravni vsaj tole:

a) različni družbeni razredi in družbeni sloji so tako v dosedANJI zgodovini kakor tudi v sodobni meščanski in socialistični družbi oblikovali *različen odnos* do delujoče religije in religijske organizacije v neki družbi;

b) odnos različnih družbenih razredov in slojev do religije in religijske organizacije *se ne izoblikuje enkrat za vselej*, marveč se v zgodovinskem razvoju spreminja od popolnoma negativnega do pozitivnega, odvisno od različnih dejavnikov;

c) pri oblikovanju odnosa različnih družbenih razredov in družbenih slojev do delujoče religije in religijske organizacije v neki družbi ima pomembno vlogo *stopnja in oblike povezanosti religijske organizacije z vodilnim družbenim razredom* te družbe;

d) razlike v religijski praksi istih družbenih razredov različnih dežel pojasnjujemo s pomembnimi razlikami v družbenem razvoju teh dežel, pa tudi s pomembnimi razlikami v naravi posameznih religij.¹¹

Pa poglejmo nekatere posebnosti in razlike med evropskimi deželami.

⁷ F. A. Isambert, *Christianisme et classe ouvrière*, Paris, 1961, str. 64.

⁸ Sistematičen pregled različnih številnih razlagalnih hipotez o tem dajeta H. Carrier in E. Pin v delu *Essais de sociologie religieuse*, Paris, 1967.

⁹ Prim.: E. Pin, »Hypothèses relatives à la désaffection religieuse dans les classes populaires«, v: H. Carrier-E. Pin, *Essais de sociologie religieuse*, Paris, 1967.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Tako naj bi bile pomembne razlike med romanskimi in germanskimi deželami v Evropi. Protiklerikalizem in ateizem meščanstva v Franciji in Italiji je bil bolj izrazit kot na Nemškem

Obiskovanje nedeljske maše v Lyonu (Francija) daje tole sliko:

	Redni nedeljniki	Neredni nedeljniki	Neprakti- kanti
delavci	9,1	12,4	78,5
trgovci in obrtniki	14,9	1,5	83,6
nameščenci	16,7	10,2	73,1
srednji sloj	34,2	19,7	46,1
veliki trgovci in zastopniki	21,6	29,7	48,7
vodilno osebje strokovnjaki (višji poklici)	50,0	19,4	30,6
v celoti	22,1	19,9	65,0 ¹²

Razmerje med socialno strukturo in odnosom religije v letu 1965 za celotno Francijo:

v %/o

	Redni obiskovalci obredov	Neredni obiskovalci obredov	Religiozni neobisko- valci obredov	Nereligiozni
delavci	12,0	37,5	35,9	14,5
nameščenci	17,3	47,5	24,6	10,8
kmetje	32,0	44,7	17,2	6,2
srednji sloj	27,0	33,7	24,7	14,5
strokovnjaki, svobodni poklici	34,4	24,0	20,3	20,3
lastniki podjetij (patrons)	23,1	40,1	29,0	7,8 ¹³

Nekateri podatki za religiozno prakso različnih družbenih slojev v Zahodni Nemčiji:

v %/o

svobodni poklici	49,1
nameščenci	49,1

zaradi pomembnih razlik v razvoju protifevdalne revolucije in s tem proticerkvene borbe meščanskega razreda. Zato se nemško meščanstvo nikoli ni pomembneje oddaljilo od cerkve in mu ni potrebno znova iskati modus vivendi z njo, kot so morali storiti na Francoskem in v Italiji. (Prim.: G. Kehr. *Das Religiöse Bewusstsein des Industriearbeiter*, München, 1967).

¹² E. Pin, *Pratique religieuse et classe sociales*, Paris, 1956, str. 190. Ob tem primeru avtor domneva, da bi se v prihodnje kot bolj pomemben dejavnik vplivanja na religijsko prakso lahko pokazala *izobrazba* in ne več bogastvo (dohodek, premoženje). In to na ta način, da je za vse manj prakticirajoče socialne skupine tipična nizka ali nikakršna izobrazba in narobe. Zato naj bi bili slabi praktikanti tudi veletgovci, za katere je tipična nizka izobrazba. Slični podatki so bili dobljeni tudi v nekaterih drugih raziskavah. V Bologni naj bi tisti s srednjo šolo prakticirali z 60,9 %, tisti z osnovno šolo pa le 14,14 % (A. Toldo, *La pratica domenicale nella diocesi di Bologna*, Bologna, 1960, str. 72). Podobni podatki so na voljo tudi za ZDA.

¹³ Navajam po J. Maitre (in drugi), »Pratique religieuse et compartement électoral«, *Archives des sociologies des religions*, 1970, 29, str. 34–40.

delavci	54,1
samostojni trgovci	62,7
uradniki	71,2
kmetje	89,8 ¹⁴

Primerjava s Francijo pokaže, da je religiozna praksa po posameznih družbenih slojih na Nemškem višja kot v Franciji, da odsotnost delavcev v cerkvi ni tako izrazita, da so od delavcev bolj oddaljeni t. i. »nameščenci« (zaposleni v terciarnem sektorju gospodarstva) in da so uradniki (državna oz. javna uprava) poleg kmetov najpogostejši praktiki, kar seveda ne pomeni, da so tudi najbolj verni.

Za ČSSR nam je glede razmerja med vernostjo in poklicem svojčas dala za Severno Moravsko izčrpne podatke Erika Kadlecova:¹⁵

v %

	Verni	Neopredeljeni	Ateisti
delavci	30	46	24
uslužbenci	21	39	40
inteligenca	15	34	51
gospodinje	45	34	21
upokojenci	38	33	29
kmetje	73	20	7

Primerjalni podatki iz nekaterih evropskih dežel, ki sem jih pravkar navajal, potrjujejo ugotovitve o nekaterih značilnih razlikah glede vernosti in verske prakse v posameznih družbenih slojih oziroma socioprofesionalnih skupinah. Odsotnost delavcev iz cerkve je v meščanskih družbah najbolj izrazita,¹⁶ medtem ko že iz podatkov za Severno Moravsko in Poljsko lahko sklepamo, da delavstvo v teh deželah ne sodi več med najbolj neverne in neprakticirajoče skupine.

Nekaj raziskav in študij te vrste je bilo opravljenih ter objavljenih tudi v Jugoslaviji. Že ob prvi raziskavi javnega mnenja v Sloveniji (SJM 1968) sem ugotovil, da je delež religioznosti med delavci precej visok (od 31,9—79,3 %), čeprav stopnja povezanosti s cerkvijo (prek rednega

¹⁴ Po G. Kehrer, *Das Religiöse Bewusstsein des Industriearbeiter*, München, 1967, str. 36.

¹⁵ E. Kadlecova, *Sociologický výzkum religiozity Severno Moravského kraje*, Akademia, Praha, 1967, str. 217. Tudi podatki za Poljsko kažejo, da je med delavci (kvalificiranimi 75,0 %, nekvalificiranimi 82,2 %) več vernih kot med inteligenco (z visoko izobrazbo 60,1 % in splošno 66,0 %), kar navaja T. Jaroszewski, »Dynamika praktyk religijnych i postawo swiatopogladowich v Polsce w swietle bodan sociologicznych«, *Kultura i społeczeństwo*, Warszawa, 1966/1.

¹⁶ Ne le v Franciji in Nemčiji, marveč tudi v drugih zahodnih deželah sodi delavstvo med najmanj verne in prakticirajoče. Tako je tudi v Belgiji, v Angliji in v Italiji. Prim. npr.: Burgalassi, *Italiani in Chiesa*, Brescia, 1967; L. Voye, *Sociologie du geste religieuse*, De l'analyse de la pratique dominicale en Belgique a une interprétation théorique, Bruxelles, 1973; M. Argyle — B. B. Mollahmi, *The Social Psychology of Religion*, London, 1975; M. Argyle, *Religious Behaviour*, London, 1968.

obiskovanja verskih obredov) ni tako visoka (od 9,3—32,8 %). Ugotovil sem prav tako, da se v posameznih skupinah delavcev religioznost večja z nižjo kvalifikacijo oziroma se nereligioznost večja s povečano kvalifikacijo.¹⁷ V raziskavi »Industrijski delavci in religija v Sloveniji« smo kmalu za tem na podlagi podatkov SJM 1968, SJM 1969 in na podlagi podatkov raziskave »Zaposleni v industriji in rudarstvu o reformi« ugotovili med drugim tudi tole: delavci v Sloveniji niso najmanj verna in s cerkvijo povezana socialna skupina, kot smo videli prej za praktično vse zahodnoevropske dežele. *Predstavljajo na neki način skupino, ki je na lestvici odnosa do religije in cerkve na sredini med najmanj vernimi in cerkvi najbolj odtujenimi uslužbenci in najbolj vernimi kmeti.* Med delavci je vidna tudi razlika s tem, da so tisti z višjo kvalifikacijo manj verni in bolj neverni kot tisti z nižjimi kvalifikacijami. Med delavci je nadalje *najmočnejše prisotna skupina vernih, a cerkvi (skoraj) odtujenih* (le včasih ali nikoli ne obiskujejo verskih obredov) in skupina neopredeljenih, medtem ko je med kmeti najmočnejša skupina vernih — s cerkvijo povezanih in med uslužbenci skupina nevernih. Že ti podatki so jasno zastavili vprašanje, zakaj je pri nas (in tudi v drugih socialističnih deželah) večja religioznost in navezanost na cerkev med delavci kot med uslužbenci.¹⁸

Specializirana raziskava »Religiozno ponašanje« v zagrebški regiji leta 1972 je znova opozorila, da v okviru življenjskih razmer, družbenega položaja in načina življenja razlike v socioprofesionalni in razredni pripadnosti pomembno vplivajo na religijsko in cerkveno identifikacijo. Predstavili so tole lestvico vernosti posameznih socioprofesionalnih in razrednih skupin na osnovi lastne religijske opredelitve:

v %

1. kmetje	97,0	6. nižji in srednji usluž-	
2. nekvalificirani in pol-		benci	40,0
kvalificirani delavci	66,0	7. višji uslužbenci	25,0
3. svobodni poklici	62,5	8. voditelji	19,0
4. obrtniki	58,2	9. zaščitno (varnostno in	
5. kvalificirani in visoko-		vojaško) osebje	00,0 ¹⁹
kvalificirani delavci	45,0		

Ti podatki so pritrtili tistim, ki sem jih že navedel za slovenske razmere 1968, 1969, 1970 in ki kažejo, da se hierarhija socioprofesionalnih in razrednih skupin, *oblikovana glede na stopnjo celostne navezanosti na religijo in cerkev, pri nas pomembno razlikuje* od tiste v meščanskih

¹⁷ Glej o tem podrobno Z. Roter, »Značaj in struktura (ne)religioznosti v Sloveniji 1968«, SJM 1968, 8, Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, str. 61.

¹⁸ Podrobnosti glej v M. Kerševan, *Industrijski delavci in religija*, Center za proučevanje religije in cerkve, FSPN, 1970.

¹⁹ Navajam po S. Bahtijarevič, »Religijska situacija u našoj savremenosti«, v: Marksističko poimanje religije, Zagreb, 1976, str. 31.

družbah v dveh dejstvih: najprej *delavstvo* na raziskovanih področjih očitno ni tisti segment populacije, ki naj bi se relativno najbolj oddaljil od religije in cerkve, in drugič, relativno največja stopnja oddaljenosti od religije in cerkve se kaže pri tistih segmentih populacije, ki imajo visoke dohodke in višje družbene položaje.²⁰ Pomembnost teh podatkov je tudi v tem, da so raziskovalci dobili približno enake hierarhije socio-profesionalnih in razrednih skupin tako po kriteriju *religijske identifikacije*, po kriterijih najvažnejših *oblik religijskega obnašanja*, pa tudi po kriteriju sprejemanja *temeljnih religijskih (dogmatičnih) verovanj*.

Glede ideološko-intelektualne razsežnosti religioznosti in cerkvenosti, kakor raziskovalci imenujejo sprejemanje oziroma nesprejemanje temeljnih religijskih (katoliških) verovanj,²¹ je lestvica npr. takšna: na prvem mestu so *kmetje* (od 90 % takšnih, ki sprejemajo božansko naravo Jezusa Kristusa, do prek 50 % takšnih, ki verujejo v posmrtno življenje). Sledijo *obrtniki*, pri katerih se sprejemanje nekaterih osnovnih religijskih verovanj giblje na ravni okoli 50 %. Na tretjem mestu so pripadniki *svobodnih poklicev* (sprejemajo takšna verovanja pod 50 %). Na četrto mesto pridejo *delavci* (skupaj vse skupine od nekvalificiranih do visoko kvalificiranih), ki osnovna verovanja (o bogu, o bogu kot stvarniku, o božanskem izviru morale, o božanski naravi J. Kristusa) sprejemajo od 36—43 %. Delavcem na *petem mestu sledijo uslužbenci*, pri katerih sprejemanje omenjenih religijskih verovanj ne prestopa 30 %. Uslužbencem slede še voditelji in zaščitno (varnostno) osebje, kjer se obravnavani odstotek giblje največ do 20%.²²

Ob vsem tem S. Vrcan oblikuje zanimive hipoteze glede prihodnosti vernosti in cerkvenosti kot množičnih pojavov v zagrebški regiji. Če se namreč opazuje samo tri osnovne in najbolj številne socialne sloje, (kmetje, delavci in uslužbenci), se znova pojavlja ista podoba: najbolj povezani z religijo in cerkvijo so kmetje, sledijo jim delavci, uslužbenci pa so od religije in cerkve najbolj oddaljeni. Hkrati pa je v skupini *tistih, ki so z religijo in cerkvijo povezani, delež delavcev največji tudi glede na to*, da so na tem področju delavci najbolj množična skupina. Množična socialna osnova vernosti — cerkvenosti so torej delavci, medtem ko so množična socialna osnova nevernosti in necerkvenosti uslužbenci! Takšna pa naj bi bila tudi bližnja prihodnost, saj opazovanje navezanosti na

²⁰ S. Bahtijarević, S. Vrcan, *Religiozno ponašanje I.*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 1975, str. 179—180. Enako hierarhijo so dobili tudi, ko so vzeli za osnovo deleže tistih, ki so se sami opredelili za ateiste: 1) voditelji 2) višji uslužbenci, 3) zaščitno (varnostno) osebje, 4) obrtniki, 5) svobodni poklici, 6) nižji uslužbenci, 7) KV in VKV delavci, 8) NK in PK delavci, 9) kmetje. Razumljivo, da hierarhija začne tako, da je med voditelji delež ateistov največji itn . . . Prav tam, str. 181.)

²¹ Iskali so odgovore na tale vprašanja: o obstoju boga, o bogu kot stvarniku sveta, o bogu kot izvoru morale, o Jezusu Kristusu kot božjem sinu, o Jezusovih čudežih, o obstoju raja, o obstoju pekla, o obstoju posmrtnega življenja, o onstranski nagradi in kazni, o vstajenju ljudi, o čudežih sv. Antona, o čudežih v Mariji Bistrici, o usodi, o obstoju duhov, o silah, ki določajo usodo novorojencev.

²² Op. cit. 20, str. 190—200.

religijo in cerkev skoz prizmo medgeneracijskih sprememb v najbolj pomembnih socioprofesionalnih in razrednih skupinah (slojih) daje v osnovi iste rezultate. Ali če to povem še drugače, potem lahko rečem, da bosta vernost in cerkvenost kot množična pojava, opazovana skoz prizmo obstoječe družbene strukture, tudi v bližnji prihodnosti zadržali značilnosti nekakšnega kmečkega in delavskega pojava, medtem ko naj bi nevernost in necerkvenost še ostali značilnost uslužbencev kot tistega segmenta moderne družbe, ki je v odnosu do vladajoče družbene ureditve v svojih idejnih in vrednostnih usmeritvah ter življenjskih opredelitvah relativno najmanj avtonomen.²³

Raziskava vernosti in ateizma v Vojvodini leta 1975²⁴ je dala nekatere vsaj nekoliko drugačne rezultate, ki opozarjajo na to, kako različni so religijski prostori v Jugoslaviji. V tem okviru je Vojvodina izrazito religijsko pluralističen prostor²⁵ in najbrž je v tem (z upoštevanjem razlike v *naravi* posameznih religij in glede na razlike v *pomenih*, ki jih posameznim dejanjem pripisujejo verniki različnih religij) iskati posebnosti in različnosti glede vernosti družbenih slojev v primerjavi s katoliško monolitno zagrebško regijo, pa tudi slovensko, kot bomo videli kasneje.

v %

	Verni	Neverni	Neodločni
kmetje	61,8	22,8	14,6
gospodinje (nekmelijstvo)	51,5	38,8	8,7
upokojenci	26,9	47,8	23,9
delavci	13,2	69,7	13,8
uslužbenci (nižja, srednja šola)	7,40	73,5	15,7
učenci, študenti	4,80	85,7	6,3
strokovnjaki	4,00	96,0	0,0 ²⁶

Socioprofesionalna in razredna lestvica je drugačna kot v prejšnjem primeru, zato so lahko primerjave manj natančne in veljavne. Najprej opazimo, da so deleži vernih v posameznih skupinah *znatno nižji* oziroma da so na drugi strani deleži nevernih precej višji kot v zagrebškem

²³ Prav tam, str. 208, 209.

²⁴ dr. S. Flere, dr. D. Pantić, *Ateizem i religioznost u Vojvodini*, Inštitut društvenih i pravnih nauka, pravni fakultet u Novom Sadu, 1977 — Izveštaj o istraživačkom projektu Društveni aspekti religioznosti u Vojvodini.

²⁵ Ob popisu prebivalstva leta 1953 se je 86,6 % popisanih izjavilo za vernike in 13,1 % za neverujoče: bilo je 45,5 % pravoslavnih, 33,6 % katoličanov, 5,9 % protestantov, 2,0 % drugih kristjanov in 0,3 % muslimanov. V raziskavi, na katero se sklicujem, pa je bilo na podlagi izjave o vernosti ugotovljenih v Vojvodini 1975 29,2 % vernikov, 13,4 % neodločnih, 55,5 % neverujočih, 1,3 % tistih, ki niso želeli odgovoriti in 0,6 % ostalih. (Op. cit. 24, str. 44.)

²⁶ Op. cit. 24, str. 47. Respondentom je bilo postavljeno neposredno vprašanje: »Dali ste religiozni?« in na podlagi odgovorov na to vprašanje so sestavili navajano lestvico.

primeru. Ni mogoče presoditi, ali gre v tem primeru res za pomembne razlike v stopnji verske ravnodušnosti in nevernosti med Vojvodino na eni strani ter zagrebško regijo in Slovenijo na drugi strani.²⁷ Kot drugod so najbolj verni in najmanj neverni kmetje. Njim kontrastne skupine so strokovnjaki, učenci in študentje. Uslužbenci so ponovno med najbolj nevernimi, pa tudi med delavci je delež vernih zelo nizek in nevernih zelo visok. Potemtakem je mogoče, ne glede na ugotovljene razlike,²⁸ zaznati tudi v Vojvodini isto težnjo, da namreč obseg nereligioznosti (nevernosti) narašča vzporedno z ugodnejšim položajem družbenega sloja v družbeni hierarhiji naše družbe in kajpada tudi narobe.

Drugo raziskovanje v okviru celotne SR Srbije je potrdilo tezo o *nereligioznem statusu industrijskega delavstva*. Čeprav naj bi ateizem ostal privilegij voditeljev (98 0/0), naj bi namreč pomembno zajel prav kvalificirane delavce v industriji (96 0/0). Kontrastna družbena sloja sta glede vernosti spet sloj voditeljev in sloj kmetov. Ugotovljena je bila težnja, da je nereligioznost sorazmerno slabše zastopana (čeprav gre še vedno za visoke odstotke) pri slojih, ki so manj izobraženi in manj družbeno (dejansko) upoštevani, pri kvalificiranih delavcih in med družbenimi sloji, ki se ne ukvarjajo s fizičnim delom, pa se odstotki nevernosti približujejo skrajni meji.²⁹ Ne glede na določene dvome glede odstotkov vernih in nevernih v posameznih družbenih slojih pa tudi to raziskovanje na svoj način potrjuje, da je pri nas vernost bolj razširjena v nižjih družbenih slojih in nevernost v višjih.

²⁷ Da so vprašanja odprta, pokažejo že podatki iz iste raziskave, ko so respondenti odgovarjali na vprašanje »Koje ste vere«, in so bili dobjeni precej višji odstotki vernih: 46,5 % pravoslavnih, 27,1 % katoličanov, 3,5 % druge vere in 22,9 % nevernih. Raziskovalci le domnevajo, da je razliko mogoče razložiti s tradicionalno družinsko pripadnostjo ali pa z zamenjevanjem konfesionalne z nacionalno identifikacijo. (Prav tam, str. 42.)

²⁸ Raziskovalci (Flere, Pantić in drugi) mislijo, da so procesi sekularizacije in ateizacije v vseh družbenih slojih hitrejši v tradicionalno pravoslavnih okoljih kot pa v tradicionalno katoliških. Pantić utemeljuje to s tem, da ima za Vojvodince, ki so se izjavili, da pripadajo pravoslavni veri, to v večji meri le tradicionalni in nacionalni pomen brez globlje identifikacije s cerkvijo in brez stvarne religioznosti, saj je med njimi religiozno usmerjenih le 17,9 %. Takih je med katoliki precej več (33,3 %) tudi zato, ker naj bi bila katoliška profesionalna skupnost mnogo bolj monolitna, ker bolj vztraja pri spoštovanju verskih resnic, ker je bolj organizirana kot pravoslavna in ker vključuje tudi številne posvetne vsebine. (Op. cit. 24, str. 89.)

²⁹ D. Pantić, »Vrednosti i ideološke orientacije društvenih slojeva«, v zborniku: *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd 1977, str. 369—370. Raziskava je bila opravljena oktobra 1974 leta. Avtor v analizi dobljenih podatkov še ugotavlja, da je v tem raziskovanju od vseh ideoloških orientacij najbolj razširjena nereligioznost (88 % kot neponderirano poprečje) in najmanj religioznost (samo 5 %). To je tudi najvišji odstotek nevernosti, ki je bil v Jugoslaviji doslej sploh ugotovljen, pri čemer pa je po mnenju avtorja potrebno upoštevati naslednje omejitve: 1. da je bilo raziskovanje opravljeno izključno v tradicionalno pravoslavnem okolišu, v katerem naj bi bila vernost manj razširjena kot v tradicionalno katoliških in islamskih okoliših; 2. da so bili vsi respondenti moški, za katere pa vemo, da so bolj neverni kot ženske v vseh okoljih; 3. da so bili vsi respondenti stari med 30 in 60 leti, ki pomenijo obdobje delovne aktivnosti in ko je v individualnem razvoju tudi najvišji odstotek nevernosti; 4. da pripadniki večine slojev živijo v urbanih razmerah (religioznost je mnogo bolj razširjena prav na vasi), a ponderacija ni bila izvedena. Mi bi k temu dodali še vprašanje, ali ne gre v pravoslavnih okoliših tudi za *drugačno* vernost (a še vedno za vernost), ki je ni mogoče ugotavljati s »katoliškimi« kriteriji?

Po vseh teh predstavitev bomo lažje primerjali in vrednotili dobljeno stanje in težnje, ki jih lahko ugotavljamo ob podatkih iz raziskav o javnem mnenju v letih 1968—1978 glede vernosti, nevernosti in neopredeljenosti različnih družbenih slojev v Sloveniji. Za lažje razumevanje dobljenih podatkov moramo omeniti, da smo v naši raziskavi razvrstili družbene sloje samo po enem kriteriju delovnega položaja, to je, glede na različno stopnjo izobrazbe in kvalifikacije.³⁰ Tako smo dobili lestvico, v kateri nastopajo med drugimi:

uslužbenci z visoko, višjo in srednjo izobrazbo (tipični predstavniki srednjega sloja);

uslužbenci z nižjo izobrazbo, pomožni uslužbenci (M. Popović jih uvršča med srednje sloje, P. Klinar pa jih razlikuje in obravnava posebej³¹);

visoko kvalificirani delavci;

kvalificirani delavci;

nekvalificirani, polkvalificirani, priučeni delavci;

kmetje (in kmečke gospodinje);

gospodinje;

upokojenci.

Gotovo je, da ta lestvica ni dovolj konsistentna. Pa vendar, če pri tem upoštevamo veljavna (ali uveljavljena) teoretična sociološka izhodišča, lahko govorimo o tem, da imajo tudi tako »konstituirani« družbeni sloji ugotovljive skupne razredno-slojne značilnosti, kot so skupni interesi, enak ali podoben način življenja ali »življenjski stil« ter slojevsko zavest, ki se izraža predvsem na dva načina, kot slojevska zavest o družbenem sistemu, v katerem sloj živi, kot zavest sloja o sebi ter kot sistem ali celota bolj ali manj dograjenih (ali nedograjenih) vrednostnih usmeritev oziroma ideologij, ki so značilne za pripadnike istega družbenega sloja kot njihov »svetovni nazor«. ³² P. Klinar je z uporabo podatkov iz istih raziskav, na katere se bom kasneje opiral, predstavil domnevne različne življenjske stile tako konstituiranih družbenih slojev v Sloveniji.³³ Versko oziroma neversko usmerjenost družbenega sloja pa lahko vsaj v načelu štejem za eno izmed pomebnih variacij ideoloških dimenzij, hkrati pa

³⁰ Tako konstituirana slojevska hierarhija ima gotovo pomanjkljivosti. M. Popović upravičeno poudarja, da na različni družbeni položaj slojev pri nas vplivajo tri komponente: položaj v poklicni delitvi dela, odnos (distanca) do politične moči, vključno z ekonomsko močjo, in položaj v delitvi materialnega bogastva, ki vključuje tudi odnos do lastnine. (*Društveni slojevi i društvena svest*, op. cit. 29, str. 39). P. Klinar poudarja, da moramo med dejavniki, ki opredeljujejo različni družbeni položaj, upoštevati predvsem delovni položaj, ki ga opredeljujejo različni izobrazba in kvalifikacija, vloga v organizaciji dela in družbeno vrednotenje delovnega položaja. (»O življenjskem stilu družbenih slojev na Slovenskem II«, Teorija in praksa, 1979, let. XVI, št. 2, str. 197.)

³¹ Op. cit. 30.

³² M. Popović, op. cit. 30, str. 40.

³³ Op. cit. 30.

tudi za element načina življenja družbenega sloja.³⁴ V tem okviru bom obravnaval tudi zbrane podatke o vernosti, neopredeljenosti in nevernosti družbenih slojev v Sloveniji v obravnavanem obdobju ter sklepal tudi na zveze med njihovim družbenim položajem ter (ne)versko usmerjenostjo.

V Sloveniji sta kontrastna družbena sloja glede vernosti in nevernosti *sloj kmetov* ter *sloj uslužbencev*.³⁵

v %

vernost (religioznost)

	1968	1969	1970/71	1972	1973	1975/76	1978
uslužbenci	31,9	25,0	27,9	25,9	25,2	20,1	14,2
kmetje	95,6	92,1	94,8	87,3	91,5	84,2	88,1

nevernost (nereligoznost)

	1968	1969	1970/71	1972	1973	1975/76	1978
uslužbenci	65,0	65,5	61,3	61,6	61,3	69,2	75,1
kmetje	2,8	4,8	3,6	6,1	3,5	7,2	4,4

Tudi desetletno opazovanje vernosti in nevernosti na Slovenskem je tedaj potrdilo druge podatke iz naše države in drugih socialističnih dežel, da so uslužbenci družbeni sloj z najnižjim deležem vernosti in z najvišjim deležem nevernosti. Kot sem že omenil, ta sloj lahko upravičeno štejemo za tipičnega predstavnika *srednjih slojev*. Samo na podlagi podatkov iz leta 1978 je bila ugotovljena dominantna materialna (materialistična?) usmeritev tega sloja uslužbencev pri nas. Usmerjeni so v nakup predmetov trajne rabe, med njimi avtomobilov in drugih dražjih, bolj ekskluzivnih strojev in predmetov, umetniških slik, glasbenih instrumentov in v zidavo počitniških hiš. Prisotni so jasni znaki porabništva, ki vključuje še uporabo luksuznih porabnih predmetov, ekskluzivna turistična potovanja, udeležbo na »elitnih prireditvah«, kar potrjuje njihov ekskluzivizem ter izraženi snobizem.³⁶ To pridobivanje izbranih materialnih dobrin dobiva naravo statusnega simbola tega družbenega sloja. V teh okvirih seveda njihova dominantna nevernostna usmerjenost izziva vprašanja še posebej v primeru, če sprejmemo za izhodišče možne razlage že nave-

³⁴ D. Pantić v svoji študiji preferira tele variacije ideoloških dimenzij družbenih slojev v jugoslovanski družbi: tradicionalizem-modernizem, individualizem-kolektivizem, egalitarizem-neegalitarizem, odprtost do sveta-zaprtoost, lastniška dimenzija, samoupravna-nesamoupravna usmerjenost, materialna-nematerialna usmerjenost, humanitarizem-nehumanitarizem, religiozna-nereligiозна usmerjenost. (Op. cit. 29.)

³⁵ H kmetom so vključene tudi kmečke gospodinjce, pri uslužbencih pa gre v tem primeru za tiste s srednjo, višjo in visoko izobrazbo.

³⁶ Navajam po P. Klinar, op. cit. 30, str. 198–202.

deno domnevno lastnost tega sloja, da je v odnosu do »uradnih« idejnih in vrednostnih usmeritev v dani družbi najmanj samostojen.³⁷

Že leta 1975 sem v analizi takratnih podatkov med drugim ugotovil tole: »Seveda težko z zanesljivostjo sklepamo glede tega, ali na ta obeležja uslužbencev vpliva primarno njihov socialni položaj ali pa gre za vpliv izobrazbe. Verjetno gre za eno in drugo. Gotovo je položaj uslužencev pri nas svojevrsten in kvalitativno različen od položaja te skupine v kaki zahodnoevropski meščanski družbi, kjer so raziskave pokazale, da so uslužbenci poleg kmetov najbolj religiozna socialna skupina. Nereligioznost uslužbencev pri nas je prav gotovo v zvezi s tem, da je med njimi sorazmerno veliko število članov zveze komunistov; poleg tega so se povojne generacije uslužbencev občinske, okrajne, republiške in zvezne uprave, pa tudi uprave v gospodarstvu in v drugih organizacijah novačile iz vrst aktivnih udeležencev narodnoosvobodilne borbe; za te pa je prej tipična nereligiozna kot pa religiozna kultura; kasnejše generacije upravnega kadra zvečine izvirajo iz povojne upravne generacije; poleg tega pa je povezanost s cerkvijo prav gotovo prej odklonilo kot priporočilo za sprejem v javno upravo ne glede na povsem jasne določbe ustave in zakonov.«³⁸

K podatkom o majhni vernosti uslužbencev v vseh letih naj še dodam, da so deleži t. i. *vernih-cerkvi* (skoraj) *odtujenih* vedno višji kot so deleži t. i. *vernih-s cerkvijo (bolj) povezanih*. Žal nam te vrste raziskave ne povedo skoraj ničesar niti o naravi vernosti, še manj pa o naravi nevernosti uslužbencev. O vernosti zvemo le to, da je bolj kot pri drugih slojih povezana z izjemno redkim obiskom verskih obredov in z manjšim deležem vere v posmrtno življenje. O nevernosti pa lahko le domnevamo, da je povezana z izrazito usmerjenostjo k »tostranskim« dobrinam in najbrž s poudarjenim družbenim konformizmom.

Kmetje so v raziskovanih izbranih populacijah zastopani od 11,7 % (leta 1978) do 22,0 % (leta 1968). Visoka vernost in nizka (celo neznatna in zanemarljiva) nevernost sodita bržkone v njihov stil življenja, ki je tradicionalen in konservativen, kot upravičeno ugotavljajo tudi drugi.³⁹ Ob analizi podatkov za leto 1975/76 sem ugotovil, da tudi pri kmetih v Sloveniji ni mogoče več govoriti o verski »enodušnosti«, enotnosti in doslednosti.⁴⁰ Ob analizi razprostranjenosti vere v posmrtno življenje v tej študiji sem prav tako prikazal erozijo dogmatične vsebine vernosti tudi na vasi, saj v letih 1969 in 1975/76 samo dobra polovica vernih kmetov izjavlja vero v posmrtno življenje, drugi pa v to življenje ali dvomijo ali

³⁷ V raziskovalnih populacijah 1968—1978 je bil sloj uslužbencev (s srednjo, višjo in visoko izobrazbo) zastopan z deleži od 15,5 % — (1969) do 25,1 % (1978) in v reprezentativnost ne kaže dvomiti.

³⁸ Z. Roter, *Sociodemografske značilnosti in družbenopolitično obnašanje religiozne in nereligiozne populacije*, Raziskovalni inštitut FSPN, CJMMK, Ljubljana, oktober 1975, str. 23.

³⁹ Op. cit. 36.

⁴⁰ Z. Roter, *Vidiki (ne)religioznosti*, Raziskovalni inštitut FSPN, CJMMK, 1977, str. 15.

pa sploh ne verujejo. V poskusu obširnejše analize vernosti kmečkega prebivalstva pri nas sem leta 1975 zapisal, da so znaki verskega razlikovanja očitni tudi med kmeti, pa naj gre za siromašne, male ali srednje ali velike kmete, kot smo jih lahko opazovali na podlagi podatkov raziskave javnega mnenja v letu 1973.⁴¹

v %

	1968	1969	1970/71	1972	1973	1975/76	1978
1. verni-s cerkvijo (bolj) povezani	65,9	59,9	55,6	57,0	64,4	57,5	59,9
2. verni-cerkvi (skoraj) odtujeni	29,7	32,2	39,2	30,3	27,1	26,7	28,2 ⁴²

Predstavljeni podatki za desetletje (1968—1978) pokažejo isto sliko. Prav vsa leta so sorazmerno visoki deleži (od 26,7—39,2 %) tistih kmetovalcev, ki sicer zase izjavljajo da so verni, a vendar cerkvenih obredov sploh ne obiskujejo ali pa to delajo le ob velikih praznikih in ob posebnih priložnostih. Sociologi te pojave nekakšne verske ali cerkvene ravnodušnosti tudi na podeželju spravljajo v tesno zvezo z racionalizacijo in tehnicizacijo ekonomskega življenja v kmečkih gospodarstvih, dalje z večjo penetracijo mestne kulture v vaško življenje zaradi pomembnih sprememb v cestnih in prevoznih povezavah mesto—vas, zaradi prodora tehnične vzgoje in izobraževanja in zaradi velikega vpliva sredstev množičnega obveščanja.⁴³ Dodati pa je potrebno takoj, da je za kmete vsa opazovana leta prav tako značilno, da so edini družbeni sloj s tako visokim deležem vernih in s cerkvijo (bolj) povezanih, saj ti deleži (razen pri gospodinjah) drugod nobeno leto ne presežejo okrog 30 %.

Na podlagi splošnih spoznanj lahko tudi trdimo, da ima kmečka religioznost kot izrazito tradicionalistična religioznost tako drugod kakor pri nas svojevrstne in od drugih razlikujoče se posebnosti, kakor je prav tako poseben njihov življenjski stil. Nekateri opredeljujejo kmečko religioznost kot kozmično in spontano kulturno.⁴⁴ V že večkrat navedeni študiji P. Klinar ugotavlja za življenjski stil slovenskih kmetov tudi, da so pri njih t. i. kulturne in rekreacijske dejavnosti med vsemi družbenimi sloji najslabše razvite. To velja za obiskovanje filmskih predstav, gledaliških predstav, likovnih razstav, nakupovanje predmetov umetniške vrednosti, branje knjig, poslušanje glasbe in celo za gledanje televizije in poslušanje

⁴¹ Op. cit. 38, str. 30—37.

⁴² Podatki označujejo deleže prvih in drugih v celoti populacije kmetov, ki je tako in tako večinsko verna, saj deleži vernih in neopredeljenih ne presegajo 8,7 % (neopredeljeni 1975/76) oziroma 7,2 % (neverni prav tako 1975/76).

⁴³ H. Carrier-E. Pin, *Essais de sociologie religieuse*, Paris, 1976, str. 235.

⁴⁴ E. Pin, »Les modes d'appartenance à l'église et leur évolution«, op. cit. 43, str. 429; E. Pin, »Les motivations religieuses et le passage d'une société pré-industrielle à une société industrielle et technique«, op. cit., str. 264—286.

radia. Zato je njihova udeležba pri verskih obredih ob nedeljah in praznikih prav gotovo tudi (ali celo predvsem) kulturno, skupnostno in sprostitveno doživetje in se tako funkcionalno vključuje v kmečki način življenja in kmečki način produkcije.

Druge opazovane socioprofesionalne skupine oziroma družbeni sloji so glede vernosti in nevernosti med nevernimi uslužbenci (s srednjo, višjo in visoko izobrazbo) in kmeti.

a. Vernost — b. Nevernost

v %

	1968		1969		1970/71		1972	
	a	b	a	b	a	b	a	b
	<i>uslužbenci (sred., višja, visoka izobr.)</i>	31,9	65,0	25,0	65,5	27,9	61,3	25,9
<i>uslužbenci (nižja izobrazba, pomožni)</i>	55,0	42,1	39,6	46,5	54,0	33,3	39,6	45,3
<i>visokokvalificirani delavci</i>	55,7	44,3	36,8	48,4	45,7	48,3	44,8	44,8
<i>kvalificirani delavci</i>	60,3	38,1	49,3	39,7	54,9	34,0	55,9	28,4
<i>priučeni, nekvalificirani, PK delavci</i>	79,3	19,4	70,4	21,2	66,0	24,8	69,2	18,5
<i>upokojenci</i>	70,8	26,3	62,9	28,1	58,2	36,0	63,9	31,2
<i>gospodinje</i>	78,3	19,1	66,2	25,3	67,4	23,2	71,5	17,9
<i>kmetje</i>	95,6	2,8	92,1	4,8	94,8	3,6	87,3	6,1

	1973		1975/76		1978	
	a	b	a	b	a	b
	<i>uslužbenci (sred., višja, visoka izobr.)</i>	25,2	61,3	20,1	69,2	14,2
<i>uslužbenci (nižja izobrazba, pomožni)</i>	43,3	43,4	33,3	44,4	24,6	60,4
<i>visokokvalificirani delavci</i>	38,5	45,9	41,1	48,1	37,3	46,0
<i>kvalificirani delavci</i>	56,9	28,7	45,6	38,3	44,7	37,7
<i>priučeni, nekvalificirani, PK delavci</i>	71,1	16,1	64,0	22,8	59,7	27,9
<i>upokojenci</i>	54,8	37,1	51,0	40,5	53,1	35,1
<i>gospodinje</i>	75,9	19,0	65,9	25,0	68,5	28,6
<i>kmetje</i>	91,5	3,5	84,2	7,2	88,1	4,4 ⁴⁵

Posebno pozornost zbujaajo vse tri skupine *delavcev*. Popolnoma očitno je, da delavci tudi v Sloveniji niso družbeni sloj z najnižjo vernostjo ter z najvišjo nevernostjo, kot smo ugotovili že popreje za zagrebško regijo. Še več. *Skupina delavcev, ki so nekvalificirani, polkvalificirani ali priučeni*, je glede vernosti in nevernosti (če zanemarimo gospodinje) na lestvici takoj za kmeti z najvišjimi deleži vernosti (od 79,3 % leta 1968 do 59,7 % leta 1978) in z najnižjimi deleži nevernosti (od 19,4 % leta 1968 do 27,9 % leta 1978). Podatki so še pomembnejši zato, ker so deleži teh delavcev v raziskovani populaciji relativno visoki: od 15,1 % do 18,7 %. Poudariti moram še to, da so pri tej skupini delavcev zelo visoki vsa leta tudi deleži vernih — s cerkvijo (bolj) povezanih (32,8, 31,5, 21,8, 27,3, 26,1, 20,4 in 25,3 %), kar je vedno več kot polovica te skupine vernih delavcev in kar so (če zanemarimo gospodinje) tudi najvišji deleži takoj za slojem kmetov. Glede tega se v stilu življenja ti delavci bolj približujejo kmetom kot pa kvalificiranim in visokokvalificiranim delavcem.⁴⁶

Deleži vernih so vsa leta visoki tudi v skupini *kvalificiranih delavcev* (od 60,3 % v letu 1968 do 44,7 % leta 1978), kar je pomembno glede na sorazmerno visok delež teh delavcev v (raziskovani) populaciji (od 14,9 % leta 1968 do 21,0 % leta 1978) in je glede na razmere v drugih meščanskih družbah presenetljivo. Tisto pa, kar kvalificirane delavce glede (ne)vernosti vendarle loči od nekvalificiranih (polkvalificiranih in priučeni), niso le nižji deleži vernosti, marveč tudi znatno *višji deleži nevernosti* (ki znašajo pri njih že okrog 40 %), pa tudi še enkrat nižji deleži tistih vernih, ki so s cerkvijo (bolj) povezani (pri nekvalificiranih okrog 30 %, pri kvalificiranih pa le okrog 15 %).

V primerjavi z dosedanjsima skupinama delavcev vidimo pri *skupini visokokvalificiranih* nižje deleže vernih, (čeprav so ti še vedno skoraj še enkrat višji kot pri uslužbencih) in višje deleže nevernih, v čemer se približujejo skupini pomožnih uslužbencev in tistih z nižjo izobrazbo, a za »pravimi« uslužbenci kot pomembnim delom srednjega sloja »zaostajajo«.

Te podatke lahko pridružimo osnovnim ugotovitvam o življenjskem stilu visokokvalificiranih delavcev pri nas, ki naj bi bil drugačen od klasičnega načina življenja delavcev. Sloj visokokvalificiranih delavcev naj bi že presegel tradicionalno osnovno usmerjenost delavcev k zadovoljevanju materialnih eksistenčnih potreb, ki je določala tudi strukturo njihovih dejavnosti v prostem času: vse je podrejeno reševanju eksistenčnih potreb, prosti čas ostaja v glavnem neavtonomen. Življenjski stil sloja visokokvalificiranih delavcev dosega višjo kvaliteto, predvsem kar zadeva za-

⁴⁶ Pri pregledu ne gre za strukturo vernosti ali nevernosti v opazovanih letih, marveč za razmerje med vernimi in nevernimi znotraj opazovanih družbenih slojev. Tabela je treba torej brati vodoravno.

⁴⁷ Podobno ugotavlja tudi P. Klinar, čeprav misli, da je, kljub razlikam glede na stil življenja visokokvalificiranih delavcev, njihov stil podoben klasičnemu delavskemu stilu življenja, kar je po mojem mnenju problematično. (Op. cit. 30.)

dovoljevanje nekaterih potreb in deloma tudi kulturnih ter rekreacijskih potreb, s čimer se približujejo stilu življenja srednjih slojev.⁴⁷

Kot sem ugotovil že pri analizi podatkov za druge družbene sloje, tudi glede vernosti in nevernosti delavcev ne moremo reči nič bolj določenega razen razlik, ki sem jih že ugotovil glede obiskovanja verskih obredov oziroma glede povezanosti s cerkvijo na podlagi obrednega kriterija, ko se najnižja skupina delavcev (nekvalificirani, polkvalificirani, priučeni) glede pogostosti obiskovanja obredov približuje bolj kmetom kot pa kvalificiranim delavcem. Na drugem mestu pa sem prav tako ugotovil, da so za vse skupine delavcev značilni zelo nizki deleži vere v posmrtno življenje, kar sem spravljal v zvezo z tehniško kulturo oziroma z dominacijo »tostranskega« pri tistih, ki neposredno sodelujejo v proizvodnih procesih. Še eno značilnost delavske vernosti pri nas lahko navedem ob tem. Za vsa leta je prav za vse skupine delavcev v primerjavi z drugimi družbenimi sloji in slovenskim poprečjem značilen praviloma nadpoprečni delež tistih vernih, ki so cerkvi (skoraj) odtujeni. Ne gre toliko za takšne, ki izjavljajo, da verujejo, a verskih obredov ne obiskujejo, marveč pretežno za tiste, ki se verskih obredov udeležujejo le ob velikih praznikih ter ob posebnih priložnostih, torej le nekajkrat letno. To bi navajalo prej k sklepanju, da gre za tradicionalno, kulturno vernost kot pa za moderno, osebno religiozno doživljanje.

Pa vendar moram v zvezi z vernostjo slovenskih delavcev ugotoviti prav isto, do česar je prišel S. Vrcan v raziskavi o vernosti zagrebske regije, da je namreč tudi v Sloveniji *vernost*, tolikšna in takšna, kakršna je, pretežno kmečko-delavski pojav oziroma da večino vernikov sestavljajo delavci in kmetje, da ti obnavljajo pri nas vero kot množičen pojav. Vsaj začasno bi lahko torej zapisal, da pri nas vera ni stvar premožnih, bogatejših kakor v zahodnih družbah, marveč revnejših, dejansko družbeno inferiornih slojev. Na drugi strani pa moram v zvezi z *nevernostjo* ugotoviti, da je uslužbenko-delavski pojav, pri čemer pa uslužbenci, to se pravi, srednji sloji, prevladujejo.

Gornji primerjalni podatki struktur vernosti, nevernosti in neopredeljenosti za posamezna raziskovalna leta to lepo pokažejo.

Vsa leta so med *vernimi* večina kmetje in sloja kvalificiranih oziroma nekvalificiranih (pomožnih, priučeni) delavcev: 1968 = 61,2, 1969 = 64,7, 1970/71 = 60,1, 1972 = 58,6, 1973 = 64,1, 1975/76 = 63,1, 1978 = 66,1.

Med *nevernimi* pa večino sestavljata sloj uslužbencev (srednja, višja in visoka izobrazba) in sloj kvalificiranih delavcev: 1968 = 57,7, 1969 = 52,9, 1970/71 = 50,0, 1972 = 53,0, 1973 = 52,1, 1975/76 = 51,8, 1978 = 64,2.

⁴⁷ Prav tam, str. 204–207.

Vernost (a), nevernost (b), neopredeljenost (c)

v %

	1968			1969			1970/71			1972		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
uslužbenci (srednja, višja, visoka)	8,2	38,6	27,7	6,4	32,6	17,3	7,7	31,2	21,4	7,6	35,8	19,6
uslužbenci (nižja, pomožni)	3,4	6,0	6,4	2,0	4,5	5,0	2,8	3,2	4,8	1,7	3,9	3,6
VKV delavci	5,2	9,6	0	4,0	10,2	11,4	5,6	11,0	5,4	5,0	9,9	6,2
KV delavci	13,1	19,1	12,8	13,1	20,3	20,3	16,3	18,8	24,4	17,1	17,2	25,8
NK, PK, priuč. del.	17,4	9,8	10,6	17,7	10,2	14,9	17,8	12,4	17,9	17,6	9,4	16,9
upokojenci	7,3	6,2	10,6	10,0	8,6	9,9	10,7	12,3	7,7	13,1	12,6	5,3
gospodinje	13,1	7,4	14,9	11,5	8,4	10,4	12,3	7,9	12,5	12,3	6,1	9,8
kmetje	30,7	2,1	17,0	33,9	3,4	7,9	26,0	1,8	3,0	23,9	3,3	9,8
	68,4	29,7	1,9	60,2	31,2	8,6	59,7	32,2	8,2	59,1	29,8	11,0
	1973			1975/76			1978					
	a	b	c	a	b	c	a	b	c			
uslužbenci (srednja, višja, visoka)	7,1	35,3	20,7	6,9	34,7	16,7	7,8	45,4	20,5			
uslužbenci (nižja, pomožni)	1,9	3,9	3,2	1,5	2,8	4,4	1,5	3,9	3,4			
VKV delavci	3,5	8,4	7,7	5,1	8,8	6,2	5,3	7,1	9,0			
KV delavci	16,3	16,8	22,5	14,0	17,1	22,5	20,4	18,8	30,8			
NK, PK, priuč. del.	22,2	10,2	22,1	20,7	10,7	19,4	23,3	11,8	18,4			
upokojenci	12,2	16,9	9,9	12,2	14,1	9,3	11,2	8,1	9,4			
gospodinje	9,9	5,0	3,6	10,5	5,8	6,6	8,1	3,7	1,3			
kmetje	25,6	2,0	7,7	28,4	3,5	13,7	22,4	1,2	7,3			
	59,8	29,3	10,9	52,4	36,0	11,6	45,9	42,1	12,0			

Verni-cerkveno dosledni

v %

	1968	1969	1970/71	1972	1973	1975/76	1978
uslužbenci (srednja, višja, visoka izobr.)	5,6	5,8	7,5	7,0	5,5	5,6	5,6
uslužbenci (nižji, pomožni)	3,2	1,7	0,9	0,3	1,4	1,5	0,9
VKV delavci	2,4	2,7	2,2	2,2	2,2	1,1	4,3
KV delavci	7,3	7,2	13,4	9,2	10,8	6,9	13,0
PKV, NKV, priučeni delavci	13,8	14,5	11,8	13,0	15,2	14,5	21,6
kmetje	45,6	46,0	37,0	38,6	42,7	44,0	35,1
gospodinje upokoјenci	13,3	10,8	14,9	14,2	12,2	13,1	6,1
	7,1	10,4	11,5	14,2	9,1	14,5	13,4
	22,0	17,7	15,7	15,5	17,7	14,0	11,9

Vpogled v strukturo vernih-cerkveno doslednih, to je tistih, ki redno, najmanj enkrat tedensko obiskujejo verske obrede in izjavljajo, da so verni, torej tistih, ki so s cerkvijo najbolj intenzivno in kontinuirano povezani, nam pokaže še nekatere dodatne razsežnosti.

Vidimo, da skoraj vsa leta več kot polovico rednih udeležencev verskih obredov (lahko rečemo tudi nedeljnikov) sestavljajo kmetje in ne-kvalificirani, polkvalificirani ter priučeni delavci, kar pritrjuje ocenam, da je vernost pri nas pretežno kmečko-delavski pojav. Ne gre prezreti tudi deležev kvalificiranih delavcev. Udeležba uslužbencev (s srednjo, višjo in visoko izobrazbo) pa kaže, da so med njimi kljub jasno izraženi deklarirani nevernosti tudi taki, ki so s cerkvijo najozje povezani. To, da nadaljnjo dobro petino »nedeljnikov« sestavljajo še gospodinje in upokojenci, pa še bolje ilustrira in podpira oceno, da je vernost-cerkvenost pri nas pretežno značilnost družbeno inferiornih slojev, ki so udeleženi pri tem z okrog 80 %, pa če to opazujemo skoz sestavo celotne vernosti ali pa le skoz verne-cerkveno dosledne.

Ob nekaterih komentarjih, odprtih vprašanjih in posebnostih vernosti, nevernosti in neopredeljenosti družbenih slojev v Sloveniji, ki sem jih navajal že sproti ob podatkovnem gradivu, bo gotovo koristno, pa tudi spodbudno za nadaljnja raziskovanja, če oblikujemo še nekatere sklepne ocene in premissljanja:

1. Dobljeno podatkovno gradivo o trajnosti in spremembah odnosa posameznih družbenih slojev v Sloveniji do religije in cerkve v obdobju 1968—1978 ni pritrnilo teoretičnim pričakovanjem in na njih utemeljenim utopično optimističnim nazorom o tem, da se bo v razmerah graditve socialistične družbe samoupravnega tipa in v razmerah intenzivne industrializacije, urbanizacije in racionalizacije, delavstvo kot najbolj številni družbeni razred, ki je hkrati tudi, vsaj deklarativno, nosilec politične oblasti in gospodarsko-družbenega razvoja, še bolj oddaljilo od cerkve kot v razvitih meščanskih družbah. Če je bila religija v Sloveniji med obema vojnama pretežno kmečko-meščanski pojav, potem je v šestdesetih in sedemdesetih letih ta religija postala kmečko-delavski pojav.

Čeprav nimamo zanesljivih podatkov o odnosu delavcev do religije in cerkve v Sloveniji med obema vojnama, domnevamo, da delavci vsaj do cerkve niso bili množično prijateljsko razpoloženi. Za takratne razmere bi bila najbrž uporabna ena od središčnih hipotez zahodnih raziskovalcev religije, da se je namreč katoliška cerkev v očeh delavskega razreda od njegovega »rojstva« dalje kazala za brezbrizno ali celo sovražno do upravičenih zahtev delavcev po revolucionarni transformaciji družbeno-gospodarskih odnosov in praviloma tudi za sestavni del tistih družbenih sil v meščanski družbi, ki ima privilegiran položaj in do delavcev in njihovega dela izkoriščevalski odnos. V očeh delavcev je bila najbrž nesporna odgovornost cerkve kot profesionalne organizacije za socialne zlo-

rabe in krivice zaradi njene povezanosti s sistemom izkoriščevalskega reda in oblasti.

Za zdaj lahko brez predsodkov ali dvomov ugotovimo, da se proticerkvena in protiverska usmerjenost slovenskega predvojnega delavstva ni *obnavljala v množični obliki* tudi v zavesti povojnih in sedanjih delavskih generacij. Brez obotavljanja lahko tudi ugotovimo, da v naših razmerah (slovenski družbeni prostor) v obravnavanem obdobju 1968—1978 ni bila potrjena hipoteza, ki jo zagovarjajo številni sociologi, da industrijsko in tehnično okolje oziroma kultura spontano odvzemajo družbenopsihološke temelje religijske vernosti, saj bi se moralo to *drugače* in celotneje izraziti v odnosu delavcev do religije in cerkve. Pri tem pa ne gre prezreti podatkov dveh raziskovalnih let (1969, 1975/76), ki sem nanje že opozoril, da smo pri skupinah visokokvalificiranih in kvalificiranih delavcev ugotovili zelo nizke deleže vere v posmrtno življenje, glede česar se ti delavci močno približujejo uslužbencem. To kajpada zastavlja vprašanje o posebnih značilnostih delavske vernosti sedanjega časa pri nas.

2. Raziskave so pokazale, da je, kolikor je pač v raziskavah o javnem mnenju mogoče, smiselno, če pri opazovanju družbenih slojev v njihovem odnosu do religije in cerkve, te sloje notranje razslojimo. Posebej plodno je to prav pri delavstvu. Visokokvalificirani delavci, ki se gotovo med delavci v poprečju odlikujejo tudi po izobrazbi, dohodkih, položaju na delovnem mestu, vplivnosti, informiranosti (pogojno bi jih lahko imenovali tudi delavsko aristokracijo), so kot sloj dosti manj povezani z religijo in cerkvijo kot pripadniki nižjih slojev delavstva, ki se glede vernosti in nevernosti približujejo kmetom. Videli smo celo, da so visokokvalificirani delavci kot sloj manj udeleženi v skupini verni-cerkveno dosledni kot uslužbenci, kar opozarja na nevarnosti poenostavljenih sodb o (ne)vernosti delavcev pri nas in znova potrjuje potrebo po diferenciranem obravnavanju. Tudi opazovanje uslužbencev v dveh slojih (srednja, višja, visoka izobrazba na eni strani in pomožni, nižji na drugi strani) to potrjuje.

3. Desetletno opazovanje nam na temelju rezultatov ne dopušča le sklepanje o dogajanju v tem obdobju, marveč vsaj deloma tudi sklepanje o prihodnem razvoju. Vidimo, da je struktura vernih sorazmerno stabilna v vseh desetih letih in da jo sestavljajo na ravni nekaj nad 60 % kmetje ter sloja nekvalificiranih (pomožnih, priučenih) in kvalificiranih delavcev, pri čemer so tudi notranji odnosi stabilni, saj je udeležba kvalificiranih od 17—24 %. Pri tem ne gre prezreti, da je opazno celo rahlo naraščanje deleža nekvalificiranih delavcev med vernimi-cerkveno doslednimi (od 13,8 % leta 1968 na 31,6 % v letu 1978).

Na drugi strani je sorazmerno stabilna tudi slojevska sestava nevernih, saj jo vsa leta sestavlja večina višjih uslužbencev in kvalificiranih delavcev, od 50—60 %. Ne gre prezreti, da se delež višjih uslužbencev celo

nekoliko, čeprav ne sorazmerno, dviga od 38,6 % v letih 1968 na 45,4 % v letu 1978, kvalificirani delavci pa so udeleženi dobesedno stabilno na ravni 17—19 %.

Prav tako moramo opozoriti na izrazitejše padanje deleža vernih pri višjih uslužbencih (od 31,9 % leta 1968 na 14,2 % v letu 1978), pri nižjih uslužbencih (od 55,0 % leta 1968 na 24,6 % leta 1978) in, razumljivo, na naraščanje deleža nevernih (pri višjih uslužbencih od 65,0 % leta 1968 na 75,9 % leta 1978).

Kmetje se pokažejo s stabilno sestavo razmerja verni-neverni, saj so prvi stalno na ravni 90 % in drugi na ravni 5 %.

V delavskih slojih prav tako opazimo padanje vernosti, čeprav ni spektakularno razen podatka pri nekvalificiranih (79,3 % leta 1968 in 59,7 % leta 1978, ki pa tudi ni zanesljiv, vsa vmesna leta takšnega padca namreč ne potrjujejo). Moramo pa poudariti, da so deleži vernih-cerkveno doslednih pri vseh slojih delavcev vsa leta zelo stabilni in da gre padanje vernih v glavnem »na račun« deleža vernih-cerkvi (skoraj) odtujenih. Pri visokokvalificiranih in kvalificiranih delavcih je zelo stabilen (količinsko praktično nespremenjen) delež nevernih, medtem ko se pri nekvalificiranih kaže kot nestabilen in rahlo narašča, saj če primerjamo leti 1968 in 1978 (19,4 %—27,9 %). S predpostavko, da bo tudi v prihodnjih desetih letih vernost še vedno padala in nevernost naraščala, lahko domnevamo, da se bosta obe obnavljali v pretežno dosedanji socialni sestavi; vernost bo torej »privilegij« družbeno inferiornih, nevernost pa družbeno superiornih slojev. K takšnemu sklepanju navajajo tudi podatki o obiskovanju verouka (A) oziroma o pošiljanju otrok k verskemu pouku (B) iz raziskave leta 1975/76.⁴⁸

	v %	
	Da	Ne
uslužbenci sr. višji, visoki		
A	76,8	22,6
B	24,9	66,7
uslužbenci nižji		
A	88,8	11,1
B	44,4	44,4
VKV delavci		
A	90,8	9,3
B	49,6	45,0

⁴⁸ V SJM 1975/76 je bilo v zvezi z veroukom postavljeno dvojje vprašanj: »Ali ste obiskovali verouk, (če da) do kdaj?« in »Ali pošiljate, ste pošiljali svoje otroke k verouku oziroma bi jih pošiljali, če bi jih imeli?« Popolne podatke, dobljene po tej poti, sem objavil v: *(Ne)religioznost in družbenopolitično obnašanje*, Raziskovalni inštitut, CPRC, FSPN, 1977, str. 62—79. (Pod A so podatki o obiskovanju verouka, pod B pa o pošiljanju otrok k verouku).

	v %	
	Da	Ne
KV delavci		
A	86,3	12,3
B	57,3	29,7
NK, PK delavci		
A	93,1	6,9
B	69,7	17,4
kmetje		
A	99,4	0,6
B	91,4	4,6
total		
A	89,6	10,2
B	59,4	32,0

Če domnevamo, da se v pošiljanju otrok izraža tudi »volja« pripadnikov družbenega sloja glede (ne)verske usmerjenosti otrok, potem vidimo »trdno odločenost« za vernost samo pri kmetih. Kontrastna skupina kmetov so višji uslužbenci, medtem ko pošiljanje otrok v delavskih skupinah (49,6 %, 57,3 %, 69,7 %) potrjuje, da se bo verjetno obnavljala vernost v množičnem obsegu tudi med delavci.

4. Lahko domnevamo, da na odnos glavnih družbenih slojev do religije in cerkve (sicer diferencirano) vplivata tudi »cena« in ocena vere in cerkve v uradni ideologiji naše družbe. Ni mogoče zanikati, da se je pri nas iz povsem — deloma zgodovinsko deloma teoretično — določenih razlogov izoblikovalo in je doslej prevladovalo ideološko negativno vrednotenje vere in vernosti ali pa vsaj nezaupanje do cerkvene religije.⁴⁹ Kakor je v meščanski družbi dominantna (uradna) kultura veri naklonjena (vero in cerkev zlasti pozitivno vrednotijo kot pomembni socializacijski ustanovi), je v naši socialistični družbi ta kultura neverska (v večini glavnih družbenih dokumentov sta vera in cerkev obravnavani v najboljšem primeru vrednostno nevtralno).

Sklepamo tako, da je mogoče prevladujočo neversko usmerjenost višjih družbenih slojev pri nas razložiti s tem, da so ti sloji (v vseh družbah) praviloma bolj konformni s prevladujočim kulturnim vzorcem in (v našem primeru) ravnajo tako, kot mislijo, da uradni ideološki vzorec določa.

⁴⁹ Te razloge sem v dobršni meri obravnaval v svojih zadnjih prispevkih v »Teoriji in praksi«. Prim. npr.: Politika in religija v socialistični deželi, št. 11—12, 1978, str. 1644—1656.

Razlage o mentaliteti in družbenem položaju uslužbencev pa tudi tiste o religijskih organizacijah kot identifikacijskem simbolu deprivilegiranih družbenih slojev pri nas opiram tudi na razlaganje hipoteze, kakor jih je oblikoval M. Kerševan v svoji študiji »Industrijski delavci in religija«, op. cit. 18, in S. Vrčan, S. Bahtijarevič v študiji. Religiozno ponašanje I., II., op. cit. 20.

To velja, kot izhaja iz vsega, kar sem nanizal že doslej, zlasti za *uslužbence*. Gre predvsem za sloj t. i. »nefizičnih« delavcev, ki opravljajo vodilne, izvršilno-upravne, organizacijske in nadzorne funkcije tako v proizvodnji kot zunaj nje, oziroma gre za tiste, za katere v vsakdanjem jeziku pravimo, da »delajo v pisarnah«. Ker so ti uslužbenci praviloma tudi bolj izobraženi in se tedaj dalj časa šolajo in ker v naši družbi zanje veljajo tudi ostrejši selekcijski kriteriji tako glede sprejemanja v službo kot glede napredovanja, je razumljivo, da so bolj kot drugi seznanjeni z »uradnimi« vrednotami in jih tudi sprejemajo.

Ne trdim torej, da so uslužbenci bolj »pokvarjeni« in da gre pri njihovem prevladujočem neverskem obnašanju za hipokrizijo, marveč le to, da je v vseh družbah njihovo obnašanje enako in je povezano z naravo in družbenim položajem tega sloja. To pa tudi pomeni, da je stabilnost ideoloških, svetovnonazorskih in vrednotnih usmeritev uslužbencev (višjih slojev sploh) odločilno odvisna od stabilnosti družbene ureditve in njenih temeljnih vrednot oziroma prevladujočega ideološkega obrazca. Kolikor se ta obrazec spremeni, se lahko pričakuje tudi spreminjanje ideologije uslužbencev.

Ob ugotovljeni (ne)verski usmerjenosti delavcev pri nas velja upoštevati tudi kvalitetno spremenjen družbeni položaj katoliške cerkve v razmerah socialistične družbene ureditve. Cerkev namreč po revoluciji ni le zgubila različnih privilegijev, ni bila le razlaščena vsake družbenopolitične ali ekonomske oblasti ali participacije na njej, marveč je bila s tem razrešena tudi vsake odgovornosti za tiste družbene odločitve, ki vplivajo na zadovoljstvo ali nezadovoljstvo določenega družbenega sloja. Nastaja vprašanje, ali bi bilo mogoče razložiti manjšo odtujenost delavcev pri nas od cerkve *tudi* s tem, da se cerkev v očeh (zlasti nekvalificiranih, polkvalificiranih, priučenih, pa tudi kvalificiranih) delavcev kaže kot povsem neoblastvena institucija, ki predvsem ni in ne more biti odgovorna za socialno ekonomske politične pogoje eksistence ljudi in celo izreka v obliki moralnih ocen tudi sodbe o razlogih različnih zastranitev in težav v družbenem razvoju?⁵⁰

5. Na podlagi vsega podatkovnega gradiva v desetletnem obdobju že lahko trdimo, da so katoliška cerkev v Sloveniji in z njo tudi druge religijske organizacije, zlasti krščanske sekte, vsaj deloma postale *in se tudi obnavljajo* kot nekakšen identifikacijski simbol ter celo ideološki okvir tistih družbenih slojev, ki so na družbeni lestvici »spodaj« z nižjimi osebniimi dohodki, ki so na neki način deprivilegirani, prizadeti, ki se v vsakdanjem življenju ubadajo od zore do mraka z zadovoljevanjem osnovnih

⁵⁰ To je seveda le ena od razlagalnih hipotez, ki jo moramo presojati in uporabljati povezano še z drugimi. Tako je pomemben socialni izvor novih delavcev. Prav tako pa je zelo važna posebnost urbanizacije slovenskega prostora. Ta se kaže v precej nižji stopnji urbanizacije kot pa je stopnja deagrarizacije. Gre za t. i. »skrito urbanizacijo«. To pa podrobneje raziskujem v delu študije, v katerem se posvečam prostorski razprostranjenosti vernosti in nevernosti.

življenjskih potreb in se čutijo prizadeti zaradi nepričakovanih socialnih neenakosti. Tako se je cerkev, povsem nepričakovano, brez posebnih »zaslug« in prizadevanj, iz cerkve bogatih v meščanski družbi spremenila v svojem večjem delu v cerkev »ubogih in revnih« v socialistični družbi.⁵¹ Vsaj to bi morali premisliti vsi tisti, ki, sklicujoč se na marksizem, želijo po vsej sili in za vsako ceno vero in vernost spet in spet obravnavati le kot ideološko politični pojav ter vprašanje.

---

⁵¹ To v celoti potrjujejo tudi podatki o razširjenosti vernosti, nevernosti in neopredeljenosti v raznih dohodkovnih skupinah oziroma o visokem deležu nizkih dohodkovnih skupin med vernimi in visokem deležu višjih dohodkovnih skupin med nevernimi. To bom obravnaval podrobneje v naslednjih poglavjih študije *Vernost in nevernost v Sloveniji 1968—1978*.

ERNEST PETRIČ:

Nekateri komparativni vidiki mednarodnih organizacij

Zakaj proučevanje mednarodnih organizacij

Inis L. Claude je v uvodu študije o sodobni mednarodni organizaciji, ki jo zaokrožuje sistem OZN, zapisal, da je mednarodno organizacijo potrebno proučevati, ker je zanimiva in ker je pomembna.¹ Kaj je zanimivo, lahko prepustimo, naj vsakdo sam presodi, da pa pomen mednarodnih organizacij, kakršnega imajo v sodobnem svetu, zahteva njihovo poznavanje, poznavanje načina njihovega delovanja, njih strukturo in organizacijo, pa je skorajda odveč poudarjati. Zamislimo si, da bi vse mednarodne organizacije v nekem trenutku prenehale delovati. Mirno lahko trdimo, da bi se sodobni svet znašel pred nepremostljivimi problemi in zmedo, saj bi zastala vrsta dejavnosti, ki omogočajo dinamičen utrip sodobnega sveta.² Nujno bi zastal mednarodni letalski promet, poštni, telefonski in telegrafski, skratka, ves mednarodni promet, ki se nam včasih zdi, da teče kar samo od sebe. In da ne omenjamo vseh dejavnosti, ki se posredno ali neposredno stikajo v okvirih sistema Organizacije združenih narodov. Ta organizacija je danes osnova mednarodnega sodelovanja pri vseh tistih vprašanjih, ki so temeljna za razvoj in obstoj sodobnega sveta, od ohranjanja miru, ekonomskih, ekoloških, populacijskih in drugih usodnih problemov, pa tja do konkretnih akcij mednarodne in obče človeške solidarnosti.

Danes gre v stotine³ število mednarodnih organizacij, če se omejimo zgolj na tiste, katerih članice so države – torej na mednarodne vladne organizacije –⁴, ki bi jim po mnenju nekaterih morda celo bolj ustrezal naziv meddržavne organizacije.

¹ Inis L. Claude, Jr., *Swords into Plowshares, The Problem and Progress of International Organization*, IV. th. Ed., New York 1971.

² Avtorja najpomembnejše jugoslovanske monografske študije o mednarodnih organizacijah sodita, da bi prenehanje delovanja mednarodnih organizacij potisnilo svet za skoraj dve stoletji nazaj; V. Dimitrijević in O. Račić, *Mednarodne organizacije*, Savremena administracija, Beograd 1971, str. 5.

³ V. Dimitrijević in O. Račić, op. cit., str. 231–272, naštevata 146 mednarodnih vladnih organizacij.

⁴ V literaturi o mednarodnih organizacijah uporabljajo največ naziva »mednarodne vladne organizacije« (IGO) in »mednarodne nevladne organizacije« (NGO); v tem tekstu uporabljamo naziv »mednarodne organizacije« za vladne organizacije, za nevladne pa dodajamo naziv »nevladne«.

Med njimi so – vsaj po imenu – tako splošno znane in tako pomembne organizacije kot OZN, UNESCO, EGS,⁵ SEV⁶ ipd., po manj znane, glede na to, da delujejo na zunaj evropskih področjih sveta, kot npr. UEAC,⁷ OCAM,⁸ OAS⁹ ali OAU,¹⁰ ali pa ker je predmet njihovega delovanja navidez manj pomemben in omejen, npr. UPU,¹¹ Mednarodna unija za zaščito književnih in umetniških del,¹² IWC¹³ itn.

Številčnost in pestrost mednarodnih organizacij, še posebej ob dejstvu, da je večina mednarodnih organizacij nastala po II. svetovni vojni in da se tako rekoč vsak dan porajajo nove – saj je sodobni svet vse bolj prepleten, integriran in je treba vedno nove dejavnosti, ki po svojem pomenu segajo prek meja ene države, urejati s pomočjo organiziranega mednarodnega sodelovanja – nas upravičujeta, da trdimo, da je ena izmed značilnosti sodobnega sveta in mednarodne skupnosti prav obstoj in delovanje mednarodnih organizacij.

Prav mednarodne organizacije omogočajo v sodobnem svetu preseganje protislovja, ki je v tem, da sodobno mednarodno skupnost tvorijo suverene države, ki ljubosumno čuvajo in branijo svoje suverenost pred še vedno prisotnimi silami imperialističnega in hegemonističnega podrejanja in dominacije, hkrati pa vse več človeških dejavnosti nujno zahteva urejanje na območjih, ki daleč presegaajo okvire ene države, ali celo na ravni celega našega planeta.

Pa še en razlog je, ki opravičuje, boljše, zahteva poznavanje delovanja mednarodnih organizacij. Soočeni s perečimi problemi sodobnega sveta, pa naj gre za nasilje oblastnikov v Čilu, agresijo v Afganistanu, za iztrebljanje nekaterih živalskih vrst, za naraščajoči prepad med revščino in bogastvom, pogosto izražamo pretirano roznata pričakovanja o vlogi mednarodnih organizacij, ali razgllašamo svoj gnev in cinizem ob njihovi dejanski ali navidezni nemoči in neučinkovitosti. Pri tem pa le malo vemo o njihovih pravnih in dejanskih možnostih za delovanje, o tem, do kod segajo njihova pooblastila in možnosti delovanja, ki so jim jih dale suverene države – to se pravi, prav tisti, za kogar, ali celo zoper kogar naj bi delovale; kaj šele, da bi poznali ozadje njihovega delovanja, ki je stalno vpeto v protislovje, dualizem med suverenostjo držav in njihovo medsebojno odvisnostjo.

⁵ Z EGS sodeluje SFRJ na temelju posebnega sporazuma.

⁶ V SEV ima SFRJ status pridruženega člana.

⁷ Unija centralnoafriških držav, osnovana leta 1968; sedež v Bangviju; članice: Centralnoafriška republika, Čad, Zaire.

⁸ Organizacija afro-malgaške skupnosti, osnovana leta 1964, sedež v Joande, članice so nekatere frankoforske afriške države.

⁹ Organizacija ameriških držav; v sedanji obliki deluje od leta 1951, sedež v Washintonu, članice: države ameriškega kontinenta, razen Kube.

¹⁰ Organizacija afriške enotnosti, osnovana l. 1963. članice so lahko – in tudi so – vse neodvisne, suverene afriške države, sedež v Adis Abebi.

¹¹ Svetovna poštna unija, danes ena izmed specializiranih agencij OZN, osnovana l. 1874, sedež v Bernu.

¹² Osnovana leta 1886, sedež v Ženevi.

¹³ Mednarodna komisija za lov na kite, osnovana l. 1946, sedež v Londonu.

Razvoj proizvodjalnih sil, še posebej razvoj znanosti in tehnologije, je v obdobju poznega kapitalizma in ob že porajajočih se socialističnih družbenih odnosih v svetovnem okviru rodil mednarodne organizacije. Nujnost, da vrsto človekovih družbenih dejavnosti urejamo na mednarodni ravni, je izsilila ustanavljanje in delovanje stalnih mednarodnih institucij in organizmov – mednarodnih organizacij. Te za države članice – in v okviru pooblastil, ki jim jih države članice dajo – urejajo neko določeno dejavnost na mednarodni ravni.

Težnja po zagotovitvi mednarodnega miru, po mirnem reševanju mednarodnih sporov in razvoju širokega mednarodnega sodelovanja, živa od srednjeveških idej o večnem miru, pa vse bolj splošna po prvi vojni in še posebej nujna po drugi svetovni vojni, pa je privedla do rojstva najpomembnejše mednarodne organizacije, Organizacije združenih narodov. Ta je hkrati jedro in temelj celotnega sistema sodobnih organiziranih mednarodnih odnosov ter daje splošni okvir za delovanje vseh drugih mednarodnih organizacij. Spoznanje, da bi ponovni oboroženi spopad svetovnih razmerij postavil pod vprašaj sam obstoj človeštva in njegove civilizacije, in pojav številnih takih problemov, ki se jih človeštvo očitno more uspešno lotiti le v svetovnih okvirih (npr. problem nesorazmerij v razvoju med razvitim svetom in deželami v razvoju, populacijski problem, problem degradacije človekovega okolja, omejenost surovinskih virov, prehrane itn.), vse čvrstejše potrjujejo, kako potrebno je, da obstoječe mednarodne organizacije, OZN še posebej, obstojijo in da okrepijo svoje delovanje, hkrati pa spodbujajo k ustanavljanju novih takšnih organizacij.

Če smo čas, v katerem živimo, označili kot obdobje, ki je izsililo ustanovitev pretežnega števila obstoječih mednarodnih organizacij, to ne pomeni, da smo prezrli dejstvo, da so se prve mednarodne organizacije – tudi te je neposredno izsilil razvoj proizvodjalnih sil – pojavile že v drugi polovici prejšnjega stoletja, npr. Mednarodni urad telegrafskih naprav (1865), Svetovna poštna unija (1874), Mednarodna unija za zaščito industrijske lastnine (1883),¹⁴ Unija za mednarodni prevoz z železnico (1890) itn.¹⁵ Tudi ne smemo prezreti, da je pot do OZN vodila prek Društva narodov¹⁶ in da so mnogi – lahko bi jim rekli – vizionarji¹⁷ mednarodnih odnosov že stoletja prej razmišljali o takih odnosih med državami, ki bi temeljili na pravičnosti in pravu in ne na uporabi sile in ki jih ne bi urejala samovolja vladarjev, temveč tako ali drugače zamišljena mednarodna organizacija.

¹⁴ Sedež v Ženevi, SFRJ je članica.

¹⁵ Sedež v Bernu, SFRJ je članica.

¹⁶ Osnovano z versajsko mirovno pogodbo; formalno prenehalo obstojati l. 1946; njegova pravna naslednica je OZN.

¹⁷ Npr. Dante Alighieri, Abbé de Saint-Pierre, Bentham, Rousseau, Kant itn.

Seveda se kot eno izmed prvih vprašanj zastavlja, kako opredeliti splošni pojem »mednarodna organizacija«. Ob pestrosti organizacijske strukture teh organizacij, ob pestrosti področij, na katerih delujejo, oziroma ob različnih problemih, s katerimi se na različne načine in z različnim obsegom pooblastil različne mednarodne organizacije ukvarjajo, je rezumljivo, da so malo uspeha rodili poskusi, da bi dali kakšno splošno definicijo.¹⁸ Uspešnejše je bilo prizadevanje, da bi opredelili tiste konstitutivne elemente, ki so značilni za vsako mednarodno organizacijo, torej tiste, ki so nujni, če naj neki pojav opredelimo za mednarodno organizacijo. To pa so: a) da so ustanovitelji in članice države;¹⁹ b) da je ustanovljena z večstranko mednarodno pogodbo, s katero je določeno njeno področje in cilji delovanja, obseg pooblastil, struktura organov ipd.; prav ustanovni akt, to je večstranska mednarodna pogodba, torej vzpostavi mednarodno organizacijo, določi obseg njenih pravic in dolžnosti, s tem pa v veliki meri tudi možnosti in nemožnosti njenega delovanja, ki pa so seveda odvisne vsaj v enaki meri tudi od dejanskih razmerij v mednarodni skupnosti; c) da je delovanje organizacije stalno, to pa zahteva tudi, da so njeni organi stalni; č) da ima lastno področje delovanja, ki ga – širše ali ožje – določa ustanovna mednarodna pogodba in ki se seveda nanaša na uravnavanje neke problematike, ki je po svoji naravi mednarodna; področje delovanja mednarodne organizacije mora torej biti – da lahko govorimo o mednarodni organizaciji – mednarodno; d) da je sposobna oblikovati lastno voljo, t. j., da organi mednarodne organizacije v okviru svojih pooblastil morejo oblikovati svojo voljo kot stališče te mednarodne organizacije, ki je različno od volje oziroma stališč posameznih držav članic;²⁰ e) da imajo subjektivnost po mednarodnem pravu, t. j., da imajo sposobnost, da v obsegu, ki ga določa njihova ustanovna pogodba pridobivajo pravice in dolžnosti po mednarodnem pravu.

Vrste mednarodnih organizacij

Pestrost in številčnost mednarodnih organizacij dopušča različne možne klasifikacije. Običajno za kriterije razvrščanja uporabljajo: član-

¹⁸ Tudi komisiji OZN za mednarodno pravo ni uspelo priti do soglasja o sintetični definiciji pojma »mednarodna organizacija«, kot omenja S. Avramov, *Mednarodno javno pravo*, IV. izd., Beograd 1976, str. 111.

¹⁹ Poleg vladnih mednarodnih organizacij – te so predmet našega zanimanja – ko jih ustanovljajo države in katerih članice so države, poznamo tudi številne nevladne, nedržavne (privatne) mednarodne organizacije, to je organizacije, kakršna je npr. Svetovna federacija nekdanjih borcev, Svetovna sindikalna federacija, razna mednarodna strokovna in znanstvena združenja. Teh niso ustanovile države, temveč ustrezná nacionalna združenja. Gotovo ne gre zanikati njihovega pomena, saj so nesporno pomemben dejavnik tudi v mednarodnih političnih odnosih. V. Dimitrijević in O. Račić, op. cit., str. 19, omenjata, da je bilo 1969. leta 2788 nevladnih mednarodnih organizacij.

²⁰ Prav po elementih c) in d), t. j. stalnost in sposobnost oblikovati lastno voljo, je ločiti mednarodne organizacije od mednarodnih konferenc, katerih delovanje ni stalno in kjer je sklepni dokument, če do njega pride, soglasno izražena volja držav udeleženk konference.

stvo, obseg pooblastil v odnosu do držav članic, predmet delovanja,²¹ čeprav je seveda možna razvrstitev tudi po drugačnih kriterijih.²²

Glede na članstvo – omenili smo že, da so predmet našega zanimanja t. i. vladne mednarodne organizacije, to je tiste, katerih članice so države – moremo mednarodne organizacije razvrstiti v univerzalne, regionalne ter na organizacije posebej zainteresiranih držav.

Univerzalne mednarodne organizacije so tiste, ki so ob določeni proceduri in kriterijih v načelu odprte vsem državam sveta, ne glede na ideološke ali druge posebnosti. Zasnovane so torej tako, da naj bi obsegale vse obstoječe države, ki se seveda morejo včlaniti v univerzalno mednarodno organizacijo na osnovi svobodne odločitve ter sodelovati v organizaciji v skladu z načelom o suvereni enakosti držav. Univerzalna mednarodna organizacija je seveda OZN, ne glede na to, da dejansko ne obsega vseh obstoječih neodvisnih držav,²³ take so t. i. specializirane agencije (npr. UNESCO, WHO, FAO, ILO, ICAO, IMF, IBRD).

Samoumevno je, da se univerzalne mednarodne organizacije ukvarjajo s svojo problematiko v svetovnih razsežnostih.

Regionalne mednarodne organizacije so po članstvu omejene na določeno regijo oz. geografsko območje, včasih pa so geografskemu kriteriju dodane še druge omejitve.²⁴ Tipični primeri regionalnih organizacij so OAU, OAS, Arabska liga²⁵ itn. Problematiko, ki jim je z ustanovno pogodbo poverjena, obravnavajo v načelu le v okviru svoje regije.

Za organizacije posebno zainteresiranih držav je značilna omejitev članstva na sorazmerno ozek krog držav, zainteresiranih za določeno problematiko. Tak primer je danes vsem znani OPEC,²⁶ pa tudi Mednarodna komisija za ribolov v severozapadnem Atlantiku²⁷ ipd.

Posebej velja omeniti, da je, izhajajoč iz načela suverenosti držav, vsaka država sama tista, ki odloča o pristopu ali izstopu, sodelovanju ali nesodelovanju s katerekoli mednarodno organizacijo. Seveda pa se je vsaka država, ki je članica neke mednarodne organizacije, dolžna ravnati po določilih temeljnega akta te organizacije, in so v primeru, da kaka

²¹ V. Dimitrijević in O. Račić, op cit., str. 22–25, poleg razvrstitve glede na članstvo, obseg pooblastil, predmet delovanja kot kriterije za klasifikacijo mednarodnih organizacij navajata še: stopnja odprtosti organizacije za nove včlanitve in pa trajnost obstoja.

²² Svojevrsna je klasifikacija mednarodnih institucij po G. Schwarzenbergerju, *A Manual of International Law*, 5. izd., London 1967, str. 237.

²³ Tako, denimo, Švica, izhajajoč iz striktnega tolmačenja svoje stalne nevtralnosti, ni članica OZN.

²⁴ Tak tipičen primer je NATO (Organizacija severnoatlantskega sporazuma), kjer je po čl. 10. sporazuma predvideno, da se more k članstvu »povabiti« evropske države, ki so »v položaju«, da prispevajo k uveljavljanju ciljev sporazuma; torej sporazum ni odprt katerikoli državi v tej regiji.

²⁵ Arabska liga, osnovana leta 1945; sedež v Kairu, oz. prenesen po Camp-Davidu v Tunis; po čl. 1. sporazuma so članice lahko le neodvisne arabske države.

²⁶ Organizacija držav – izvoznic nafte, osnovana leta 1960; sedež na Dunaju; članice so izvoznice nafte ne glede na geografsko lokacijo.

²⁷ Osnovana leta 1949, sedež v Barhouthu (Kanada); članice so le države, ki so zainteresirane za ribolov na tem območju.

država krši svoje dolžnosti, možne zoper njo sankcije tudi v obliki izključitve,²⁸ suspenzije uživanja članskih pravic ip.²⁹

Sodelovanje države z neko mednarodno organizacijo, v kateri ta država iz kakršnihkoli razlogov ni včlanjena, more biti urejeno s posebnim sporazumom med njo in mednarodno organizacijo. V sporazumu je določen obseg in način sodelovanja te države pri delovanju mednarodne organizacije.³⁰ Sodelovanje kake države nečlanice z mednarodno organizacijo pa more biti urejeno tudi na drug način, npr. z različnimi oblikami nepolnopravnega članstva, kot je pridruženo članstvo,³¹ ali s statusom opazovalca.

Glede na obseg njihovih pooblastil je smotrno, da mednarodne organizacije razdelimo na koordinativne in nadnacionalne.³² Pri prvih se v načelu delovanje organizacije in obseg njenih pooblastil zadrži na ravni koordinacije mednarodnih naporov, obravnave problemov, dajanja pobud in priporočil državam članicam. Velika večina mednarodnih organizacij sodi glede na obseg njihovih pooblastil v odnosu do držav med koordinativne. To v bistvu velja tudi za OZN, katere organi sprejemajo v odnosu do držav resolucije in deklaracije, le v primeru ogrožanja mednarodnega miru, kršitve mednarodnega miru ali akta agresije lahko varnostni svet sprejema tudi sklepe, ki so za države obvezni.³³

Značilnost nadnacionalnih organizacij pa je, da njihovi organi morejo sprejeti sklepe, ki so za države članice obvezni in, kar je še bolj značilno, da so na njihovem ozemlju ti sklepi neposredno izvršljivi. Običajno se je kot primer nadnacionalne mednarodne organizacije omenjala Evropska skupnost za premog in jeklo,³⁴ katere organi morejo sprejemati sklepe, ki so neposredno izvršljivi na ozemlju držav članic te skupnosti.

Po predmetu delovanja velja najprej ločiti splošne in specializirane mednarodne organizacije. Splošne mednarodne organizacije so tiste, katerih področje delovanja sega na širše, splošno področje mednarodnih odnosov. Taka je zlasti OZN, ki ima poleg svoje temeljne politične naloge – skrbi za ohranitev mednarodnega miru in varnosti – po ustanovni listini nalogo, da razvija prijateljske odnose med narodi in mednarodno sodelovanje pri reševanju mednarodnih problemov ekonomske, socialne, kul-

²⁸ Npr. po členu 6. ustanovne listine OZN je iz OZN lahko izključena država, ki vztrajno krši načela ustanovne listine.

²⁹ Npr. po čl. 5. ustanovne listine se članici OZN, zoper katero potekajo ukrepi na osnovi sklepa varnostnega sveta, morejo suspendirati njene pravice in privilegiji, ki jih ji daje članstvo v organizaciji; po čl. 19. pa je možna suspenzija pravice do glasovanja v GS tisti državi, ki ni poravnala svojih finančnih obveznosti do OZN.

³⁰ Tako je s posebnimi sporazumi npr. regulirano sodelovanje med SFRJ in EGS.

³¹ Npr. status SFRJ v SEV na temelju sporazuma iz l. 1964; podrobneje o statusu SFRJ v SEV glej. R. Vukadinović: *Odnosi medu evropskim socialističkim državama*, Zagreb 1970, str. 180 i. d.

³² V. Dimitrijević in O. Račić glede na obseg pooblastil omenjata še kategorijo operativnih mednarodnih organizacij, za katere je značilno, da potem, ko jih države ustanove z mednarodnim sporazumom zato, da bi realizirale neki cilj, samostojno operativno delujejo pri realizaciji cilja (projekta), za katerega so bile ustanovljene; npr. Evropska organizacija za kozmične raziskave.

³³ Po poglavju VII. ustanovne listine OZN (čl. 39–51).

³⁴ Osnovana leta 1952; sedež v Bruxellesu ter kasneje 1967 integrirana v Evropsko skupnost.

turne in humanitarne narave.³⁵ Med splošne mednarodne organizacije bi mogli šteti še Organizacijo afriške enotnosti (OAU), Organizacijo ameriških držav (OAS), Arabsko ligo itn. Če bi skušali vendarle precizneje opredeliti temeljno naravo, bistvo dejavnosti teh »splošnih« mednarodnih organizacij, potem so to nedvomno politične mednarodne organizacije, njihovo področje delovanja je namreč prvenstveno in neposredno v sferi političnih odnosov med državami.

Za specializirane mednarodne organizacije pa je značilno relativno ozko in jasno opredeljeno področje delovanja. Sem sodijo vsekakor specializirane agencije OZN in tudi dober del regionalnih mednarodnih organizacij. Če skušamo dejavnost specializiranih mednarodnih organizacij še ožje opredeliti, potem moremo mednarodne organizacije s specializiranim področjem dejavnosti ločiti v »ekonomske« (npr. OECD,³⁶ GATT,³⁷ IMF³⁸), »integracijsko-ekonomske«, katerih cilj, v nasprotju z »ekonomskimi« ni le pospeševanje ekonomskega sodelovanja, temveč integracija gospodarstva držav članic (npr. EGS, SEV), ter »vojne« (npr. NATO, Varšavski pakt), »tehnične« (npr. ICAO), »socialno humanitarne« (npr. UNESCO, WHO in podobno).

Glede na to, da je na temelju ustanovne listine OZN prepovedana uporaba sile in pretnja s silo v mednarodnih odnosih, velja omeniti, da mednarodne vojne organizacije (t. i. obrambni pakti) utemeljujejo svoj obstoj na tistih določilih ustanovne listine OZN,³⁹ ki dopuščajo državam pravico do individualne in kolektivne samoobrambe. Bistvena za mednarodne vojne organizacije – vojne bloke – je integracija vojaških in oboroževalnih naporov, če bi taka vojaška zveza začela delovati – to je, za primer vojnega spopada. Mehanizem sodobnih vojnih paktov je zgrajen tako, da bi določena situacija, na primer napad na oboroženo silo države članice obrambne zveze (*casus foederis*) na določenem območju (branjena *cona*), bolj ali manj avtomatsko sprožil delovanje vojnega mehanizma pakta in njegovih nakopičenih vojnih potencialov. Tako po določilih NATO pakta oborožen napad na eno ali več držav članic oziroma njene ali njihove oborožene sile, ladje ali letala (*casus foederis*) v Evropi, Sredozemlju, ali Severno-atlantskem območju (branjena *cona*) avtomatsko velja za napad na vse članice pakta.⁴⁰ Po določilih Varšavskega pakta oborožen napad na eno ali več držav članic (*casus foederis*) v Evropi (branjena *cona*) sproži takojšnjo pomoč, tudi z uporabo oborožene sile, napadeni članici tega pakta.⁴¹

³⁵ Čl. 1. Ustanovne listine OZN.

³⁶ Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj; osnovana leta 1960, sedež v Parizu; SFRJ je na temelju posebnega sporazuma pridružena članica.

³⁷ Splošni sporazum o trgovini in carinah; ima status specializirane agencije OZN, deluje od 1960; sedež ima v Ženevi, SFRJ je član.

³⁸ Mednarodni monetarni fond, specializirana agencija OZN, deluje od leta 1945, s sedežem v Washingtonu; SFRJ je član.

³⁹ Člen 51. ustanovne listine.

⁴⁰ Čl. 5. in čl. 6. NATO pakta.

⁴¹ Čl. 4. Varšavskega pakta.

Različna vloga mednarodnih organizacij, različnost širine njihovega članstva, in še zlasti različnost pooblastil, ki so jih države dale različnim mednarodnim organizacijam, pa tudi drugi razlogi vplivajo na organizacijsko strukturo vsake mednarodne organizacije. Težko je zato določiti neki splošni model organizacijske strukture mednarodnih organizacij. Narobe, precejšnje so različnosti v organizacijski strukturi raznih mednarodnih organizacij, še zlasti pa je očitna in nujna razlika med organi t. i. koordinativnih mednarodnih organizacij in t. i. nadnacionalnih mednarodnih organizacij.

Če pa bi vendarle skušali opredeliti neki splošen model organov mednarodnih organizacij, potem bi vanj sodili tile organi:

a) Splošni organ, v katerem so zastopane po svojih predstavnikih oz. delegacijah vse države članice.⁴² Ta organ je splošni usmerjevalec dela organizacije in hkrati tisti, ki usmerja in sprejema splošne akte v okviru pooblastil organizacije, npr. resolucije, deklaracije, osnutke konvencij.⁴³ Je običajno tudi volilni organ⁴⁴ za sestavo drugih organov organizacije. Odloča o članstvu v organizaciji.⁴⁵ Opravlja splošni nadzor nad delom drugih organov organizacije. Ta splošni organ se sestaja občasno na rednih ali izrednih zasedanjih in se imenuje »generalna skupščina«, »generalna konferenca« ali podobno.

b) Izvršni organ,⁴⁶ ki je včasih tudi sestavljen iz predstavnikov vseh držav članic, zlasti kadar gre za organizacijo z manjšim številom držav članic, npr. razne regionalne organizacije.⁴⁷ Navadno pa so vanj izvoljene posamezne države za določeno mandatno obdobje.⁴⁸ Ta organ je izvajalec, pa tudi predlagatelj sklepov in politike splošnega organa. Odnos med njima je od organizacije do organizacije dokaj različen – od dejanske subordinacije,⁴⁹ do skoraj popolne samostojnosti.⁵⁰

Izvršni organ deluje stalno in se imenuje pogosto »svet«, »izvršni svet«, »konferenca stalnih predstavnikov«, »svet ministrov« ipd.

c) Administrativni organ na čelu z individualnim načelnikom; ta organ stalno deluje na sedežu organizacije. Sestavlja ga profesionalno

⁴² Generalna skupščina OZN; generalna konferenca UNESCO itn.

⁴³ Tako GS OZN npr. lahko razpravlja o vseh zadevah iz pristojnosti organizacije in o njih sprejema resolucije in deklaracije; razpravlja o poročilih drugih organov OZN in usmerja njihovo delo.

⁴⁴ Tako npr. GS OZN voli nestalne člane varnostnega sveta in člane drugih glavnih in pomožnih organov. Generalna konferenca UNESCO voli člane izvršnega sveta UNESCO ipd.

⁴⁵ Tako npr. o sprejemu v OZN odloča GS z dvotretjinsko večino, vendar le na obvezen poprejšnji predlog varnostnega sveta.

⁴⁶ Napačno bi bilo poenostavljeno meniti, da je odnos med »splošnim« organom mednarodne organizacije in njenim »izvršnim« organom identičen odnosu med zakonodajnimi in izvršnimi organi v državi.

⁴⁷ Npr. svet ministrov OAU; svet ministrov NATO, konferenca stalnih predstavnikov držav SEV.

⁴⁸ Npr. VS OZN, ki šteje 15 članov (5 stalnih in 10 voljenih za po 2 leti), izvršni svet UNESCO, ki šteje 40 članov.

⁴⁹ Npr. pri WHO in Svetovni meteorološki organizaciji je »izvršni« organ dejansko postavljen kot izvršni organi splošnega organa, pri OAE je »svet ministrov« (izvršni organ) odgovoren »skupščini šefov držav in vlad« (splošni organ), ipd.

⁵⁰ VS OZN je v zadevah mednarodnega miru in varnosti v določenem smislu celo prvenstven organ glede na GS.

osebje, ki naj bi delovalo docela neodvisno od držav, katerih državljanstvo ima. Njegovo osebje se novači v načelu po osebni sposobnosti, vendar upoštevajo tudi načelo sorazmerne zastopanosti držav članic. Običajno nosijo administrativni organi mednarodnih organizacij nazive, kot so »generalni sekretariat«, »biro«, »sekretariat« ipd.

Ob teh glavnih organih imajo posamezne mednarodne organizacije še druge glavne organe in razne pomožne ali *ad hoc* organe, v nekaterih primerih pa tudi poseben organ s sodno oz. arbitražno funkcijo. Zlasti pa je seveda od opisane tripartitne strukture glavnih organov različna struktura, kadar imamo pred seboj nadnacionalne mednarodne organizacije.

Kako težko izvedljiva naloga je poskus, da izoblikujemo neki splošen model organizacijske strukture mednarodnih organizacij, je razvidno, če s spredaj oblikovanim tripartitnim modelom glavnih organov primerjamo dejanske organe OZN, UNESCO, EGS, SEV in OAE. Tako ima OZN tehle šest glavnih organov: generalna skupščina, varnostni svet, ekonomsko-socialni svet, skrbniški svet, generalni sekretariat z generalnim sekretarjem na čelu, mednarodno sodišče v Haagu.⁵¹ UNESCO ima tele glavne organe: generalna konferenca, izvršni svet, sekretariat na čelu z generalnim direktorjem.⁵² EGS ima tele glavne organe: skupščino, svet, komisijo, sodišče.⁵³ SEV pa ima tele glavne organe: sestanek sveta, konferenco predstavnikov držav v svetu, stalne komisije, sekretariat.⁵⁴ Organizacija afriške enotnosti pa ima tele: skupščina šefov držav in vlad, svet ministrov, generalni sekretariat, komisija za posredovanje, poravnavo in arbitražo.⁵⁵

Odločanje v mednarodnih organizacijah

Problem odločanja v mednarodnih organizacijah⁵⁶ se pojavlja kot dvojno vprašanje. Najprej gre za to, kako do neke odločitve sploh lahko pride, pri čemer nas zanima predvsem zaključna, formalna faza odločanja, to je glasovanje. Enako pomembno pa je, če ne še bolj, tudi vprašanje, kakšno naravo imajo sprejete odločitve v mednarodni organizaciji za države članice te organizacije.

V postopku oblikovanja in sprejemanja odločitve⁵⁷ v mednarodnih organizacijah so običajne tele pomembne faze:

a) Dajanje pobude za sprejem odločitve: pobudo da ena ali več držav članic ali pa gre za iniciativo samih organov organizacije. Lahko pa tudi pobuda izhaja, kar je redkeje, od neke druge mednarodne organizacije, ali celo posameznika oz. skupine oseb, kar pa je le izjema.

⁵¹ Člen 7. ustanovne listine.

⁵² Čl. 3. ustave UNESCO.

⁵³ Čl. 4. rimskega sporazuma z dne 25. III. 1957.

⁵⁴ Čl. 5. ustanovne listine SEV.

⁵⁵ Čl. 7. ustanovne listine OAU.

⁵⁶ Podrobno in sistematično je obdelan proces sprejemanja odločitev (*decision making process*) v mednarodnih organizacijah v: H. G. Schermers, *International Institutional Law*, Vol. II, Sijthoff, Leiden 1972, str. 305-376.

⁵⁷ Z »odločitvijo« razumemo katerikoli sklep, priporočilo, resolucijo, ipd., organov mednarodnih organizacij.

b) Priprava osnutka teksta »odločitve«; ta obsega pripravo prvega osnutka predloga – tega običajno pripravi tisti, od kogar prihaja pobuda – in razpravo o predlogu, ki vodi prek dajanja amandmajev, dopolnil, itn. bodisi do umika predloga še pred formalnih glasovanjem ali pa do glasovanja.

c) Glasovanje, pri katerem je predlog »odločitve« (sklep, resolucija, deklaracija, osnutek konvencije ipd.) bodisi sprejet bodisi zavržen.

Pri nekaterih mednarodnih organizacijah je za sprejem vseh ali določene vrste odločitev potrebno soglasje vseh držav članic.⁵⁸ Zlasti se pogosto in tudi razumljivo zahteva soglasnost vseh držav članic za revizijo ustanovnega dokumenta organizacije.⁵⁹ Očitno je, da načelo soglasnosti, zlasti pri sprejemanju obvezujočih odločitev, odseva dejstvo, da so članice mednarodnih organizacij suverene države. Zato je le v izjemnih okoliščinah in v dokaj redkih primerih možno sprejemati za države obvezne odločitve s kvalificirano večino glasov. Pač pa navadna ali kvalificirana večina običajno zadošča pri sprejemanju državam namenjenih priporočil (resolucij, deklaracij)⁶⁰ ali sklepov, ki jih en organ naslavlja drugim organom iste mednarodne organizacije.

V načelu pri glasovanju v organih mednarodnih organizacij velja – izhajajoč iz suverene enakosti držav – da gre vsaki državi en glas. To načelo pa je okrnjeno v kar dolgi vrsti primerov, zlasti v ekonomsko-integrativnih regionalnih mednarodnih organizacijah⁶¹ in v organizacijah, katerih delokrog obsega pretežno ekonomsko-finančno problematiko.⁶² V obeh primerih je modifikacija načela »ena država, en glas« do neke mere razumljiva, saj je utemeljena v dejansko velikih razlikah v ekonomski in finančni moči, pa tudi v prispevkih držav članic organizaciji.

Mnogo bolj je vprašljivo odstopanje od načela suverene enakosti v mednarodno-političnih organizacijah, konkretno v varnostnem svetu OZN. V njem je razen pri glasovanju o proceduralnih zadevah uveljavljena t. i. »pravica veta«, ki gre petim stalnim članicam sveta. Za vsako odločitev varnostnega sveta, ki ni le proceduralna, mora glasovati devet članic sveta, pri čemer pa nobena izmed stalnih članic varnostnega sveta ne sme glasovati proti. Ta posebni položaj stalnih članic varnostnega sveta se navadno utemeljuje z njihovo posebno odgovornostjo za mednarodni mir in varnost, v svojem bistvu pa je vendarle posledica težnje velikih sil po posebnem položaju in vlogi v mednarodnih odnosih in v OZN. Resda ni moči izenačiti položaja, vloge in tudi odgovornosti za mednarodni mir in varnost npr. ZDA, SZ, Kitajske nasproti npr. Granadi ali Mauriciusu ali Lesothu. Vendar pa so med enostavnim izenačenjem njihove vloge in

⁵⁸ Tako je bilo pri Društvu narodov; danes npr. sklepi sveta OECD; priporočila in sklepi sveta SEV; v vrsti primerov odločanja v organih EGS (npr. čl. 84, 89, 100, 235, 237, 238 rimskega sporazuma).

⁵⁹ Npr. čl. 16. ustanovne listine SEV.

⁶⁰ Npr. čl. 18. ustanovne listine OZN.

⁶¹ V EGS imajo v svetu uveljavljen sistem ponderiranih glasov.

⁶² Npr. v Mednarodnem monetarnem skladu (IMF) in Mednarodni banki za obnovo in razvoj (IBRD) je teža glasu države članice odvisna od prispevka, ki ga vplačuje v sklad oz. banko.

odgovornosti in tem, da se vsaka stalna članica varnostnega sveta more s svojim vetom zoperstaviti vsej mednarodni skupnosti in ohromiti delovanje varnostnega sveta, gotovo še številne možnosti, ki bi jih veljalo izoblikovati in uveljaviti.

Večina izglasovanih odločitev v mednarodni organizaciji, naj gre za sklepe, priporočila, izvolitve idr., začne veljati takoj ali v določenem roku. Včasih je potrebno še posebno soglasje držav članic, kar velja zlasti pri izglasovanih osnutkih mednarodnih konvencij, npr. v GS OZN ali na konferencah ILO⁶³ in pri spremembah ustanovnih aktov organizacije. Včasih pa je potrebno tudi poprejšnje soglasje nekega drugega organa iste mednarodne organizacije. Tako more npr. GS OZN sprejem nove članice izglasovati le po poprejšnjem priporočilu varnostnega sveta.

Vrste odločitev mednarodnih organizacij

»Odločitve« mednarodnih organizacij je možno ločiti po tem, komu so namenjene, ali pa po tem, kakšen je njihova narava za tistega, komur so namenjene, tj., ali so odločitve pravno obvezni sklepi ali pa le pravno nezavezujoče priporočilo. Možna je tudi opredelitev po raznih formalnih vidikih, npr. nazivu, po tem, ali gre za odločitve glede vprašanj postopka ali o vsebinskih vprašanjih.

Glede na to, komu je neka odločitev namenjena, velja ločiti interne in eksterne odločitve. Prve so namenjene učinku znotraj organizacije, tj., namenjene so drugim organom organizacije. Po svoji naravi so to lahko splošni ali konkretni akti. Ker gre pri internih odločitvah za notranji odnos med organi iste mednarodne organizacije, torej gre za odločitve, ki naj zagotavljajo funkcioniranje organizacije, je razumljivo, da so obvezne za tistega, komur so naslovljene. Običajno je tisti, ki mu je namenjena neka interna odločitev organizacije in jo je dolžan izvršiti, njen sekretariat oz. njen administrativni organ. Primeri internih aktov so razne resolucije,⁶⁴ odobritve poročil,⁶⁵ splošni akti o postopku,⁶⁶ izvolitve,⁶⁷ sklepi o vzpostavitvi pomožnih organov,⁶⁸ sklepi o proračunu organizacije⁶⁹ in podobno.

Vendar, kadar govorimo o »odločitvah« mednarodnih organizacij, imamo navadno v mislih eksterne odločitve, tj. tiste, ki so namenjene

⁶³ To soglasje se dá z ratifikacijo v mednarodni organizaciji že sprejete konvencije.

⁶⁴ Npr. J. Castañeda, »Valeur juridique des resolutions des Nations Unies«, v: 129 R dC (1970 I), str. 227, omenja, da v OZN skoraj štiri petine resolucij, sprejetih do l. 1970, lahko označimo za interne.

⁶⁵ Npr. po čl. 15. ustanovne listine OZN GS sprejema in obravnava poročila varnostnega sveta in drugih glavnih organov OZN.

⁶⁶ Npr. po čl. 21. ustanovne listine OZN GS sprejema lastna pravila postopka, oz. enako po čl. 30. ustanovne listine tudi varnostni svet sprejema svoja lastna pravila postopka.

⁶⁷ Npr. po čl. 23. ustanovne listine OZN GS voli nestalne člane VS; po čl. 61. ustanovne listine voli GS člane ECOSOC.

⁶⁸ Npr. po čl. 22. ustanovne listine more GS ustanavljati pomožne organe po lastni presoji.

⁶⁹ Npr. po čl. 17. ustanovne listine GS obravnava in sprejema proračun OZN.

državam članicam organizacije.⁷⁰ Prav s tem, da mednarodne organizacije sprejemajo odločitve, ki se nanašajo na države članice, urejajo zadeve, za katere so jih države z ustanovnim aktom pooblastile, torej opravljajo svojo funkcijo. Bistvo delovanja mednarodnih organizacij je prav v tem, da s svojimi odločitvami nalagajo ali priporočajo državam članicam, da te odločitve izvrše. Upoštevač suverenost držav, seveda ni težko razumeti, zakaj so odločitve mednarodnih organizacij, ki so naslovljene državam članicam, po svoji naravi navadno, lahko bi celo zapisali v načelu formalno pravno neobvezujoče, imajo torej naravo priporočil. Izjema so odločitve nadnacionalnih mednarodnih organizacij – seveda v okviru pooblastil, ki jih ima taka nadnacionalna organizacija. V tem primeru odločitve organov nadnacionalne organizacije niso le formalno pravno obvezne za države članice, temveč so jih v določenih primerih organi držav članic dolžni tudi neposredno izvrševati.⁷¹ Izjema je tudi delovanje varnostnega sveta OZN po sedmem poglavju ustanovne listine, ki more sprejemati državam namenjene obvezujoče sklepe.

Eksterne odločitve mednarodnih organizacij pa so lahko namenjene tudi kaki drugi mednarodni organizaciji.⁷²

Pri večini mednarodnih organizacij moremo ločiti štiri skupine ekster-nih odločitev: priporočila, deklaracije, konvencije in obvezne odločitve. S »priporočilom« običajno označujemo državam namenjene pravno neobvezujoče odločitve mednarodnih organizacij. Pogosto označujejo priporočila za »resolucije«. Večina odločitev mednarodnih organizacij, namenjenih državam članicam, ima naravo in obliko priporočil oz. resolucij.⁷³ Njihova vsebina je priporočilo državam članicam, da podvzamejo, spremene ali opuste neko določeno konkretno stanje ali ravnanje.⁷⁴ Priporočila oziroma resolucije se torej navadno nanašajo na neko konkretno zadevo ali stanje.

Tudi »deklaracije« niso za države formalno pravno obvezne, imajo le naravo priporočil. V nasprotju z resolucijami pa so bolj slovesne po formi, po vsebini pa navadno razglašajo, deklarirajo neko splošno načelo ali načela, potrjujejo neko splošno stanje, ali interpretirajo neko pravno praznino. Pogosto deklaracije tudi razglašajo že obstoječa pravila običajnega mednarodnega prava ali splošno pravna načela in so nekako bližje

⁷⁰ V načelu seveda odločitve mednarodnih organizacij ne morejo zavezovati držav, ki niso članice organizacije.

⁷¹ Npr. po ustanovnem sporazumu Evropske skupnosti za premog in jeklo so organi držav članic dolžni neposredno izvrševati sklepe organov te skupnosti.

⁷² Npr. po čl. 58. ustanovne listine OZN more le-ta s sprejemanjem priporočil (resolucij) koordinirati dejavnost specializiranih agencij.

⁷³ Npr. vsi organi OZN načeloma sprejemajo resolucije o zadevah iz svoje pristojnosti; npr. po čl. 10. in 14. ustanovne listine OAU sprejemata skupščina šefov držav in vlad in svet ministrov svoje odločitve (priporočila) v obliki resolucij.

⁷⁴ Npr. z resolucijo (S/723) z dne 18. 4. 1948 varnostni svet poziva strani, zapletene v spopad v Palestini, da ustavijo vse vojaške dejavnosti; resolucija GS 377(V) pooblašča generalno skupščino OZN, da se sestane na izredno zasedanje, če VS zaradi veta ni sposoben, da opravlja svoje funkcije; resolucija GS 1004 (ES-II) poziva vladu SZ, da ustavi oboroženo intervencijo na Madžarskem; resolucija GS 998 (ES-I) poziva generalnega sekretarja, da predloži načrt za vzpostavitev sil OZN za zagotovitev miru na Bližnjem vzhodu; z resolucijo GS/4387 varnostni svet poziva Belgijo, da umakne svoje čete z ozemlja Republike Kongo.

formalno pravni obveznosti kot resolucije.⁷⁵ Deklaracije je npr. GS OZN sprejemala po razpravah o daljnosežnih vprašanjih, zlasti takrat, kadar so še v odsotnosti ali ob nejasnosti pravnih pravil hoteli storiti korak k splošnemu reguliranju neke določene problematike,⁷⁶ čeprav formalno le s priporočilom državam, kako naj ravnajo.

Da bi se s pravili mednarodnega prava, torej za države nedvomno tudi formalno pravno obvezujoče uredilo neko vprašanje mednarodnih odnosov, mednarodne organizacije pripravljajo predloge mednarodnih pogodb. Osnutek mednarodne pogodbe se sprejme bodisi na rednih zasedanjih splošnega organa mednarodne organizacije ali pa na za to posebej sklicani konferenci. Sprejeti osnutek konvencije se podpiše in predloži državam v ratifikacijo. Šele ko zadostno število držav ratificira konvencijo, postane za tiste države, ki so jo ratificirale, pravno obvezna. Prav s pripravo tekstov številnih mednarodnih konvencij so mednarodne organizacije opravile izjemno pomembno vlogo pri razvoju in kodifikaciji modernega mednarodnega prava. Samo ILO je npr. v obdobju 1919–1967 pripravil 128 konvencij; med najpomembnejšimi konvencijami, ki so bile pripravljene v okviru OZN, pa velja kot primer omeniti le Konvencijo o preprečevanju zločina genocida; Konvenciji o diplomatskih in konzularnih odnosih; Konvencijo o preprečevanju vseh oblik rasne diskriminacije; Konvenciji o človekovih pravicah, Konvenciji o mednarodnem pogodbenem pravu.

Pomen in perspektiva mednarodnih organizacij

Vloga mednarodnih organizacij v sodobnem svetu je pestra in pomembna. Sega od prizadevanj za ohranitev mednarodnega miru prek prispevka k preseganju temeljnih protislovij sodobnega sveta pa do urejanja vrste praktičnih tehničnih problemov, ki jih ni moči več reševati v okviru ene same države. Sega pogosto daleč prek predvidenih dejavnosti v njihovih lastnih ustanovnih aktih. Mednarodne organizacije so danes nepogrešljivo mesto stalne komunikacije, soočanja, mirne konfrontacije, razprave med državami najrazličnejših teženj in interesov, družbenopolitičnih ureditev, ideologij. So, lahko bi rekli, temeljni element in torišče mednarodnega sodelovanja, pomemben dejavnik krepitve mednarodnega razumevanja, sodelovanja, miru in varnosti. Njihov prispevek k urejanju perečih mednarodnih vprašanj in pri urejanju najpomembnejših vprašanj sodobnega sveta je neprecenljiv. Z vso svojo dejavnostjo, tudi tisto, ki je

⁷⁵ Tako je tudi mnenje pravnega oddelka generalnega sekretariata OZN, glej dokument E/LN.4/L.610; G. H. Schermers, op. cit., str. 504: »Deklaracije bodo običajno imele večji vpliv kot priporočila (resolucije), čeprav niso pravno obvezne.«

⁷⁶ Med najpomembnejšimi deklaracijami, ki jih je sprejela GS OZN, naj omenimo le Splošno deklaracijo o človekovih pravicah, Deklaracijo o zagotovitvi neodvisnosti ozemljem in ljudstvom pod kolonialno oblastjo; Deklaracija o načelih mednarodnega prava, ki se nanašajo na prijateljske odnose in sodelovanje med državami v skladu z ustanovno listino OZN, Deklaracijo o stalni suverenosti nad naravnimi bogastvi.

na videz nepolitična, dajejo izjemen prispevek k ohranjanju mednarodnega miru. Zlasti v univerzalnih mednarodnih organizacijah, v OZN še posebej, se soočajo države najrazličnejših teženj in interesov, kapitalistične in socialistične, razvite in nerazvite, revne in bogate. Sodelovanje v mednarodni organizaciji pri skupnem urejanju mednarodnih vprašanj je možno le kot stalen, na medsebojnem popuščanju in prizadevanju za medsebojno razumevanje temelječ napor pri iskanju skupnih, za vse sprejemljivih kompromisnih rešitev. Ob silovitem razvoju proizvodjalnih sil v naši epohi in vse večji integraciji sveta, ki je posledica tega razvoja, je to pač nujnost.

Sestavljene iz suverenih držav, pa so mednarodne organizacije tudi močno omejene v možnostih svojega delovanja. Hkrati so izpostavljene težnji najmočnejših držav, da bi si v njih zagotovile dominacijo, kar jim v nekaterih primerih celo uspeva. Omenimo naj le obdobje, ko je v OZN, pa tudi v drugih mednarodnih univerzalnih organizacijah, deloval »glasovni stroj« ZDA.

V čem sta torej moč in nemoč mednarodnih organizacij in OZN še posebej? Mar v tem, da ni možno vsiliti sklepov s pravno obvezno močjo suverenim državam, ki ljubosumno in iz razumljivih razlogov čuvajo svojo suverenost? Mar v tem, da je edina možna pot strpno iskanje stičišč, potrpežljiv napor v iskanju za vse sprejemljivih rešitev? Mar ni njihova moč prav v tem, da mednarodne organizacije vendarle so tribuna, enako odprta in dostopna vsem, kjer vendarle argumenti prava in pravičnosti morejo prevladati nad golo močjo, kjer pravo in pravičnost moreta prevladati nad samovoljo, kjer si napredno more korak za korakom utirati pot v občo človeško politično pa tudi pravno zavest? In končno so mednarodne organizacije vendarle otroci držav. Države jih ustanavljajo, države v njih delujejo, države njihove odločitve izvršujejo ali ne izvršujejo. Torej moč in nemoč, učinkovitost in neučinkovitost mednarodnih organizacij, kolikor smo jim priča, odsevajo realno stanje v sodobni mednarodni skupnosti, družbene razmere v državah, ki jo tvorijo.

Pogosto je moči ob nestrpnosti in nezadovoljstvu z vlogo in rezultati dela mednarodnih organizacij naleteti na različne predloge, katerih skupni imenovalec je želja, dati organom mednarodnih organizacij več prisilnih pooblastil, več moči, jih zasnovati po vzorcu in z močjo organov držav. Skratka, preobraziti jih – zlasti Organizacijo združenih narodov kot središčno točko organiziranosti mednarodne skupnosti – iz organizacije suverenih držav v nekakšno »svetovno vlado«. Čeprav so taki predlogi pogosto le naivni in dobronamerni, ne morejo prikriti utopičnosti pa tudi reakcionarnosti. Njihova reakcionarnost je v tem, da skušajo s krepitvijo elementov države v mednarodni skupnosti, torej s prisilo, najti pot iz obstoječih problemov; in v tem, da ti protagonisti krepitve mednarodnih organizacij vidijo probleme sodobnega sveta prvenstveno v neustrezni organizaciji mednarodne skupnosti, ne pa v družbenoekonomskih protislovljih sodobnega sveta. Njihova utopičnost in reakcionarnost pa sta tudi

v tem, da si ne zastavijo ali namerno prezro vprašanje, kako bi taka s pravnimi pooblastili oborožena »svetovna vlada« mogla vsiliti spoštovanje svojih sklepov zoper voljo najmočnejših držav in čemu, katerim interesom bi pravzaprav taka svetovna vlada dejansko služila. Po vsem sodeč bi ob prvem resnem zapletu velika, zavezujoča pooblastila prej vodila k razpadu Organizacije združenih narodov kot pa h krepitvi njene vloge.

Torej je možna progresivna pot razvoja mednarodnih organizacij le pot, ki jo je v bistvu opredelila že klasična marksistična misel, zavedajoča se nuje integracije sodobnega sveta in hkratnega spoštovanja pravice vseh narodov po nacionalni svobodi, samoodločbi, državni neodvisnosti. Že leta 1913, ko je bila misel na univerzalno mednarodno organizacijo le še daljna utopija, je V. I. Lenin zapisal: »Razvijajoči se kapitalizem pozna dve zgodovinski težnji v nacionalnih zadevah. Prva vsebuje nastanek narodnega življenja in nacionalnega gibanja, boj zoper vsakršno narodno zatiranje, ustanovitev nacionalnih držav. Druga vsebuje razvoj in pospešitev vsakršnih odnosov med narodi, podiranje ograd med narodi, ustvarjanje mednarodne enotnosti kapitala, gospodarskega življenja sploh, politike, znanosti itn.«⁷⁷ Očitno je še tudi danes progresivna pot razvoja mednarodnega sodelovanja le pot doslednega spoštovanja suverenosti in enakopravnosti držav, hkrati pa vztrajno prizadevanje za krepitev vsestranskega enakopravnega mednarodnega sodelovanja, torej prav tistega, kar je temeljna naloga in funkcija mednarodnih organizacij.

---

⁷⁷ Celotna zbrana dela, V. izd. zv. 24, Moskva 1961, str. 124.

VLADO SRUK

Erich Fromm

(1900—1980)

Samo pet dni pred 80. rojstnim dnevom je omahnil eden velikih umov 20. stoletja, psihoanalitik, humanist in socialistični mislec Erich Fromm.

Umrl je človek, ne more pa umreti zanimanje ljudi za probleme, s katerimi se je ukvarjal, za dela, ki jih je ustvaril. Ne more ugasniti luč npravnosti in filantropije njegovega opusa.

V desetine jezikov, od slovenščine in portugalsčine do japonščine in vietnamščine je prevedenih kakih petindvajset njegovih knjig in ogromno število razprav, člankov, intervjujev, ekspertiz ipd. Četudi je o njem napisano mnogo študij, bržčas njegov bleščeči prispevek v kulturno zakladnico človeštva še vedno ni v celoti ovrednoten.

Beg od svobode, Človek sam zase, Psihoanaliza in religija, Pozabljeni jezik, Zdrava družba, Umevanje ljubezni, Poslanstvo Sigmunda Freuda, Zen budizem in psihoanaliza, socialistični manifest in program (Let Man Prevail), Marxovo pojmovanje človeka, Pogled v dejstva in fikcije mednarodne politike (May Man Prevail?), Onstran verig iluzije, Dogma o Kristu in drugi eseji o religiji, psihologiji in kulturi, Človeško srce, Socialistični humanizem — internacionalni simpozij, radikalna interpretacija stare zaveze (You Shall Be as Gods), *Revolucija upanja, Človekova narava, Kriza psihoanalize, Družbeni karakter v mehiški vasi, Anatomija človeške destruktivnosti, Imeti ali biti, Agresivnost in značaj, Psihoanaliza Sigmunda Freuda* — veličina in omejenosti, *Značaj nemških delavcev in nameščencev* . . . Iz teh knjig bodo črpali vrednost, npravnost ter navdih za lastna snovanja prihodnji rodovi v vseh deželah sveta. Znova in znova bodo občudovali širino in izvornost velikega ustvarjalca.

Spomnimo se glavnih postaj njegovega težavnega, toda nadvse plodnega življenja.

Prva postaja: Rodil se je v Frankfurtu na Maini 23. 3. 1900. Najožje družbeno in mentalno okolje, ki ga je oblikovalo osebno in nazorsko, je bila ortodoksna židovska družina srednjega sloja, v kateri je bilo globoko zakoreninjeno rabinsko izročilo. Proučevanje talmuda. Branje stare zaveze. Izkušnje prve imperialistične vojne. Doživetja epizod antisemitizma. Pogovori s socialisti, predvsem z delavci v majhnem podjetju njegovega očeta.

Druga postaja: Študij psihologije, sociologije in filozofije. Doktorat l. 1922 — s socialno-psihološko in religioško tematiko. Dopolnilni študij psihopatologije in psihiatrije ter psihoanalitična praksa v Münchnu in v Berlinu. Odločilna, vznemirljiva znanstveno-nazorska srečanja: historični materializem, freudizem, budizem, teorija materinskega prava... Prvi članki, npr. tisti o vsebinskih razsežnostih židovske sobote.

Tretja postaja: Frankfurt in tamkajšnji krog marksistov. Sodelovanje z M. Horkheimerjem, H. Marcusejem, Th. Wiesengrund-Adornom in z drugimi. Naperi za interdisciplinarno povezovanje historičnega materializma s Freudovo psihoanalizo. Študij in znanstveno raziskovanje problematike avtoritarnega karakterja. Proučevanje socialno-psiholoških vidikov kazenskega sodstva. Psihoanalitična klinična praksa...

Četrta postaja: Umik pred nacističnimi zvermi leta 1934. Nova sodelovanja v Ameriki — še zlasti s predstavnikoma tim. kulturalistične psihoanalize, K. Horney in H. Sullivanom. Nadaljnja proučevanja avtoritarnega karakterja, še posebej kar zadeva družino (Horkheimerjev zbornik) in vzpon totalitarnih gibanj (Beg od svobode). Definitivno preseženje (»revizija«) klasične Freudove psihoanalize. Snovanje v domeni psihologije etike, katerega končni rezultat je bila ena najbolj globokih študij npravne problematike, Človek sam zase. Članstvo in dejavnost v Bennington Collegeu. Utemeljevanje William Alanson White Instituta za psihiatrijo, psihoanalizo in psihologijo. Sodelovanje z R. Lintonom, kar zadeva antropološko in karakterološko problematiko... Vse mogoče druge raziskovalne, znanstveno-pedagoške aktivnosti na ameriških univerzah in drugih institucijah.

Peta postaja: Odhod v Mehiko l. 1949 (najbrž tudi zaradi fašistoidnega »lova na čarovnice« v ZDA). Mislec je nadaljeval številna prejšnja sodelovanja, vsemu temu pa se je pridružila še široka dejavnost v novi deželi. Okoli Fromma so se takoj zbrali številni progresivno usmerjeni družboslovci in še zlasti psihiatri; dva vidnejša akta teh sodelovanj sta bila simpozij o zen-budizmu in psihoanalizi v Cuernavaci in proučevanje družbenega karakterja v neki mehiški vasi... Posebej pomembno za to obdobje je Frommovo angažiranje v ameriški socialistični stranki in v gibanju za mir. Razvil je do kraja pojmovanje tim. humanistične psihoanalize. Izoblikoval je koncepcijo humanitarnega socializma — za visoko razvite družbe. Obsežno se je ukvarjal z interpretacijo marksizma, še posebej s tim. antropološkimi vidiki, s tematiko, ki so jo v petdesetih in šestdesetih letih odločno uveljavili antistalinistični marksistični filozofi in družboslovci... Novi koraki v razvijanju in osmišljanju psihoanalize, etično-humanistične problematike... Številne knjige, članki.

Zadnja postaja: Po letu 1970 je živel predvsem v Švici. Dokončal je zadnja dela. Sijajna knjiga o človeški destruktivnosti — kritično soočanje s K. Lorenzom, s B. F. Skinnerjem in z drugimi nosilci biologističnih, pragmatističnih in ostalih enostranskih pojmovanj... Vnovična kritična

poglabljanja v Freuda . . . Filozofska-antropološka razglabljanja ter sinteza v delu *Biti ali imeti* . . . Umrl je 18. 3. 1980.

Fromm sam je bil antidogmatičen mislec in znanstvenik. Na misel mu ne bi prišlo, da bi katerokoli svoje dognanje vsiljeval kot dogmo. Jasno se je zavedal, kako socialistična praksa, realna progresivna gibanja »popravljajo«, »demantirajo« in »presejajo« vse mislece, žive in mrtve. Tudi v njegovem opusu lahko najdemo prvine (kot so npr. podcenjevanje lastniškega vprašanja za socialistično družbo, neustrezno vrednotenje Lenina in diktature proletariata, neravnotežje med moralno-humanističnimi poudarki in družbeno-ekonomskimi utemeljitvami itn.), ki terjajo kritičen pretres. Toda ni dvoma, da je dognal in izrazil marsikaj, kar bodo borci za novo človečnost morali spoznati, premisliti, upoštevati bržčas še zelo dolgo . . .

Kar zadeva Jugoslavijo, je občudoval hraber boj naših narodov s fašizmom. Še posebej je poudaril, da so se jugoslovanski narodi sami osvobodili okupatorjev. Prav tako je dal vse priznanje odločnemu jugoslovanskemu odporu stalinizmu. Posebej je bil naklonjen ideji samoupravnega socializma. Nekajkrat je prišel v naša podjetja, pa na filozofske in znanstvene zборе. Leta 1961 je odločno podprl pravkar ustanovljeno gibanje neuvršenih, politiko Tita, Nehruja in Naserja. Opozoril je na povezavo med izvirnimi potmi izgrajevanja socializma ter ohranjanjem miru.

V mednarodnih razsežnostih je veliko prispeval k temu, kar običajno imenujemo — socializem s človeškim obrazom. Svoje pojmovanje svobode je koncipiral mnogostransko — svoboden, razvit in produktiven posameznik naj izgrajuje humano asociacijo.

ERICH FROMM

Lastnosti nove družbe

Nova znanost o človeku*

Prvi pogoj za možno ustvarjanje nove družbe je zavest o domala nepremagljivih težavah, s katerimi se mora tak poskus soočiti. Verjetno je prav nejasna zavest o tej težavnosti eden glavnih vzrokov, da je tako malo storjenega, da bi nujne spremembe uresničili. Mnogi si mislijo:

* Objavljeni tekst je daljši odlomek iz zadnjega (IX) poglavja Frommove knjige »Imeti ali biti«, ki je izšla v založbi Naprijed v Zagrebu, 1979, str. 226. Knjigo je prevedel in zanjo napisal uvodno besedo (Frommovo pojmovanje človeka) Gvozden Flego. Zaradi omejenega prostora smo v prevodu opustili avtorjeva razmišljanja o uvajanju zagotovljenega letnega dohodka za celotno prebivalstvo sveta, o osvobajanju žena iz patriarhalne dominacije, o izbliko-

»Zakaj bi težili k neuresničljivemu? Raje ravnajmo tako, da nas bo usmeritev, ki smo si jo izbrali, pripeljala na mesto varnosti in sreče, ki je vrtano v naš zemljevid«. Tisti, ki na tihem obupujejo, pa si kljub temu nadevajo masko optimizma, niso nujno pametni. Tisti pa, ki še niso zgubili upanja, bodo lahko uspeli le tedaj, če začno misliti realno, če odvržejo vse iluzije in se v celoti zavedo težav. Te značilnosti nakaazujejo razliko med *budnimi in uspavanimi »utopisti«*.

Omeniti moramo vsaj nekaj težav, ki jih mora rešiti graditev nove družbe:

— Tu je problem nadaljevanja industrijskega načina proizvodnje brez totalne centralizacije, se pravi brez uvajanja fašizma starega tipa, ali, kar je še verjetneje, brez tehnokratskega »fašizma z nasmejanim obrazom«.

— Kombiniranje občega planiranja z visoko stopnjo decentralizacije — ob opuščanju »ekonomije svobodnega trga«, ki je postala v mnogih pogledih fikcija.

— Ideja selektivne rasti mora nadomestiti idejo neomejene rasti, vendar tako, da se pri tem ne podamo v nevarno tveganje ekonomskega propada.

— Ustvarjanje pogojev za delo in taka splošna atmosfera, v kateri ne bodo motivi za ustvarjalnost materialne dobrine, pač pa duhovno zadovoljstvo.

— Pospeševanje znanstvenega napredka ob hkratnem zagotavljanju, da se praktična uporaba tega napredka ne bo sprevrgla v nevarnost za človeški rod.

— Ustvarjanje pogojev, v katerih bodo ljudje doživljali zadovoljstvo in radost, ne pa zadovoljevanje nagonov k maksimalnim užitek.

— Zagotoviti temeljno varnost posameznikom, ki ne bodo prepuščeni na milost in nemilost birokracije.

— Obnavljanje možnosti za »individualno iniciativo«, vendar bolj v življenju kot pa v biznisu (kjer je še komajda zaznavna).

Kot so se nekdanje zdeli komajda rešljivi nekateri problemi v razvoju tehnike, tako se danes zde nepremagljive zgoraj naštetе težave. Vendar težave v tehniki niso bile nepremagljive, ker je bila vpeljana nova znanost, ki je uveljavila načelo opazovanja in spoznavanja narave kot pogoja, da se ji zavлада (Francis Bacon, *Novum Organum* [Novi organon], 1620). Ta nova znanost XVII. stoletja je pritegovala (in priteguje vse do danes) najbolj blesteče duhove v industrijskih državah ter jih navduševala za uresničevanje tehničnih Utopij, o katerih je sanjal človeški um...

---

vanju vrhovnega kulturnega sveta, o organizaciji sistema učinkovitih objektivnih informacij in znanstvenega raziskovanja ter celotno drugo podpoglavje (Ali so realne možnosti za novo družbo?). Bralce opozarjamo, da lahko najdejo obsežnejši pretres nekaterih bistvenih vidikov Frommove misli v knjigi Vlada Sruga, Frommova humanistična vizija, izd. Delavska enotnost, 1978.

... Če morajo biti ekonomska in politična področja družbe podrejena človeškemu razvoju, potem mora biti model nove družbe opredeljen s hotenji neodtujenega, k samouresničevanju naravnane človeka. To pomeni, da človeška bitja ne bodo živela v nečlovečnem siromaštvu (ki je še vedno glavni problem večine ljudi) niti ne bo človek prisiljen (kot se zdaj dogaja v obilju industrijskega sveta), da je *homo consumens*, podrejen zakonom, ki so inherentni kapitalistični proizvodnji, ki terja neprestano povečevanje produkcije in zaradi tega izsiljuje tudi zvečevanje porabe. Če naj postanejo človeška bitja kdajkoli svobodna in če naj prenehajo s patološko porabo vzdrževati industrijo, je nujna radikalna sprememba ekonomskega sistema: *prekiniti moramo s sedanjimi razmerami, v katerih je zdrava ekonomija možna le za ceno nezdravih človeških bitij*. Naloga je zgraditi zdravo ekonomijo za zdrave ljudi.

Prvi korak k temu cilju je preusmerjanje proizvodnje k proizvodnji za »zdravo porabo«.

Tradicionalna formula »proizvodnja za porabo — ne za dobiček« je dvoumna, ker ne pojasni, za katero vrsto porabe gre: za zdravo ali patološko. Pri tem se seveda srečujemo z enim najbolj težavnih praktičnih vprašanj: kdo bo določal, katere potrebe so zdrave, katere pa patogene? Prepričani pa smo lahko, da ne bi bilo najbolje — celo v primeru, ko bi bilo to najbolj smotrno — prisiljevati državljane k porabi tistega, kar določa država. Birokratska uprava, ki bi prisilno omejevala porabo, bi sama sprožila vse večjo glad po potrošnji. Do zdrave porabe pridemo lahko le tedaj, ko neprestano narašča število ljudi, ki želijo spremeniti obliko porabe in način življenja. To pa je možno le tedaj, če ljudem ponudimo tip porabe, ki je bolj privlačen od sedanjega. Tega se ne dá doseči čez noč niti vzpostaviti z dekretom, marveč je za to potreben postopen vzgojni proces, pri čemer pa lahko odigra vlada pomembno vlogo.

Država bi morala izoblikovati norme za zdravo porabo kot tudi ukrepe proti patološki in lahkomiselni porabi. Načelno je take norme možno izoblikovati. U. S. Food and Drug Administration (Uprava ZDA za hrano in droge, v nadaljnjem tekstu FDA) je v tem pogledu dober primer. Ta ustanova ugotavlja, katera hrana in katere droge so škodljive; svoje odločitve opira na mnenja izvedencev in znanstvenikov iz različnih področij, mnogokrat tudi po dolgotrajnih eksperimentih. Na podoben način bi lahko s poroto, v kateri bi bili psihologi, antropologi, sociologi, filozofi, teologi in predstavniki različnih družbenih skupin in skupin potrošnikov, določali vrednost blaga in uslug.

Toda preskušanje tega, kaj koristi življenju kaj pa mu škoduje, bi moralo biti oprto na mnogo globlja in širša raziskovanja, kot pa so potrebna za reševanje problemov FDA. Temeljna raziskovanja o naravi potreb, ki smo se jih komaj dotaknili, bo morala opraviti nova znanost o človeku. Ugotoviti bo treba, katere potrebe poraja naš organizem, katere so posledica kulturnega napredka, katere sprožajo večje individualne

zahteve, katere so sintetične narave, katere posamezniku vsiljuje industrija, katere človeka »aktivirajo« ali »pasivizirajo«, katere imajo svoj izvor v patologiji in katere v psihičnem zdravju.

V primerjavi z odločitvami FDA sklepov novega humanističnega organa izvedencev ne bi smeli izvajati s prisilo, marveč bi bili le napotilo, ki bi bilo dano državljanom v razpravo. Zelo dobro se že zavedamo pomembnosti zdrave in nezdrave prehrane, izsledki raziskovanj ekspertov pa bodo pomagali, da pridemo tudi do hitrejšega družbenega vrednotenja koristnosti ali škodljivosti vseh drugih zvrsti potreb. Ljudje bi kmalu dognali, da dobršen del potreb poraja pasivnost; da potrebe po hitrosti in novitetah, ki jih je možno zadovoljevati le s porabo, odražajo nemir, notranji beg od sebe; dognali bi, da je iskanje novih stvari, s katerimi naj bi se ukvarjali ter najnovejših naprav, ki naj bi jih uporabljali, le sredstvo, s katerim se hočejo zavarovati pred podobnostjo s samimi seboj in podobnostjo z drugimi.

Vlada bi lahko s subvencioniranjem proizvodnje iskanega blaga in uslug — vsaj dokler je njihova produkcija rentabilna — bistveno olajšala ta vzgojni proces. Prizadevanja bi morala spremljati široka vzgojna kampanja o zdravi porabi. Lahko domnevamo, da bi skupna prizadevanja za prebujanje potrebe po zdravi porabi prispevala k preobrazbi porabe. Celo tedaj, če bi se ne posluževali propagandnih metod pranja možganov, ki jih uporablja industrija (in so njen bistveni pogoj), ne bi bilo neutemeljeno pričakovanje, da bodo tovrstna prizadevanja bogato poplačana in da bi po rezultatih ne zaostajala za industrijsko propagando.

Standardni ugovor proti celotnemu programu selektivne porabe (in proizvodnje) po načelu »kaj dviga blaginjo« je ta, da dobivajo v ekonomiji svobodnega trga potrošniki prav tisto, kar si želijo in da zaradi tega ni nobene potrebe po »selektivni« proizvodnji. Ta argument je zasnovan na predpostavki, da si potrošniki želijo tisto, kar je za njih dobro, kar je seveda povsem neresnično (v primeru, ko gre za mamila in celo za cigarete, nihče ne bi smel uporabljati tega argumenta). Pomembno dejstvo, ki ga ta »dokaz« sploh ne upošteva, je ta, da so želje potrošnikov produkt proizvajalcev. Kljub tekmovanju različnih proizvajalcev je celosten učinek reklamiranja spodbujanje želja po nakupih. V tej temeljni dejavnosti si vsi proizvajalci prek reklamiranja vzajemno pomagajo: kupec ima le sekundaren in problematičen privilegij, da lahko izbira med nekaj konkurenčnimi znamkami. Eden od standardnih primerov, ki ga navedajo tisti, ki hočejo dokazati, da so želje kupcev na prvem mestu, je polom Fordovega modela Edsel. Vendar ta neuspeh ne more spremeniti dejstva, da je reklamna propaganda *propagiranje nakupa avtomobilov*, od katere so imeli korist vsi modeli, razen nesrečnega Edsela. Dalje: industrija učinkuje na okus z ne-proizvodnjo blaga, ki bi bilo za človeška bitja sicer bolj zdravo, vendar za industrijo manj donosno.

Zdrava poraba je možna samo tedaj, če lahko drastično obrzdamo pravico delničarjev in uprav velikih podjetij, da določajo proizvodnjo zgolj na podlagi profita in ekspanzije.

Take spremembe bi lahko uveljavili z zakoni in te spremembe ne bi okrnile ustav zahodnih demokracij (je namreč že precej zakonov, ki v interesu javne blaginje omejujejo lastniške pravice). Vendar tisto, kar je pri tem odločujoče, je moč upravljanja s proizvodnjo, ne pa lastništvo kapitala. Gledano dolgoročno bo okus potrošnikov odločal o proizvodnji — seveda tedaj, ko bo konec sugestivne moči reklamiranja. Podjetja bodo morala preusmerjati svoje proizvodne zmogljivosti, da bi lahko zadovoljila novim potrebam; tam pa, kjer to ne bo mogoče, bodo morale vlade prispevati sredstva, ki so potrebna za proizvodnjo novih iskanih proizvodov in storitev.

Do takih sprememb lahko pride le postopno in v soglasju z večino prebivalstva. To bo nova oblika ekonomskega sistema, ki se bo bistveno razlikoval od sedanjega kapitalizma, od sovjetskega državnega kapitalizma in tudi od švedske totalne birokracije blagostanja.

Na dlani je, da bodo v začetku velike korporacije uporabljale vso svojo moč, da bi poskuse takih sprememb onemogočile. Samo neodjenljiva želja državljanov po zdravi porabi bo zmožna tak odpor korporacij zlomiti.

Ena od učinkovitih oblik, s katero državljanji lahko izrazijo *moč potrošnikov*, je ustvarjanje borbenega gibanja, ki lahko kot orožje uporabijo pretnjo s »štrajki potrošnikov«. Vzemimo za primer, da bi se 20 % ameriških kupcev avtomobilov odločilo, da ne bo več kupovalo osebnih avtomobilov, ker so prepričani, da so v primerjavi z javnimi prometnimi sredstvi ekonomsko potratni, nevarni za okolje in psihološko škodljivi — da so mamilo, ki ustvarja navidezen občutek moči, povečuje zavist in prispeva k begu od sebe. Glede na to, da lahko samo ekonomist ugotovi, kako resna bi bila ta ekonomska grožnja avtomobilski industriji — in seveda tudi naftnim družbam, če bi do takega štrajka prišlo, bi se nacionalna ekonomija, ki bazira na avtomobilski industriji, znašla v resnih težavah. Seveda si nihče ne želi, da bi ameriško gospodarstvo zabredlo v težave; vendar bi taka pretnja, če bi lahko domnevali, da je uresničljiva, (na primer odpoved vožnji z avtomobilom v času enega meseca), ponudila potrošnikom potrebno moč za uvajanje sprememb v celotni sistem proizvodnje.

Velike prednosti štrajkov potrošnikov so v tem, da tovrstne akcije ne terjajo angažiranja vlade, da jih je težko zatreti (razen, če bi se vlada odločila za ukrepe, s katerimi bi prisilila potrošnike, da kupujejo tisto, česar si ne želijo), pa tudi zato, ker zanje ni potrebno soglasje 51 % državljanov, kot je to običajno pri sprejemanju vladnih ukrepov. In tako bi bilo že 20 % prebivalstva izredno učinkovitih v uvajanju sprememb. Štrajki potrošnikov se lahko uveljavljajo brez političnih navodil in parol.

V njih lahko sodelujejo konservativci kot liberalci in »levi« humanisti, ker obstaja motiv, ki jih združuje: želja po zdravi in človeški porabi. Prvi korak za prekinitvev štrajka bi bila pogajanja med predstavniki gibanja za radikalno človeško porabo s predstavniki velike industrije (in vlade) o uvedbi zahtevanih sprememb. Metode pogajanj bi bile v bistvu enake, kot jih uporabljajo v pogajanjih za prekinitvev delavskih štrajkov.

Srž vsega je v osveščanju potrošnikov 1) o njihovem delno nezavednem protestu proti potrošniški mentaliteti in 2) o njihovi potencialni moči, kadar bi se kot humanistično naravnani potrošniki organizirali. Taka gibanja izražajo resnično demokracijo: posamezniki se uveljavljajo neposredno in poskušajo — aktivno in samostojno — spreminjati naravnost družbenega razvoja. Vse to pa je zasnovano na osebnem izkustvu, ne pa na političnih geslih.

Vendar tudi učinkovito potrošniško gibanje ne bo zadoščalo, dokler bo moč velikih korporacij tako velika, kot je danes. Kajti tudi tista demokracija, kolikor je še ostane, je obsojena na predajo tehnološkemu fišizmu, družbi lepo rejenih in nemislečih robotov, se pravi prav tistemu tipu družbe, ki ga poznamo pod imenom »komunizem« in ki nam vliva tolikšen strah — vse dokler ne bo uplahnil velik vpliv, ki ga imajo velike korporacije na vlado (ki je vsak dan večji) in na ljudi (z uravnavanjem njihove mišelnosti prek pranja možganov). Združene države Amerike imajo že tradicijo v brzdanju močnih gospodarskih gigantov z anti-trustovskimi zakoni. Odločno javno mnenje bi lahko vplivalo tako, da bi duh teh zakonov uporabili tudi pri obstoječih korporacijskih velesilah v tem smislu, da bi korporacije razdelili na manjše proizvodne enote.

Ce hočemo ustvariti družbo, ki bo zasnovana na uveljavljanju človekove bitnosti, morajo vsi ljudje izpolnjevati svoje ekonomske in državljske dolžnosti. Zato je osvoboditev iz statusa posedovanja možna edino prek celostnega uresničevanja industrijske in politične participativne demokracije.

S tako zahtevo se strinja večina radikalnih humanistov.

Industrijska demokracija predpostavlja, da ima vsak član velike industrijske ali kake druge organizacije aktivno vlogo v življenju te organizacije, da bo vsakdo obveščen in da sodeluje v sprejemanju odločitev (pri čemer je treba začeti na ravni individualnega delovnega procesa), v oblikovanju zdravstvenih in varnostnih ukrepov (kar se že uspešno izvaja v nekaterih švedskih in ameriških podjetjih) ter v vse širši udeležbi pri odločanju na višji ravni, na ravni splošne politike podjetja. Industrijska demokracija pomeni tudi to, da podjetje ni samo ekonomska oziroma tehnična marveč tudi družbena institucija, v katere življenju in načinu delovanja postaja vsak njen član aktiven in zaradi tega tudi zainteresiran.

Enaka načela veljajo tudi pri uresničevanju *politične demokracije*. Demokracija se lahko upre nevarnosti avtoritarizma, če se iz pasivne »opazovalne demokracije« preoblikuje v »participativno demokracijo«

— v kateri so zadeve skupnosti posamičnim državljanom enako blizu in zanje tako pomembne, kot njihove privatne zadeve, ali drugače povedano: če postane blaginja skupnosti osebna skrb vsakega posameznika. Ljudje spoznavajo, da postaja življenje bolj zanimivo in spodbudno, kadar sodelujejo v življenju skupnosti. Pravzaprav pa je možno resnično politično demokracijo opredeliti kot demokracijo, v kateri je življenje prav tako: *zanimivo*. Za razliko od »narodnih« in »centralističnih« demokracij je participativna demokracija že po svoji naravi nebirokratska in ustvarja ozračje, ki ni naklonjeno uveljavljanju demagogov.

Izoblikovanje metod participativne demokracije je verjetno mnogo težavnejše, kot je bilo v XVIII. stoletju izdelati demokratično ustavo. Na mnoge ustvarjalne duhove je naslovljen apel, da prispevajo ogromno svoje energije za snovanje novih principov in uporabnih metod v graditvi participativne demokracije. Kot eno od mnogih možnih sugestij bi rad ponovil tisto, ki sem jo obdelal v *Zdravi družbi* pred več kot dvajsetimi leti: ustanavljanje sto tisočev skupin s približno pet sto člani, skupin, ki bi se konstituirale sicer kot posvetovalna telesa, ki bi pa hkrati sprejemale odločitve o temeljnih vprašanih ekonomije, zunanje politike, zdravstva, izobraževanja in o načinih uresničevanja blaginje. Te skupine bi morale dobivati vsa potrebna obvestila (o naravi teh bomo govorili kasneje), o teh obvestilih razpravljati (brez zunanjih vplivov) in o njih glasovati (glede na sedanje tehnične možnosti bi lahko izid glasovanja ugotovili v enem dnevu). Vse te skupine bi tvorile »spodnji dom«, katerih sklepi bi imeli — skupaj s sklepi drugih političnih organov — odločilni vpliv na zakonodajo.

Ob tem je seveda možno zastaviti vprašanje: »Čemu vsi ti načrti, ko je možno z javnomnenjskimi anketami ugotoviti razpoloženje prebivalstva prav tako hitro?« Ta pomislek posega v enega od najbolj problematičnih vidikov raziskovanja javnega mnenja. Kakšno je to »mnenje«, na katerega se anketa opira, ko pa je stališče, ki ga vprašana oseba izraža, nastalo brez ustrezne obveščeniosti, kritične refleksije in razprave? Razen tega anketiranci vedo, da njihovih »mnenj« ne upoštevajo in da zato nimajo nobenega vpliva. Taka mnenja so le izraz idejne zavesti ljudi v danem času; nič pa nam ne povedo o temeljnih gibanjih, ki bi lahko pripeljala do nasprotnih stališč, če bi se razmere spremenile. Prav tako volilci na političnih volitvah vedo, da ne bodo imeli po glasovanju za nekega kandidata nobenega stvarnega vpliva na potek dogajanj. V nekaterih pogledih je glasovanje na političnih volitvah v primerjavi z javnomnenjskimi anketami še bolj zavajajoče, ker z napol hipnotičnimi metodami hromijo zavest ljudi. Volitve postajajo razburljiva melodrama, katere vsebina so upi in pričakovanja kandidatov, ne pa politična vprašanja. Volilci lahko celo sodelujejo v drami in oddajajo glasove kandidatu, s katerim se strinjajo. Čeprav se velik del prebivalstva tega brani, pa pretežni del ljudi — kot bi bili uročeni — opazujejo te moderne rimske

špektakle, pri katerih se v arenah namesto gladiatorjev spopadajo politiki.

Da bi lahko prišlo do utemeljenih sodb, morata biti izpolnjena najmanj dva pogoja; to sta ustrezna informacija in pa vednost, da bo sprejeta odločitev učinkovala. Mnenja nemočnih opazovalcev ne izražajo njihovega prepričanja; bolj so podobna igri sodb, zakaj nekdo raje kadi to vrsto cigaret kot pa drugo. Zaradi vsega tega smemo v anketah in na volitvah izpričana mnenja uvrščati ne v najboljšo, marveč najslabšo raven človeškega presojanja. To potrjujeta dva primera najboljših zvrsti presojanja: *odločitve posameznika so daleč nad ravnijo njegovih političnih odločitev*: a) v njegovih privatnih zadevah (zlasti v biznisu, kot je ugotovil Joseph Schumpeter) in b) pri razsojanju v delu porote. Porote so sestavljene iz poprečnih državljanov, ki morajo razsojati o zelo zapletenih in težko razumljivih primerih. Člani porote dobivajo vsa potrebna obvestila, imajo priložnost, da o problemu temeljito razpravljajo, zavedajo pa se tudi tega, da njihova sodba odloča o življenju in sreči ljudi, ki jim sodijo. Nasploh izkazujejo njihove odločitve visoko stopnjo razumevanja in objektivnosti. V nasprotju s tem neobveščeni, napol hipnotizirani in nemočni ljudje ne morejo podajati pravih sodb. Brez informacij, posvetovanja in brez zagotovil, da bodo postale sprejete odločitve tudi učinkovite, je demokratično izražanje mnenja komaj kaj več kot ploskanje na športnih prireditvah.

Aktivno sodelovanje v političnem življenju terja maksimalno decentralizacijo industrije in politike.

Zaradi logike, ki je kapitalizmu imanentna, se podjetja in vlada vse bolj razraščajo in postanejo na koncu giganti, s katerimi upravlja birokratski aparat iz centra, z vrha. Eden od pogojev humanistične družbe je zaustavljanje tega procesa centralizacije in uvajanje decentralizacije. Za to je več razlogov. Če se je družba pretvorila v tisto, kar je Mumford imenoval »megastroj« (se pravi, da se celotna družba, vključno z ljudmi, ponaša kot velikanski stroj, ki ga uravnavajo iz nekega središča), potem je fašizem v daljši perspektivi neizogiben: a) zato, ker postajajo ljudje ovce, zgubljajo sposobnost za kritično mišljenje, počutijo se nemočne, pasivne in gredo za vodjo, ki »ve«, kaj je treba storiti — pozna pa tudi druge stvari, ki jih *oni* ne poznajo — in b) »megastroj« lahko vključi vsakdo, ki do njega lahko pride — s preprostim pritiskom na gumb. Mašinerija pa se tako kot avtomobil premika sama: oseba za volanom mora premikati prave vzvode, uravnavati volan in zavore ter posvetiti nekaj pozornosti podobnim detajlom. To, kar so v avtu in v drugih strojih številna kolesca, to so v megastroju mnogotere ravni birokratske administracije. Celo človek s poprečno inteligenco in sposobnostjo lahko upravlja z državo, če se je že dokopal do centra moči.

Funkcija oblasti ne sme biti poverjena državi, ki je sama v sebi velikanski konglomerat, marveč relativno majhnim sektorjem, kjer se ljudje

med seboj lahko še spoznavajo, se zaradi tega ocenjujejo ter aktivno sodelujejo v upravljanju svoje komune. Decentralizacija v industriji mora dodeliti več oblasti manjšim sektorjem v velikih podjetjih in gigantske korporacije razdeliti v več manjših celic.

Aktivna in odgovorna participacija nadalje zahteva, da birokratsko upravo nadomesti humanistična uprava.

Večina ljudi je še vedno prepričana, da mora biti obsežna administracija nujno »birokratska«, se pravi odtujena oblika administracije. Hkrati pa se večina ljudi ne zaveda tega, kako hromeče deluje vzdušje birokracije in kako prodira na vsa področja življenja, celo tja, kjer bi se zdelo skoraj neverjetno, na primer v odnose med zdravnikom in pacientom, v odnose med možem in ženo. Birokratsko metodo lahko označimo kot metodo, ki a) upravlja s človeškimi bitji tako, kot da so ljudje stvari in b) upravlja s stvarmi bolj v kvantitativnem kot kvalitativnem smislu, ker sta pač kvantifikacija stvari in vladanje s tem lažja in cenejša. V birokratskih metodah prevladujejo statistični podatki: birokrat se pri svojih odločitvah ravna bolj po zanesljivih pravilih, ki jih črpa iz statističnih podatkov, kot pa *po reakcijah na živa bitja, ki stojijo pred njim*. Odločajo se po tistem, kar je statistično najbolj verjetno in pri tem tvegajo, da bodo oškodovali 5 do 10 % ljudi, ki jih v statistična poprečja ni mogoče »stlačiti«. Birokrati se boje osebne odgovornosti, kritje iščejo za svojimi pravili. Varnost birokratov in njihov ponos se kažeta v privrženosti pravilom, ne pa v privrženosti zakonom človeškega srca.

Eichmann je bil skrajni primer birokrata. Sto tisoče Židov ni poslal v smrt zato, ker bi jih sovražil, kajti sam ni nikogar sovražil, nobenega pa tudi ni imel rad. Eichmann je »opravljal svojo dolžnost«: ko je pošiljal v smrt Žide, je bil prav tako prizadeven kot kasneje, ko je bil zadolžen za organizacijo izseljevanja v Nemčijo. Zanj je bilo pomembno le to, da se je držal pravil. V svojo škodo je na zasliševanju izjavil, da se čuti krivega samo za dve dejanji: ko je kot otrok pobegnil s pouka in ker je med nekim zračnim napadom prekršil pravilo in si poiskal zavetje. Seveda to ne pomeni, da pri Eichmannu niso opazni tudi elementi sadizma, kot so opazni pri mnogih drugih birokratih, ki uživajo zaradi svoje oblasti nad drugimi živimi bitji. Vendar je ta sadistična poteza drugotnega pomena v primerjavi s primarnimi lastnostmi birokrata: s tem, da je nezmožen za človeško odzivanje in da obožuje pravila.

Ne trdim, da so vsi birokrati Eichmanni. Prvič je dejstvo, da mnogi ljudje, ki so zaposleni v administraciji, ne morejo postati pravi birokrati zaradi svojega značaja. Drugič, v mnogih primerih birokratsko ponašanje ne zajame celotne osebnosti in v njej ne ubije vseh človeških občutkov. Pa so med birokrati tudi mnogi Eichmanni, razlika je le v tem, da ti ne morejo uničevati tisočev ljudi. Vendar ne ravna birokrat v bolnišnici, kadar noče sprejeti na zdravljenje kritično obolele osebe zato, ker bi morala po pravilih predložiti zdravnikovo napotnico, pa je nima, mnogo

drugače kot Eichmann. Tem so podobni tudi socialni delavci tedaj, ko raje puščajo ljudi umirati od lakote, kot pa da bi prekršili nek člen svojega birokratskega pravilnika. Tak birokratski odnos ni zakoreninjen le v administraciji, marveč tudi med zdravniki, bolničarji, učitelji in profesorji — kot tudi v mnogoterih odnosih med možem in ženo, med roditelji in otroki.

Ko je enkrat človeško bitje zreducirano na številko, lahko pravi birokrat počne z njim skrajnje okrutnosti; vendar ne zaradi nagnjenja k okrutnosti, pač pa zato, ker med njim in njegovimi podložniki ni več človeških odnosov. Čeprav so manj zlobni kot pravi sadisti, so birokrati nevarnejši, ker pri njih ne prihaja nikoli do spopada med vestjo in dolžnostjo: vest jim vedno *ukazuje*, da opravijo svojo dolžnost. Zanje človeška bitja kot predmeti empatije in sočustvovanja sploh ne obstajajo.

Staromodnega birokrata, godrnjavo neljubeznivega, lahko še najdemo v nekaterih že zdavnaj ustanovljenih podjetjih ali pa v tako velikih organizacijah, kot so ustanove za socialno pomoč, bolnišnice in zapori, kjer ima posamični birokrat veliko oblast nad siromašnimi ali drugače brezmočnimi ljudmi. Birokrati v moderni industriji ne kažejo nagibov k sovraštvu in verjetno je v njih le kanček sadizma, četudi jim njihova moč nad ljudmi ponuja nekaj samozadovoljstva. Vendar ponavljam: v njih ugotavljamo predvsem priklenjenost k stvarjem — v njihovem primeru k *sistemu*. Korporacija je njihov dom in njena pravila so zanje sveta, ker so pač »racionalna«.

Niti za stare niti za nove birokrate ni prostora v sistemu participativne demokracije, kajti birokratska miselnost je nezdržljiva z miselnostjo aktivne participativne demokracije. Novi znanstveniki, ki preučujejo družbo, bi morali načrte za nove oblike nebirokratske splošne administracije zasnovati tako, da bi bil njen vzor predvsem human odnos do ljudi, ugotavljanje konkretnih razmer, ne pa togo izvajanje pravil. Nebirokratska administracija je možna le tedaj, če se zanašamo na potencialno spontano odzivnost administratorjev in če ne fetišiziramo skopuštvu.

Uspeh vzpostavljanja družbe, prilagojene biti človeka, je odvisen od mnogoterih dejavnikov. Nimam namena, da bi se ob navajanju teh sugestij potegoval za originalnost. Prav nasprotno: tolaži me misel, da so te sugestije v taki ali drugačni obliki predstavili že mnogi humanistični pisci.¹

Nujno je prepovedati vse metode »pranja možganov« v industrijski in politični propagandi.

Te metode »pranja možganov« so nevarne ne le zato, ker nas prisiljujejo, da kupujemo stvari, ki nam niso potrebne niti si jih ne želimo, marveč zato, ker nas navajajo k temu, da volimo politične predstavnike, ki

¹ V želji, da ne bi knjige obremenjeval z množico podatkov, se odpovedujem navajanju obsežne literature, ki vsebuje podobne predloge. Mnogo teh naslovov je v bibliografiji na koncu knjige. (»Imeti ali biti?« op. prev.).

jih ne bi potrebovali oziroma bi si jih ne želeli, če bi svobodno uporabljali svoj razum. Toda zaradi hipnotičnih metod, ki jih zlorabljajo v propagandne namene, ne obvladujemo docela lastne pameti. Da bi zavrli to vse bolj naraščajočo nevarnost, moramo prepovedati uporabo vseh hipnotičnih oblik propagande — tako pri izbiri blaga, kot tudi pri izbiri politikov.

Politične metode, ki jih uporabljajo v oglaševanju in politični propagandi, je resna nevarnost za mentalno zdravje, zlasti pa za jasno in kritično mišljenje in čustveno uravnoteženost. Sploh ne dvomim, da bi temeljitejša raziskava pokazale, da so okvare možganov zaradi nagnjenosti k uživanju mamil mnogo manj nevarne, kot pa so poškodbe, ki jih povzročajo metode »pranja možganov« — začeni od sublimiranih sugestij do polhipnotičnih izumov — kot so neprestano ponavljanje ali potvarjanje racionalne misli s pozivi k spolnemu poželenju (»I'm Linda, fly me!«). Naravnost v norost pa spravlja ljudi bombardiranje z močno sugestivno metodo oglašanja, posebej v televizijski reklami. Ta napad na razum in na občutek za stvarnost spremlja posameznika povsod in neprestano: med mnogimi urami gledanja televizijskega programa, med vožnjo z avtom, v politični propagandi kandidatov itn. Poseben učinek teh sugestivnih metod je ustvarjanje stanja polbudnosti, ki meji na verjetnost in neverjetnost, pojemanja lastnega občutka za stvarnost.

Ukinjanje strupov množične sugestije bo delovala na potrošnike kot šok zaradi abstinenca, ki se ne bo mnogo raziskoval od simptomov pri zdravljenju narkomanov, ki so se odločili za prenehanje jemanja droge.

Premostiti bo treba brezno med bogatimi in revnimi narodi.

Nobenega dvoma ni, da bo obnavljanje in poglobljanje tega prepada pripeljalo do katastrofe. Revni narodi nič več ne sprejemajo ekonomske eksploatacije razvitega sveta kot od boga dano neizbežnost. Čeprav Sovjetska zveza tudi izkorišča svoje satelitske države na prav tako kolonialističen način, kljub temu izrablja in še potencira protest kolonialnih narodov kot politično orožje proti Zahodu. Zviševanje cen nafte je bil začetek — in simbol — zahtev kolonialnih narodov, da se ukine sistem, ki je od njih terjal, da prodajajo cenene surovine in kupujejo drage industrijske proizvode. Na podoben način je bila vietnamska vojna simbolični začetek konca politične in vojaške nadvlade Zahoda nad kolonialnimi narodi.

Do česa lahko pride, če se ne bo nič bistvenega ukrenilo za premostitev tega prepada? Ali bo izbruhnila epidemija v sami trdnjavi bele družbe, ali pa bo lakota nagnala prebivalstvo revnih narodov v obup, da se bodo morda celo s pomočjo simpatizerjev in industrijskega sveta odločili za dejanje uničevanja, morda z uporabo malih nuklearnih ali bioloških orožij, kar bo vneslo preplah v trdnjavo belih. Taki možnosti katastrofe se je mogoče izogniti le tako, da bomo začeli svet lakote, umiranja obvladovati in reševati — za to pa je življenjsko potrebna pomoč

industrijskih narodov. Metode take pomoči bi se morale odpovedati vsakršnemu pričakovanju dobičkov in političnih koristi za bogate dežele; se pravi, da se morajo bogate dežele otresti misli, da bodo lahko ekonomska in politična načela kapitalizma prenesle v Afriko in Azijo. Očitno je, da bodo morali o najbolj učinkovitem načinu pomoči odločati ekonomski izvedenci.

Vendar bi se lahko v to nalogo vključili le tisti, ki so okvalificirani kot pravi izvedenci, posamezniki, ki imajo razen bleščččega uma tudi človeško srce, ki jih bo opozarjalo, da iščejo optimalne rešitve. Seveda, če naj bodo taki izvedenci poklicani na pomoč in če naj pride do uresničevanja njihovih priporočil, bo treba občutno zavreti naravnost k posedovanju in razviti občutek za solidarnost in skrb (ne za miloščino). Ta skrb ni le skrb za naše sodobnike, marveč tudi skrb za naše potomce. In dejansko ni bolj prepričljivih dokazov za našo sebičnost, kot so ropanje surovin, onesnaževanje planeta in priprave na nuklearno vojno. Nasploh prav nič ne pomišljamo, da bi našim potomcem zapustili v dediščino opustošeno Zemljo.

Bo prišlo do notranje transformacije? Tega nihče ne ve. Vendar bi se moral svet zavedati tega, da bo brez te transformacije prepad med bogatimi in revnimi narodi dobil tolikšne razsežnosti, ki si jih danes še ne moremo zamisliti.

PRIMOŽ JUŽNIC

Posvetovanje »Izobraževalna pot in sistem vrednot študentov«

Ni še tako dolgo tega, ko je prevladovalo mnenje, da je prva in glavna naloga izobraževalnega sistema in še posebej univerze – pridobivanje znanja in odkrivanje znanosti. To znanje je že samo po sebi velika vrednota, ki zadovoljuje tako človeka kot »družbo«. Ščasoma, ko je razvoj proizvodnih sil začel to odločneje terjati, se je funkcija izobraževanja spremenila v ekonomsko: ljudi je treba poučevati, jih opremiti z znanjem, jim omogočiti »bolje« plačana delovna mesta in jim tako pomagati k »uspehu«. Po drugi strani pa bodo ti s pridobljenim znanjem najbolj pomagali družbi.

Visoko šolstvo naj bi produciralo »možgane«, ki jih družba nujno potrebuje za izrabo moderne tehnologije. Vključevanje v univerzo se je številčno povečalo, demokratiziralo. Ekspanzija visokega šolstva poteka celo veliko hitreje kot ekspanzija drugih stopenj izobraževanja.

Toda v zadnjih 15-tih letih se pred družbo in univerzo postavljajo novi problemi. Kritično so začeli pretresati in vrednotiti cilje in rezultate visokega šolstva. Nezadovoljstvo študentov in mladih diplomantov visokih šol je te probleme izrazilo zelo ostro in nedvoumno. Znova so se obudile ideje, da naloga univerze ni omejena le na prenos specializiranega znanja iz področij prihodnje zaposlitve študentov, temveč ima in mora imeti tudi širše izobraževalno-vzgojne naloge.

Zato tudi ni čudno, da načrti mednarodnega projekta, ki poteka v Sloveniji pod delovnim naslovom »Izobraževalna pot in sistem vrednot študentov«¹ (FORM-projekt), segajo v leto 1968, v kontekst rastoče-

ga zavedanja problemov visokega šolstva ter ne nazadnje tudi vse večjega nezadovoljstva z raziskovalno situacijo na tem področju.

FORM projekt je zamišljen kot raziskava o učinkih visokega šolstva, socializacijskih procesih, formiranju koncepcij, odnosov, vrednot in o obnašanju študentov v času študija in po njem. Naloga sedanje faze projekta je longitudinalno spremljanje in proučevanje študentov na univerzi in nekaj let po diplomi. Glavna pozornost projekta je naravnana:

- k proučevanju učinka selekcije, uspešnosti študija na univerzi,

- k spremljanju struktur, stabilnosti in spremenljivosti življenjskih konceptov, kognitivnih stilov in drugih lastnosti v času študija,

- k ugotavljanju značilnosti univerzitetnega okolja, ki lahko deluje kot zelo pomemben socializacijski dejavnik,

- k spremljanju obstojnosti določenih vrednot in obrazcev obnašanja, ki nastajajo pod vplivom študija in bivanja na univerzi.

Posvetovanje z naslovom »Izobraževalna pot in sistem vrednot študentov« je potekalo od 28. do 30. marca 1980 v prostorih Višje pomorske šole v Portorožu. Posvetovanje sta organizirala Center za razvoj univerze in Društvo sociologov Slovenije ob sodelovanju UNESCO centra na Dunaju – European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences, ki FORM projekt koordinira že od samega začetka.

Razprava in delo strokovnjakov različnih profilov (sociologov, psihologov in pedagogov) iz vseh držav, ki razen Jugoslavije sodelujejo v FORM projektu (Nizozemska, Poljska, Zvezna republika Nemčija, Avstrija in Velika Britanija) sta bila – tudi ob sodelovanju slovenskih strokovnjakov in raziskovalcev na področju visokega šolstva – zelo plodna, zanimiva in koristna. Samo posvetovanje je bilo razdeljeno na dve večji

¹ Mednarodni naslov projekta je: »University graduates: Their training and conception of life« (FORM project).

področji. Prvo je zajelo predstavitev slovenskega visokega šolstva, njegovih ciljev in namenov, reforme srednjega in visokega izobraževanja in raziskovanja na tem področju. Drugo je obsegalo predstavitev in primerjavo nacionalnih rezultatov, ugotovitev ter načrtovanje skupnega mednarodnega dela na področju visokega šolstva in njegove vloge v socializacijskih procesih.

Največ razprav se je dotaknilo problema prehoda študentov iz srednjega šolstva v visoko šolstvo. Primerjava nacionalnih rezultatov je pokazala, da ta prehod ni povsod enak, da se odnos študentov do študija, izbire študija in načina študija med seboj razlikuje. Te razlike ne nastajajo samo glede na različne deleže, temveč so zelo očitne – navadno celo večje med študenti različnih študijskih smeri, pri čemer so razločki v vrednotah, željah in zahtevah očitno posledica socializacijskih učinkov srednjega šolstva. Razlike med študenti medicine in študenti ekonomije – kot dvema najbolj izrazitima skupinama – so skoraj sorodne v vseh deželah. Te in podobne ugotovitve so bile zelo zanimive in iz tega je prišla pobuda za nadaljnje še bolj konkretno skupno sodelova-

nje, ki bi lahko temeljiteje raziskalo in pojasnilo ne samo razlike med študenti v različnih deželah temveč tudi podobnosti. Podobnosti kot so npr. želje in pričakovanja glede izbire študija in pričakovane zaposlitve, so lahko celo bolj zanimive in pomembne kot pa so razlike, ki nemalokrat izvirajo iz različnih družbenopolitičnih sistemov in sistemov visokega šolstva.

Na posvetovanju sta prišli na dan dve prednosti, ki ju lahko imajo tovrstna srečanja. Prva prednost je v enakosti: razprava teče po vnaprej pripravljenih gradivih, ki so obravnavala isti problem, obdelana pa so z enako metodologijo in istočasno, tako da ni bilo nesporazumov in »govorjenja v prazno«. Druga prednost pa je bila v različnosti; strokovnjaki različnih strok in predvsem iz različnih dežel z različnimi družbenopolitičnimi sistemi, so lahko veliko bolje in ustrezneje razpravljali in sklepali o rezultatih in problemih, kot pa če bi bil sestav udeležencev drugačen. Na zaključku srečanja so tudi sklenili, da bodo rezultate in ugotovitve FORM projekta publicirali še v letošnjem letu v posebni publikaciji v okviru Dunajskega UNESCO centra.

FIRDUS DŽINIĆ

Komunikologija

Džinićeva Komunikologija (prevod Nauke o komuniciranju, ki je leta 1978 izšla pri Savremeni administraciji), založila jo je ljubljanska Delavska enotnost, je peti poskus knjižne razgrnitve problematike družbenega komuniciranja v Jugoslaviji, ki ne skriva težnje po sistematični obravnavi in predstavitvi temeljnih črt komuniciranja in komunikologije. Naj omenimo, da so pred tem s podobnimi, sicer ne povsem enakimi ambicijami izšla dela Leandrova, Vrega, Todoroviča in Djordjeviča. Dve izmed njih navaja tudi Džinić v »izbranih virih«, pa zato tembolj bode v oči samopašna ocena založnika, da Džinićeva »knjiga pomeni prvi poskus v jugoslovanski literaturi, da se v celoti prikaže osnovna spoznanja o fenomenu komuniciranja, do katerih je prišla sodobna znanost« (zadnja stran ovitka).

V uvodnem poglavju avtor predstavlja nekaj temeljnih usmeritev komunikologije v svetu in njeno uveljavitev v Jugoslaviji ter poskuša razviti »teoretične in metodološke osnove marksistične analize družbenega komuniciranja«, pri čemer se naslanja zlasti na teze Modelmogove in Kreimeierja iz zgodnjih sedemdesetih let. Uvodu sledi po zasnovi knjige sodeč osrednje poglavje o »sociokibernetičnem pristopu k informiranju in h komuniciranju«, v katerem je težišče na opredeljevanju »množičnega komuniciranja kot sistema«. Džinić postavlja za izhodišče svojemu razmišljanju pregled »značilnih lastnosti množičnega komuniciranja«, ki ga povzema po Leandrovu (1970), vendar v njem izrazito izstopa pojmovanje, ki ga je po Lasswellu natančneje izdelal Wright (1959). Temu sledi premislek o povezovanju umetnih, bioloških in družbenih sistemov v območju množičnega komuniciranja ter analiza kategorij vodenja, homeostatičnosti in informacije, ki jih avtor pojasnjuje v

okviru koncepcije štirih modelov množičnega komuniciranja (»komercialni«, »državni«, »javne službe«, »samoupravni«), in razdelek, ki bralca seznanja s kategorialnim aparatom teorije informacij, medtem ko ostaja odprto vprašanje »pojasnjevalne moči« teorije informacij v raziskovanju družbenega komuniciranja.

V poglavju o temeljnih elementih komuniciranja govori Džinić o jeziku, simbolih, pošiljatelju, prejemniku, sporočilu, kanalih komuniciranja, motnjah v komuniciranju in komunikacijski mreži. Njihove specifične (razvojne) oblike konstituira posebne oblike družbenega komuniciranja – od intrapersonalnega do množičnega komuniciranja –, ki jih avtor predstavlja v četrtem poglavju.

Sledita poglavji o učinkih komuniciranja (vplivanje na oblikovanje stališč in mišljenja, procesi socializacije, selektivni mahanimi percepcije) ter družbenih funkcij množičnega komuniciranja, ki so predstavljene le v najbolj splošnih črtah, pretežno sloneč na dogajanjih Lasswella in Wrighta ter Lazarsfelda in Mertona (npr. koncepcija štirih osnovnih funkcij množičnega komuniciranja, razmerje do družbenih norm, podeljevanje statusa, narkotična disfunkcija ipd.).

V poglavju o komunikacijskem sistemu v samoupravni socialistični (tj. jugoslovanski) družbi se avtor zavzema za opredelitev bistvenih značilnosti sistema komuniciranja, vendar gre v nadaljevanju po drugi poti: predstavlja posebne komunikacijske (pod) sisteme (v združenem delu, v samoupravnih interesnih skupnostih, v družbenopolitičnih skupnostih, v družbenopolitičnih organizacijah, v JLA, v verskih skupnostih, sistem množičnega komuniciranja, področje interpersonalnega komuniciranja ter mednarodnega komuniciranja). Razčlenitvi jugoslovanskega komunikacijskega sistema sta dodana razdelka o delegatskem sistemu kot univerzalni obliki komunikacijskega povezovanja ter funkcijah in elementih »samoupravne informacije«. V nadaljevanju Džinić posebej obravnava »prakso informiranja

v združenem delu» (natančneje: v organizacijah združenega dela); bralec tu lahko najde vrsto praktičnih predlogov in napotkov za doseganje empatije v komunikacijskih procesih.

Zadnje, deveto poglavje je naslovljeno »Metodologija komunikoloških raziskovanj«, vendar Džinić v njem obravnava predvsem probleme, ki jih tematizira sodobna (in manj sodobna) komunikologija, in dodaja kratek prikaz dveh vrst zbiranja podatkov v komunikoloških raziskavah – ankete in analize vsebine.

Džinićeva Komunikologija je zasnovana in pisana tako, da je dostopna širšemu krogu bralcev; lahko bi celo dejali, da ima priročniški značaj, v najboljšem pomenu. Taka zasnova (vsaj delno) upravičuje avtorjevo poseganje na najrazličnejša problemska področja, kar onemogoča večjo izčrpnost, včasih pa celo pripelje do pretirano površnega obravnavanja izbranih tem. Toda če avtorju kaj resnično očitamo, je to njegova citatorska praksa. Že ob izidu knjige v srhohrvašči-

ni je npr. B. Kovačević v recenziji opozoril, da citiranje avtorjev brez navedbe strani citata ali celo brez navedbe dela, iz katerega je citat, ne more biti obeležje znanstvene razprave. Avtor in založba bi ob prevajanju (in dopolnjevanju, kot je omenjeno) Komunikologije v slovenščino to pomanjkljivost vsekakor morala odpraviti. Kar zadeva prevod pa se zdi, da ni vedno najustreznejši; to še zlasti velja za prevajanje citatov, kjer bi si prevajalec moral pomagati s slovenskimi prevodi citiranih del. Za primer: Marxov stavek iz Uvoda v Očrte (MEID IV, str. 39), da »kategorije, ki izražajo njene odnose, razumevanje njene razčlenjenosti, zato hkrati omogočajo vpogled v razčlenjenost in v produkcijske odnose vseh propadlih družbenih oblik...«, se v »novem« prevodu glasi: »Kategorije, ki izražajo njene odnose, razumevanje, njene sloje, vitalnost, nam omogočajo vpogled v slojevitost in v proizvodne odnose vseh propadlih družbenih oblik...«

SLAVKO SPLICAL

Jože Tavčar, SOCIALNA POLITIKA V ZDRUŽENEM DELU, Knjižnica Sindikati št. 32, Ljubljana 1980, 128 str.

V prvem delu knjige, ocenjuje avtor prispevek tovariša Tiša k naši teoriji in praksi socialne politike ter opredeljuje temeljna načela socialne politike v združenem delu in samoupravnih socialističnih družbi.

V drugem delu predstavi posamezna področja socialne politike, in sicer: zdravstveno varstvo, varstvo pri delu, invalidsko varstvo, pokojninsko zavarovanje, otroško varstvo, posebno varstvo žensk, mladine in invalidov, problematiko delovne migracije, družbeno prehrano, delovna razmerja, stanovanjsko politiko ter prosti čas.

Podrobneje govori še o nalogah in metodah v konkretnih praktičnih aktivnostih sindikalnih organizacij in drugih skupnostih ter nakaže dosežke na posameznih področjih socialne politike – z bistvenimi prvinami, ki so pomembne zlasti za oblikovanje družbenih planov.

Delo po avtorjevem mnenju ni moglo do podrobnosti zajeti vseh prvin socialne politike, pač pa je nekakšna panorama stanja, temeljnih problemov in perspektiv. Knjižica naj bi prispevala k bolj vsestranskemu poznavanju sedanjega obdobja našega socialnoekonomskega razvoja, pomagala naj bi sindikalnim organizacijam in sindikalnim aktivistom pri učinkovitejšem reševanju življenjskih vprašanj delovnih ljudi. Tudi strokovni delavci v združenem delu bodo v njej lahko našli koristne podatke in pobude.

Verjetno bo koristna tudi delegatom in delegacijam v samoupravnih interesnih skupnostih družbenih dejavnosti, pa tudi v občinskih skupščinah, prav tako bodo v njej člani različnih samoupravnih organizmov (delavskih svetov, odborov za varstvo pri delu, odborov za delovna razmerja, ipd.) našli marsikako informacijo in spodbudo za delo. Prav posebej pa je knjiga dragocena zaradi številnih empiričnih podatkov do vključno l. 1978 oz. 1979, ki tako ali drugače zadevajo področja socialne politike.

Neda Brglez, Maca Jogan, Savin Jogan, Andrej Kirn, Breda Pavlič, Ernest Petrič, Nada Sfiligoj, Jože Šter, Andrej Ule, Mirjana Ule, AKTUALNI PROBLEMI MARKSIZMA, Delavska enotnost, Ljubljana 1980, str. 282.

V predgovoru *dr. Maca Jogan* pojasnjuje, da so prispevki zbrani na podlagi radijskih oddaj z naslovom *Aktualni problemi marksizma*, ki so jih poslušalci Radia Ljubljana lahko spremljali v letih 1977, 1978 in 1979. Avtorji so svoje prispevke posodobili, dopolnili in spremenili glede na posebne možnosti in zahteve knjižne izdaje.

V prvem prispevku govori avtorica *Neda Brglez* o mestu kulture v spreminjajoči se družbi, opredeljuje družbeno zavest, kulturo in civilizacijo, posebej še množično kulturo ter nekatera vprašanja kulture v samoupravnih družbi.

Dr. Maca Jogan podaja marksistično razlago družbenih razredov kot izziv za ideološke harmonizacije kapitalistične družbe. V tekstu poleg marksističnega razumevanja razredov in razrednega boja ter nemarksističnih razlag socialne neenakosti, razčlenjuje še pogloblitve strukturne spremembe kapitalistične družbe.

Na podlagi temeljnih del E. Kardelja govori *mag. Savin Jogan* o zgodovinskem smislu in bistvenih razsežnostih demokratičnega pluralizma samoupravnih interesov.

V svojem prvem prispevku podaja *dr. Andrej Kirn* razmišljanje o enotnosti znanosti in njenem družbeno revolucionarnem pomenu, predvsem govori o naravoslovnih in družbenih znanostih ter o razmerjih med njimi, kakor tudi o Marxovi utemeljitvi enotnosti znanosti. Svoj drugi prispevek z naslovom *Marksizem in narava* namenja vprašanju protislovnosti znanstveno-tehničnega napredka, prav tako pa obravnava sodobno ekološko krizo, ki vedno bolj opozarja na to, da je treba spremeniti enostranske optimistične predstave o nadvladi človeka v naravi.

V naslednjem prispevku govori *dr. Breda Pavlič* o sodobnih informacijsko komunikacijskih sredstvih in razvoju družbe v pogojih transnacionalnih podjetij in utemeljuje nujnost nove mednarodne informacijsko-komunikacijske ureditve. Ob koncu predstavi prizadevanja neuvrčenih dežel na informacijsko-komunikacijskem področju, kajti emancipacija tega področja je važen element načela opiranja na lastne sile.

Dr. Ernest Petrič je napisal prispevek o terorizmu, njegovih pojavnih oblikah, značilnostih, vzrokih in mednarodnih razsežnostih.

Dr. Nada Sfiligoj podaja teoretično razlago nekaterih temeljnih ekonomskih vidikov sodobnega monopolnega kapitalizma, osvetljuje pglavitne značilnosti sodobnih meščanskih teorij tržnega mehanizma in utemeljuje nujnost njihove marksistične kritike.

O vprašanih morale, moralnih dejanj, moralne odgovornosti, kakor tudi o socialistični morali in morali v socializmu govori *mag. Jože Šter*.

Pereča vprašanja o razmerju med znanostjo in ideologijo, problem samozadostne, odtujene znanosti obravnava *dr. Andrej Ule* v svojem delu *Znanost kot proizvajalna sila in revolucionarna preobrazba sveta*.

Mag. Mirjana Ule govori o vlogi psihologije v sodobnem svetu, pri čemer podaja nekatere osnovne teoretske koncepte v psihologiji, poudarja pomen marksizma za oblikovanje teorije človeka in razumevanja njegove krize v krizi družbe ter sklene z razmišljanjem o samoupravljanju in psihologiji.

Delo je pisan mozaik problemov, ki zanimajo sodobne družboslovce in sploh vsakega mislečega in delujočega človeka. Namejneno je širokemu krogu bralcev, oziroma vsem tistim, ki želijo globlje spoznati in osmisлити mnoge procese v sodobnosti ter preveriti svoje mesto v zavestnem spreminjanju življenjskih okoliščin in samega življenja.

JAVNOTO MISLENJE VO SR MAKEDONJA 1979, izdal Institut za sociološki i političko pravni istražovanja pri Univerzi Kiril i Metodije v Skopju 1980, strani 237.

Institut za sociološki i političko pravni istražovanja v Skopju sodi – podobno kot

Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij pri Raziskovalnem inštitutu na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani – med tiste raziskovalne institucije v Jugoslaviji, ki se že vrsto let sistematično ukvarjajo z raziskovanjem in razčlenjevanjem javnega mnenja.

V pričujočem delu je zbranih poleg uvodne predstavitve raziskovanja javnega mnenja v SR Makedoniji v letu 1979 (V. Popovski) ter razlage vzorca in celotne metodologije v raziskavi (D. Varagić) še devet raziskovalnih poročil, v katerih avtorji-družboslovci zgoraj omenjenega inštituta (L. Simovska, N. Matilov, L. Petkovska, V. Šopar, V. Popovski, D. Mirčev, K. Adamčeski, V. Čačeva in P. Čakirpaloglu) razgrinjajo raziskovalne rezultate z dokaj široko zajete palete javnega mnenja. Lok javnomnenjskih odgovorov, ki so jih interpretirali makedonski kolegi, je zelo širok in sega od problematike informiranja, ekonomskih vprašanj, samoupravljanja, združenega dela in krajevne skupnosti, prek pregleda raziskovalnih rezultatov o aktivnosti zveze komunistov, mednarodnih odnosov, nekaterih negativnih pojavov v naši družbi, do ocen in mišljenj občanov in delovnih ljudi o razvoju posameznih gospodarskih panog (industrija, kmetijstvo) in družbenih dejavnosti (kultura, izobraževanje) v SR Makedoniji.

Vsakemu raziskovalnemu poročilu je dodan kratek vsebinsko zaokrožen povzetek poročila. Nosilec raziskovalnega projekta je bila L. Simovska, v raziskovalni skupini projekta Javno mnenje v SR Makedoniji pa so bili še G. Spasov, P. Čakirpaloglu in D. Varagić.

Atila Sam: KRIZA I REVOLUCIONARNI SUBJEKAT, izšlo pri Radničkom univerzitetu Veljko Vlahović, Subotica 1980, v zbirki Studije (urednik B. A. Perović) 149 strani.

Atila Sam, družboslovec iz Vojvodine ter glavni in odgovorni urednik časopisa *Savremenost* (Novi Sad) je svoje delo razdelil v poglavja, ki obravnavajo probleme raziskovanja družbene reprodukcije kapitala, kapitalizem v krizi, vprašanje omejevanja krize v kapitalizmu, bistvo siromašenja v sodobnih pogojih, revolucijo in revolucionarni sub-

jekt ter pogoje revolucioniranja delavskega razreda. Avtor se med drugim zaustavlja ob tezi, da je zaradi objektivnih okoliščin kapitalističnega razvoja prišlo do pomembnih sprememb v samem delavskem razredu. Vendar zaradi tega delavski razred ne zgublja svojih razrednih obeležij. Proces izkoriščanja raste naprej in se širi tudi na sloje, ki so delavskemu razredu objektivno blizu. S proletarizacijo teh slojev se širijo vrste delavskega razreda.

Priče smo tudi pojavom intelektualizacije delavskega razreda. Pri tem ima posebej pomembno mesto znanstveno tehnična inteligenca, ki je s svojim stapljanjem z delavskim razredom pomemben dejavnik, ki dviguje razredno zavest delavstva. Po Samovem mnenju proces poglobljanja kapitalističnega načina proizvodnje ne ovira revolucionarnega razvoja delavskega razreda; nasprotno: v tem procesu nastajajo nove ugodne razmere za vsebinsko polno dozorevanje delavskega razreda ter njegove razredne zavesti. Za razredni boj delavskega razreda pa ni vseeno, na kakšen način prihaja do krepitve razredne zavesti. Prava revolucionarna zavest delavskega razreda se poraja samo v stalnem razrednem boju.

Zdravko Mlinar: SAMOUPRAVLJANJE IN RAZVOJ (izbrane teme za podiplomski študij), izdala Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, stran 403.

Delo Zdravka Mlinarja, profesorja na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, je v bistvu študijski

pripomoček pri predmetu teorija in praksa razvoja jugoslovanske družbe. Delo izpostavlja sociološke in politološke vidike razvojnih procesov in samoupravljanja v jugoslovanski družbi. Ustavlja se ob družboslovnem raziskovanju in samoupravnem odločanju, zlasti še ob razvojnih procesih v krajevnih skupnosti ter občini kot temeljni družbenopolitični skupnosti. Sociološki razčlenitvi podvrže problem lokalizma, provincializma in nacionalne samozadostnosti. Enako kot lokalna prihaja tudi nacionalna samozadostnost, zaprtost, enostranost, omejenost v nasprotje z moderniziranimi produktivnimi silami. V ospredje stopa vse bolj tisto, kar je skupno pripadnikom vseh narodov.

V delu so posebej obdelana tudi manj razvita območja v SR Sloveniji. Avtor nas opominja, da se je Slovenija šele po letu 1971 lotila sistemskega pospeševanja razvoja manj razvitih območij. Do takrat pa se je vprašanje manj razvitih območij obravnavalo predvsem z vidika odnosov med bolj ali manj razvitimi republikami oziroma pokrajinama.

Poglavje v pričujočem delu z naslovom Sociologija in planiranje med drugim izostruje tudi sociološke kriterije v prostorskem planiranju in pri oblikovanju bivalnega okolja. Sklepno poglavje, ki obravnava samoupravljanje in razvoj v nekaterih družboslovnih virih, pa se posebej pomudi pri samoupravni demokraciji kot razvojnem procesu, sociologiji in samoupravljanju ter ob družbenih spremembah na podeželju. Delu je dodana bogata in razvejana usmeritvena literatura.

(Prikaze pripravila B. Markič in T. Renner)

DONNE E POLITICA

ŠT. 53-54, 1979

Nekatere italijanske izkušnje pri uvajanju skrajšanega delovnega časa

Maria Teresa Valugani, Ai margini del mondo del lavoro (Na robu sveta dela); Lilli Ietto, E' proprio vero che il part-time riduce l'assenteismo? (Ali je res, da part-time zmanjšuje absentizem)

V zadnjih letih so o množičnem uvajanju skrajšanega delovnega časa v Italiji in problemih, ki ta pojav spremljajo, govorili predvsem znotraj sindikalnega in feminističnega gibanja, vendar se večinoma niso mogli izogniti ideološkemu abstrahiranju in kategorično načelnem sklepanju. Da bi dobili celovitejšo in realnejšo podobo tega fenomena, je potrebno ovrednotiti izkušnje posameznih razvitih kapitalističnih dežel in spoznati širše družbenopolitične in ekonomske razmere v okolju, v katerem se pojavlja. V tem okviru je za Italijo potrebno poznati zlasti: razmerje med produktivnimi in neproduktivnimi dejavnostmi, politično in ekonomsko neenakost ljudi, strukturo in značilnosti trga delovne sile itn.

S problemi uvajanja in posledicami skrajšanega delovnega časa se ukvarjata v reviji *Donne e politica* dva prispevka, od katerih se prvi, avtorice M. T. Valugani, dotika predvsem odnosa sindikatov do tega problema, drugi, avtorice Lilli Ietto, pa govori o posledicah tega za žensko in družino.

Po mnenju M. T. Valugani so v italijanskih sindikalnih organizacijah doslej razpravljali o potrebah in možnostih uvajanja skrajšanega delovnega časa (part-time) zelo splošno ter zavzeli načelno stališče, ki odklanja zakonsko urejanje tega področja, ker bi to še vedno puščalo veliko avtonomijo lastniškemu aparatu pri uvajanju skrajšanega delovnega časa. Vendar so bili sindikati kasneje prisiljeni postopoma popuščati ob vsakem posameznem primeru, ko je bilo treba

v praksi urejati pogodbe z delodajalci in sicer pretežno na defenziven način. S svojo kategorično obsodbo uvajanja skrajšanega delovnega časa so si sindikati v Italiji pravzaprav naredili medvedjo uslugo; ne le da niso preprečili tega procesa, ampak so omogočili, da se uveljavlja stihijno, da je prepuščen zasebni pobudi tako lastnikov produkcijskih sredstev kot delovne sile, ki išče zaposlitev.

Delavci s skrajšanim delovnim časom dejansko nastopajo kot nepovezani individui, medsebojno konkurenčna množica, zlasti ko gre za ugodnejšo razporeditev delovnega časa, in pogosto prihajajo v konfliktno odnose s polno zaposlenimi delavci.

Posplošene polemike o skrajšanem delovnem času niso upoštevale tudi razlik med posameznimi dejavnostmi; pokazalo pa se je, da bi bilo razlikovanje upravičeno, saj je v industriji in kmetijstvu sistematično uvajanje nadur in tako imenovanega »črnega dela«
glede na strukturo teh dejavnosti in glede na značilnosti razpoložljive delovne sile očitno mnogo donosnejše, kot pa uvajanje skrajšanega delovnega časa. Zato pa je skrajšani delavnik množičen pojav na področju terciarnih dejavnosti, predvsem v trgovini in tako imenovani »razviti terciarnosti«
(»terziario avanzato« – informatika, ingeneering, propaganda...).

Analiza množičnega zaposlovanja s skrajšanim delovnim časom v terciarnih dejavnostih je pomembna prvič zato, ker je stopnja zaposlenosti v teh dejavnostih v Italiji dosegla 50% celotne zaposlenosti, in drugič zato, ker gre za dejavnosti, katerih pomen močno narašča in ki nakazujejo perspektive prihodnjega družbenoekonomskega razvoja.

Kvalifikacijsko izobrazbena struktura zaposlenih v terciarnih dejavnostih je mnogo višja od zaposlenih v kmetijstvu in industriji; vendar analiza sedanjih procesov in prihodnjih zaposlitvenih tendenc nakazuje tudi upadanje kvalitete dela z vse večjo stopnjo odtujenosti med delavci samimi kot tudi odtujenosti od predmetov, procesa in produktov dela. Take izkušnje imajo tudi v razvitih

kapitalističnih državah z ZDA na čelu, kjer hkrati z naraščanjem stopnje zaposlenosti, predvsem v obliki honorarnega dela, dela s krajšim časom in nekaterih drugih oblik »negotovega dela« – podobno kot v Italiji – upada kvaliteta dela.

Zdi se, da je ključ za razumevanje intenzivnega uvajanja skrajšanega delovnega časa in vseh drugih oblik začasnega, negotovega dela, v rastoči potrebi po pocenitvi delovne sile predvsem v dejavnostih, ki sicer ne ustvarjajo vrednosti, so pa temeljnega pomena za proces akumulacije kapitala ter dosegajo visoko profitno stopnjo, in v kateri, kot rečeno, stopnja take zaposlenosti presega polovico celotne zaposlenosti. Tu potekajo procesi vse večje specializacije in koncentracije kvalificiranega dela, po drugi strani pa se zmanjšujeta obseg in zahtevnost dela, kar se praktično udejanja v delu s skrajšanim časom. Uvajanje tega pomeni torej prilagajanje kapitala vse bolj zaostrenim gospodarskim razmeram. Tako se posledice ekonomske krize ponovno prenašajo na ramena delavskega razreda.

V Italiji se kot delavci s skrajšanim delovnim časom zaposlujejo tiste »kritične kategorije« prebivalstva, med katere sodijo predvsem mladi, često diplomirani ljudje v starosti od 25–35 let in seveda ženske. Prav pri ženskah pa se delo s skrajšanim časom kaže v posebni luči.

Odhajanje ženske kot delovne sile iz družine v širšo družbo je vselej spremljalo breme dvojne zaposlenosti. Delavka je v taki ali drugačni obliki vselej ostala tudi gospodinja oziroma izvajalka uslug, sprva v družini staršev, nato v lastni družini. Zato ni naključje, da je velika večina zaposlenih s skrajšanim delovnim časom prav žensk.

Novejša raziskovanja v Italiji kažejo, da je 42% italijanskih žensk-gospodinj nezadovoljnih zaradi svoje ekonomske odvisnosti in bi se rade zaposlile; od anketiranih gospodinj pa je 36% takih, ki so bile prisiljene zapustiti delovna mesta, ker je bila »dvojna obremenitev« prevelika – in le 2% je takih, ki so bile z dela odpuščene in se kasneje niso mogle več zaposliti. Za večino teh je (bi bilo) delo s skrajšanim delovnim časom ustrezna rešitev, vendar ne zato, ker jih dejansko zadovoljuje, ampak zato, ker so jo prisiljene sprejeti.

Kaj za ženske take »rešitev« v resnici pomeni? V prvi vrsti se glede na krajši de-

lovni čas zunaj doma povečuje obseg dela v družini, ko ženske postopno spet opravljajo velik del nalog, ki jih je v razmerah polne ženske zaposlenosti zunaj doma v veliki meri že prevzemala nase družba oziroma država. To tendenco posebej podpira kapitalistični ideološki aparat, kajti v času zaostrovanja ekonomskih razmer postaja ženska delovna sila s polno zaposlitvijo (množično vključena v času ekonomske blaginje) v veliki meri odvečna. V luči feminističnih gibanj pomeni vračanje »k hišnemu ognjišču« zanikovanje nekaterih, v dolgoletnih bojih pridobljenih rezultatov. Toda stvar je treba obravnavati širše: skrajšani delovni čas pomeni v razmerah razvitega kapitalizma otopitev revolucionarnosti organiziranega boja, kajti znaten del proletariata je ob manjši prisotnosti, splošni organski nepovezanosti, često pa še v razmerah ilegalnosti in ne vključenosti v sindikate *prisiljen živeti nekje na robu delovnega procesa*.

Italijanske izkušnje nadalje kažejo, da se je pri teh delavcih neupravičeno domnevalo, da bodo manj izostajali z dela. Nasprotno! Raziskave so opozorile na bistveno večje izostajanje pri polovično zaposlenih ženskah (celo 40% odsotnost delavk s skrajšanim delovnim časom v primerjavi s povprečno 12% in maksimalno 20% odsotnostjo polno zaposlenih delavk). Eden glavnih vzrokov za izostajanje z dela je »živčna izčrpanost«, kar je prav gotovo problem, o katerem velja razmišljati.

CRITICA MARXISTA

št. 1, 1980

Kritična obravnava del madžarske filozofinje Agnes Heller

Italijanska revija Critica marxista, št. 1, 1980, prinaša nekaj zanimivih prispevkov, med katerimi zaradi zmeraj aktualnega razmerja posameznik-družba predstavljamo članek avtorice Vittorie Franco z naslovom »Heller: idealnost individualnosti«. Avtorica v svojem članku kritično obravnava večino del madžarske filozofije Agnes Heller, ki so izšla v italijanščini, in katere knjiga *Vsakodnevni život* je izšla tudi pri nas (Nolit, Beograd 1978).

Uvodoma kratko prikaže Marxovo razumevanje človeka kot »družbenega človeka«, graditelja »družbe združenih proizvajalcev«, nato pa predstavi antropološka prizadevanja A. Hellerjeve, ki je, zavedajoč se nezadostnosti marksistične teorije posameznika, usmerila svojo pozornost v poskus zgraditve nove teorije vsestransko razvitega človeka.

Kot meni V. Franco, je zasluga Hellerjeve v tem, da je pokazala na kompleksnost raziskovanja razmerij med posameznikom in družbo ter na nujnost večdimenzionalnega pristopa. S svojo antropologijo skuša Hellerjeva zaobjeti čim širši spekter razumevanja raziskovanega področja, pri čemer pa ne vključuje dovolj zgodovinsko analitične dimenzije. Hellerjeva je kritična predvsem do tistih teorij (strukturalizma in v veliki meri freudizma), ki poudarjajo primat nezavednega kot določujočega dejavnika, zanemarja pa pomen subjektivnosti in družbene prakse. Tem teorijam postavlja Hellerjeva nasproti humanistično vizijo »novega« posameznika, generično določenega bitja, v osnovi pa edinega, ki ga ni mogoče skriti na karkoli ali kogarkoli drugega: gre za individualnost nasproti partikularnosti. Njena rešitev pa je po mnenju V. Franco weberjanskega tipa: nasproti dejanskemu, resničnemu človeku stoji *idealno tipska predstava posameznika*, ki deluje kot norma, regulativ, kakor sploh ves »socialni model«, vsa »utopija« madžarske avtorice. (V. Franco tu opaža močan Blochov vpliv, od Blocha izvira ideja A. Hellerjeve o »produktivni utopiji«.)

Po eni strani izhaja Hellerjeva iz Marxove humanistične koncepcije posameznika, po drugi strani pa iz kritike marksizma in leninizma, pri čemer se opira na Kanta, Webra, Haslowa, Fromma in Habermasa.

V nadaljevanju predstavi bistvene poteze antropologije madžarske filozofinje: temeljni element je v »zgradljivosti« človeškega psihosocialnega karakterja. Bistvo človečnosti je po prepričanju A. Hellerjeve ravno v možnostih zavestnega, vrednotno usmerjenega oblikovanja te iste človečnosti skozi zgodovino človeške družbe. Hellerjeva skuša dokazati družbeno določenost človeštva in človeka in v tej zvezi možnost oblikovanja »moralne osebnosti«, to je posameznika, ki je v nenehnem zavestnem odnosu do lastne generičnosti. Odnos te vrste je plod zavestne

izbire in torej element svobode. Svoboda in zavest pa sta po njenem mnenju konstitutivna elementa bistva generičnosti.

Tako pojmovanje zbuja po mnenju V. Franco vsaj dvoje pomislekov: prvič, partikularnost in individualnost se kažeta v tej zvezi kot dve nasprotujoči si sferi, od katerih je prva atribut resničnega posameznika, ali bolje, takega kot je v odtujenem svetu, druga pa je idealna konstrukcija, moralni imperativ, ki ga je mogoče in ga je treba uresničiti. Hellerjeva takole razmišlja o posamezniku: posameznik je tisti, ki se mora spremeniti, prek transformacije posameznikov se spreminja družba kot celota (gre za »... objektivno preseganje odtujenosti skozi subjektivno transcendiranje«, pravi Hellerjeva). Na tem mestu V. Franco kritično opozarja, da je s tem posameznik vse bolj določen z odnosom do lastne vrste in vse manj s celostnimi družbenimi odnosi, v katerih živi. V prvem primeru gre za etično, v drugem primeru za realno, praktično, zgodovinsko vprašanje. Zdi se, da pri Hellerjevi manjka tisto, kar je za Marxa ključno vprašanje – človekov odnos do narave. (»Človekova univerzalnost se praktično kaže ravno v univerzalnosti, ki naredi vso naravo za njegovo anorgansko telo, tako kolikor je 1. neposredno sredstvo za življenje, kot tudi kolikor je 2. materija, predmet in orodje njegove življenjske dejavnosti.« MEID I, str. 307).

Avtorica članka sodi, da tu stopa v ospredje vprašanje »prisvojitve« znanosti s strani proizvajalcev; Lukacz je v svoji Ontologiji videl prav v delu, v delovanju proces preseganja ločenosti med subjektom in objektom. Za Hellerjevo pa se zdi, da teži k teoretiziranju ločenosti znanosti, ko slednjo izključuje iz kompleksa disciplin kot so pravo, etika, umetnost, itd., za katere sodi, da so neposredni dejavniki oblikovanja psihosocialnega karakterja. Gre skratka za dualizem, ki ga v Marxovih Pariških rokopisih iz l. 1844 ni več.

V delih A. Hellerjeve se po mnenju V. Franco zgublja mesto in pomen razrednega boja (Hellerjeva ga označuje kot »latentnega« in se pri tem bolj ali manj eksplicitno sklicuje na Habermasa). Zgublja se določenost kapitalizma kot spleta družbenih odnosov, kot temeljnega odnosa med razredi, antagonizma, ki izvira iz različnega mesta v družbeni delitvi dela. V tem smislu je značilno razmišljanje A. Hellerjeve o proletaria-

tu: »Kateri so, po Marxovem mnenju, elementi, ki konstituirajo proletarijat? Ti elementi v svoji celostnosti namreč utemeljujejo zgodovinsko vlogo proletariata, katerega emancipacija pomeni *eo ipso* emancipacijo človeštva. Gre za naslednje elemente:

1. proletarijat je razred, ki živi v razmerah revščine, na robu pavperizacije. Njegove potrebe so reducirane na potrebe golega preživetja;

2. proletarijat je edini razred, ki stoji zunaj buržoazne družbe in torej tudi zunaj buržoazne države;

3. proletarijat je razred, ki je nosilec najkompleksnejše oblike produkcije, industrijske produkcije;

4. ker se je človek oblikoval v človeka skozi delo in ker je družbeno potrebni delovni čas bistvo, substanca blaga, je proletarijat razred, v katerem substanca postaja subjekt. »(A. Heller, *Replica sui bisogni e le vita quotidiana*, v *Aut-Aut*, št. 159–160).

V resnici pa zgodovinska vloga proletariata po mnenju V. Franco ni v njegovi revščini, niti v filozofskem utemeljevanju, »da v njem substanca postaja subjekt«, *marveč v poznavanju procesov eksploatacije*. Tu zdaj komunizma ni mogoče po weberjansko reducirati na »izbor vrednot«, ampak postaja realna in materialno mogoča alternativa. To seveda ne pomeni, da V. Franco zavrača potrebnost vrednostnih izborov, ampak jih postavlja na realne materialne temelje, pri čemer ti seveda izgubljajo zgolj etične razsežnosti.

Ob polemiki A. Hellerjeve z Engelsom in Leninom se V. Franco sprašuje, ali celotno razmišljanje madžarske avtorice vendarle ne ostaja na obrobjih politične prakse, ko skuša ta resnično spreminjati aktualna razmerja moči, ki so prava podlaga za razmišljanja o

oblikovanju »novega človeka«. Ali drugače, *distancirati se od praktičnega razrednega boja, pomeni ostajati znotraj utopije*. Koraku naprej, ki ga je Hellerjeva naredila v poznavanju človeka (tu so posebej pomembna njena razmišljanja o vsakdanjem življenju), sledi korak nazaj v poznavanju razrednih odnosov, odnosov moči in dominacije ter praktičnih političnih aktivnosti.

S kritiko leninizma – »... z Leninom sem opravila«, pravi Hellerjeva – s tem pa je opravila tudi z razumevanjem politike kot posrednikom med teorijo in prakso. Po njenem mnenju nikoli ne bomo prišli do veličastne točke, ko se bo razvoj produktivnih sil »preobrnil« v socialno revolucijo, zato je vsa njena intelektualno-strateška vnema usmerjena v teorijo oblikovanja protiinstitucij, oziroma novih institucij mišljenja in delovanja.

Praktično je mogoče, sodi Hellerjeva, že danes, tu, v odtujenem svetu živeti tako, kot bi te odtujenosti ne bilo več. Njena teorija »komun svobodnih ljudi« ni le cilj, ampak (in) v obstoječih razmerah predvsem sredstvo, prek katerega se razširja revolucionarna akcija. Posamezniki, nosilci te akcije, so ljudje radikalnih potreb, radikalne potrebe kot take pa so lahko materialna sila za revolucionarno spreminjanje družbe.

V. Franco tu kritično opazuje, da je tak koncept podoben konceptu Černiševskega o aristokraciji »novih ljudi«; V. Franco končno ugotavlja, *da pride v procesih bogatitve človekovih sposobnosti na določeni točki razvoja »družbenega človeka« nujno do potrebe po preseganju dominacije kapitala, kar pomeni, da so potrebne še kako konkretne in ne le metafizične sile, kakršne naj bi bile »radikalne potrebe«.*

(Prevedla in priredila Tanja Renner)

Kulturni radnik (Zagreb) št. 1980

IVAN KUVACIĆ: Marksizem in človeške potrebe; NEVEN MATES: Vzroki in posledice devalvacije; JASENKA KODRNJA: Socialni projekt in družbeni položaj umetnika; ZORAN VIDAKOVIĆ: Delavski razred kot subjekt revolucije; *Marksistične interpretacije*: GVOZDEN FLEGO: Izzivi Wilhelma Reicha; LINO VELJAK: Gramsci v Nemčiji; IRING FETSCHER: Ali ima socializem prihodnost? *Ideje, pogleddi, mišljenja*: SVJETLANA VASILJEVIĆ: Marksistični pristop k filozofiji jezika; BLAŽENKA NOVAK: Materialistični pristop k teoriji književnosti; VESNA PRGA: Politika sile in gibanje neuvrščeniosti.

Pregled (Sarajevo) št. 9/1980

Članki: MIHAILO VELIMIROVIĆ: Tri desetletja delavskega socialističnega samoupravljanja v Jugoslaviji; *Okrogla miza*: Materialna kolektivna odgovornost v socialistični samoupravni družbi; MARTIN VEDRIŠ: Kolektivna materialna odgovornost in samoupravljanje; OLGA KOZOMARA: Sociološke implikacije kolektivne odgovornosti; MARIJA TOROMAN: Materialna kolektivna odgovornost v jugoslovanskem in primerjalnem pravu; SLAVKO CARIĆ: Materialna odgovornost v združenem delu; VLADIMIR JOVANOVIĆ: Kolektivna materialna odgovornost kolektivnih organov za opravljanje samoupravnih pooblastil in dolžnosti; MIHAILO VELIMIROVIĆ: Odgovornost za opravljanje samoupravnih funkcij; BOGDAN LOZA: Zakon o obli-gacijskih odnosih in kolektivna odgovornost za povzročeno škodo; LJILJANA BEGIĆ: Materialna kolektivna odgovornost v samoupravni socialistični družbi; NEĐO MI-LIČEVIĆ: O vprašanju pravne osnove za

ugotavljanje materialne odgovornosti delavcev v združenem delu; IVAN BOKATIĆ: Ugotavljanje praktične uporabe kolektivne materialne odgovornosti; *Prikazi, bibliografija*.

Univerzitet danas (Beograd) št. 2-3/1980

Izbor referatov za XXV. jubilejno zasedanje mednarodnega seminarja »Univerza danes«: MIROSLAV PEČUJLIĆ: Univerza prihodnosti; DUŠAN ČALIĆ: Znanstveno raziskovanje kot dejavnik družbenega napredka; E. B. EDWARDS: Družbeni in ekonomski vpliv visoke izobrazbe v zahodni Evropi; HASAN HADŽIOMEROVIĆ: Univerza na pragu novega stoletja; EMIR HUMO: Tehnika in tehnologija na univerzah prihodnosti – perspektive in dileme; HANNA JABLONSKA-SKINDER: Procesi prilagajanja visoke izobrazbe potrebam družbenega in ekonomskega razvoja; DANIJEL PUČKO: Smeri razvoja svobodne menjave dela na področju visokega šolstva; ZVONKO PETROVIĆ: Razvoj univerz v Bosni in Hercegovini do leta 2000; KASIM TRNKA: Mesto in vloga t. i. malih univerz v reformi visokega šolstva in v družbenem razvoju; TIHOMIR MARKOVIĆ: Model univerze materialne proizvodnje; HANS SPILLER: Podiplomski študij v NDR; VLADIMIR MUŽIĆ: Futorološko lotevanje preobrazbe visokošolskega študija; FRANCIŠEK JANUŠKEVIĆ, RENATA JUREVIĆ: Razvoj tehnologije pouka in reforma sistema višjega izobraževanja na Poljskem; VIGOR MAJIĆ: Znanstveno-raziskovalno delo študentov; FRANCE VREG: Odprtost in mednarodno sporazumevanje; BOŽO TEŽAK: Naša pot k uresničevanju nove koncepcije odprte univerze; BOGDAN ČOSIĆ: Vpliv znanstveno-tehničnega progressa na formiranje mednarodne skupnosti; MOSES S. KOCH: Internaciona-

lizacija učnih programov »Community« collegea; PAVAO DOMANČIĆ, DRAŽEN ŠTAMBUK: Meduniverzitetno sodelovanje mediteranskih držav; RAJKO KUZMANVIČ: Diverzifikacija vloge univerze kot dejavnika sodelovanja in boljšega razumevanja med ljudmi sveta; ACO DIVAC: Mednarodno sodelovanje študentov in boljše razumevanje med narodi.

Socijalizam (Beograd)

št. 7-8/1980

Študije in članki: ŽIVOJIN RAKOČEVIĆ: K reformi jugoslovanskega bančništva (I); LOJZE SOČAN: Vpliv razvojne strategije na upravljanje z gospodarstvom; IVAN A. RANKOV: Materialni temelj in položaj družbenega gospodarstva Jugoslavije; VUČINA VASOVIĆ: Država in samoupravna socialistična demokracija; NECA JOVANOVIĆ: Pledoaje za dialog o državi in socializmu; FERENC BODROGVÁRI: Dominacija kot potreba in samoupravljanje kot dominacija; MILENKO PEROVIĆ: Disput o socialistični morali; *Prispevki:* BORO PETKOVSKI: Z integracijo k asimilaciji; MILAN BAJEČ: Odločnejši preobrat v ekonomski politiki; DARKO MARINKOVIĆ: Nekateri družbenopolitični vidiki spomenic in pritožb delavcev; *Prispevki k zgodovini ZKJ:* SMILJANA ĐUROVIĆ: Temeljni metodološki problemi v oblikovanju sintetičnega teksta Zgodovine ZKJ; ODRE IVANOVSKI: Makedonska nacionalna in socialna revolucija v strategiji in taktiki KPJ v obdobju med vojnama; *Pogledi:* JOVAN KORUBIN: Makedonski slovar sociološke terminologije; MILAN PETROVIĆ: Mednarodno financiranje gospodarskega razvoja; ILINDENKA PETRUŠEVA, ĐORĐE VASILEVSKI: Obnovljeno obdobje Milto-na Manakija; *Prikazi.*

Marksizam u svetu (Beograd)

št. 1-2/1980

Tito in Zveza komunistov Jugoslavije; *Razprave o evrokomunističnih partijah:* MILOŠ NIKOLIĆ: Dve vprašanji iz aktualnih

razprav o komunistični partiji (Možnost in značaj splošne teorije partije delavskega razreda. Vzroki etatizacije partije delavskega razreda; ETIENNE BALIBAR: Marx, Engels in revolucionarna partija; ANTONIO RUBBI: Komunistične partije zahodne Evrope; COLETTE YSMAL: Kriza komunistične partije; SERGE WOLIKOW: Politična zavest in revolucionarna partija; GERARD MOLINA, YVES VARGAS: Dialog znotraj francoske komunistične partije; CLAUS LEGGEWIE: Od krize kapitala do krize partije (o razvoju KP Francije po »zgodovinskem porazu« marca 1978); GIULIANO PROCACCI: Beleške o statutih KP Italije po osvoboditvi; OTTO KALLSCHEUER, TRAUTE RAFALSKI, GISELA WENZEL: Italijanska komunistična partija danes; DAVE COOK: Britanska pot v socializem in komunistična partija; DAVE PRISCOTT: Britanska pot v socializem in komunistična partija; *Polemike:* Alberto Asor Rosa, Lucio Coletti, Massimo L. Salvadori, Paolo Spriano: Razcepljeni socializem; LOUIS ALTHUSSER: Razgovor; Odgovori Louisu Althusseru; ETIENNE BALIBAR: Država, partija, prehodno obdobje; Levice v socialdemokratski partiji Nemčije po letu 1945; *Portreti:* DETLEV ALBERS: Leva socialdemokracija in evrokomunizem: tradicija avstromarksizma; *Prikazi.*

Marksizam u svetu

št. 3-4/1980

Participacija in ideje samoupravljanja v kapitalističnih deželah: BOGDAN KAVČIČ: Samoupravne tendence v sodobnih razvitih državah; PIERRE JOYE: Lenin in samoupravljanje; BRUNO TRENTIN: Delavska demokracija; PIERRE DUBOIS: Od razdeljenega do samoupravnega dela; (Problemi, ki jih povzročajo tehnične infrastrukture); LORENZO INFANTINO: Socialistično tržišče in samoupravljanje; MARIO RODRIGUEZ: Debata italijanske levice o samoupravljanju; ANTOINE CASSANOVA, FRANCOIS HINCKER: Za samoupravljanje, torej za nacionalno neodvisnost; Soodločanje kot bojovniška naloga (beleške k študiji Inštituta za marksistične

študije in raziskovanja); KEN COATES: Nekatera vprašanja in nekateri argumenti; MICHAEL TERRY: Pojav paralelnih elit v organizaciji delegatov obrata; KATHARINE COIT: Lokalna akcija namesto participacije državljanov; DAVID MONTGOMERY: Preteklost in prihodnost delavske kontrole; AKIHIRO ISHIKAWA: Samoupravljanje na Japonskem – modeli in izku-

stva; AKIHIRO ISHIKAWA; JEAN-FRANCOIS SABOURET: O primerih »LIP« na Japonskem; Diskusija o samoupravljanju v italijanski socialistični partiji; *Teorija in praksa socialističnih dežel*: PETRU PANZARU: Participacija in samoupravljanje v sistemu socialistične demokracije Romunije; *Tribuna*: Socializem in tržišče; *Prikazi*.

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije Inštituta za sociologijo in filozofijo v Ljubljani)

A. ČLANKI IN KNJIGE IZ SFRJ

I. MARKSIZEM

BAHTIN M. M.: Marksizam i filozofija jezika. (Marksizam i filozofija jezika.) Prev. R. Matijašević. Beograd, Nolit 1980. XL + 186 str. /Biblioteka Sazveždja, 69/ – sig. 10.690-69.

CERRONI Umberto: Marksizam, realni socijalizam, evro-komunizam. Naše teme, Zagreb, 1978, št. 12, str. 2807–2829.

JUSTINEK Ivan: Marksizem in delavski razred. 2. dop. izv. Ljubljana, Komunist 1980. 104 str. /Dopisna šola marksizma, 1/ – sig. I/2914-1.

JUSTINEK Ivan: K VPRAŠANJU marksistične metode. /Časopis za kritiko znanosti..., 1978, št. 29–30./ – sig. IV/2474-29/30.

KOLAKOWSKI Leszek: Glavni tokovi marksizma. 1. knj. Prev. i predgovor Risto Tubič. Beograd, BIGZ 1980. 541 str. – sig. 14.282-1.

KOLAKOWSKI Leszek: MARKSIZAM I ANARHI-ZAM – ISTORIJA I SAVREMENOST. Naučni skup. Arandjelovac, 1980. Gledišta, Beograd, 1980, št. 3/4, str. 3–72, tema broja.

KOLAKOWSKI Leszek: MARX, Engels, Lenin o religiji in cerkvi. Izbor besedil, ureditev in uvodni študiji Marko Kerševan. Ljubljana, Komunist 1980. 355 str. /Temelji, 14/ – sig. 13.150-14.

MARX Karl: Filozofsko-politički spisi. Zagreb, Liber 1979. 571 str. /Biblioteka Politička misao, 13/ – sig. 12.519-13.

MARX Karl: Komunistični manifest. Strip. /Rodolfo Mancenaro. /Prev. M. Jugović, D. Skomrošič./ Ljubljana, Zagreb, Tribuna-Studentski list 1979. 112 str. ilustr. – sig. II/14.829.

II. FILOZOFIJA

BLOCH Ernst: Experimentum mundi: pitanje – kategorije izvlačenja i saznavanja – praksa. (Experimentum mundi). Prev. O. Kostrešević. Beograd, Nolit 1980. 270 str. /Sazveždja, 68/ – sig. 10.690-68.

FOUCAULT Michel: Istorija ludila u doba klasicizma. (Histoire de la folie.) Prev. J. Stakić. Beograd, Nolit 1980. 263 str. /Sazveždja, 70/ – sig. 10.690-70.

GRLIĆ Danko: O komediji i komičnom. Beograd, Filozofsko društvo Srbije 1972. 100 str. /Filozofske studije/ – sig. I/3001.

HUIZINGA Johan: Erasmus. (Europäischer Humanismus: Erasmus.) Prev. O. Kostrešević. 4. izd. Beograd, Nolit /1980./ 221 str. /Biblioteka Istorija/ – sig. 14.271.

LACAN Jacques: Seminar. (Le séminaire de Jacques Lacan.) Prev. R. Močnik, Zoja Škušek, S. Žižek. Ljubljana, CZ 1980. 365 str., 1 ilustr. pril. /Misel in čas, 31/ – sig. I/2484-31.

POTRČ Matjaž: O razliki med dvema usmeritvama filozofske analize. Problemi, Lj., 1980, št. 8/9 (2021/202), str. 50–57.

III. SOCIOLOGIJA

ADORNO Th. W. – Max Horkheimer: Sociološke studije. (Soziologische Exkurse.) Prev. S. Roič. Zagreb, Školska knjiga 1980. 189 str. /Suвременa misao, 660/ – sig. 13.346-660.

ALEKSIĆ Branko: Stambena sredina. Beograd, Arhitektonski fakultet 1975. 1. del: Humane-prostorne osnove. 52 str. – sig. II/14.819-9.

BARBIĆ Ana: Prispevek k teoretičnim izhodiščem informacijskega sistema za planiranje in odločanje. Ljubljana, Inštitut za sociologijo 1980. 104. str. = f. /ciklost./ – sig. IV/2794.

BANOVEC Tomaž: Naloge Centra SR Slovenije za družbeni sistem informiranja in informatiko. V: DRUŠTVENI sistem informiranja, 1980, str. I/29–48.

BAVEC Cene: Meta banka podatkov družbenega sistema informiranja v SR Sloveniji. V: DRUŠTVENI sistem informiranja, 1980, str. III/1–10.

BETTELHEIM Bruno: Simbolične rane. Pubertetski obredi i zavidljivi muškarac. (Symbolic wounds.) Prev. O. Stefanović. Beograd, Vuk Karadžić 1979. 207 str. /Zodijak, 46/ – sig. 11.320-46.

BOH KATJA: Spreminjanje življenjskih vzorcev v družini. Raziskava. 1. delovno gradivo. Ljubljana, Inštitut za sociologijo 1979. (IV) + 224 str. = f. sig. IV/2795-1.

CASTELLS Manuel: Urbana ideologija. Časopis za kritiko znanosti..., Lj., 1979, št. 33/34, str. 7–59.

DEUTSCHER Isaac: Rusija, Kina i zapad. Suвременa kronika dogadanja 1953–1966. Priredio Fred Haliday. Prev. D. Podrug. Zagreb, Centar društvenih djelatnosti SSOH 1979. VII + 284 str. /Pitanja, 8/ – sig. 12.608-8.

GLAVAN Darko: Punk. Gornji Milanovac, Dečje novine 1980. 209 str. ilustr. /Biblioteka »Toma«/ – sig. I/3020.

JEZERNIK Mišo: Obnova mesta Ljubljane. Pilotna študija socialne razsežnosti problematike. Ljubljana, Inštitut za sociologijo 1977. 58 str. = f. – sig. IV/2791.

JEŽ Valentin: Proletarci in polproletarci v industriji. Ljubljana, Raziskovalni center RS ZSS 1979. 70 str. – sig. III/2517-68.

JEŽ Valentin: DRUŠTVENI sistem informiranja '80. Zbornik radova. /2./ jugoslavensko savjetovanje republičkih i pokrajinskih organa za informatiku, Za-

- greb, okt. 1980. (Ured. Danilo Bigović). Zagreb, Republički savjet za informatiku SR Hrvatske 1980. loč. pag. /ciklost./ – sig. II/14.884.
- KIRN Andrej:** Ekološko-družbene dileme. »Meje rasti« in njihovi kritiki. Naši razgledi, Lj., 1980, št. 18, 19.
- MAKAROVIČ Jan & Zinka Venta:** Problemi stanovanjske izgradnje v Ljubljani v luči vrednot samoupravne družbe. Ljubljana, FSPN 1979–1980.
- Zv. 1/1: Preliminarna empirična raziskava. 1979. 119 str. = f.
- Zv. 1/2: Bivalno okolje in človeške vrednote. 1980. 340 str. + pril.
- Zv. 2: Nekateri značilnosti stanovanjskih sosesk v Ljubljani. 1980. 49 str. = f. – sig. IV/2797-1/1, 1/2, 2.
- MUŠIČ Vladimir:** Urbanizem – bajke in resničnost. Zapisi na robu dvajsetletnega razvoja našega prostorskega načrtovanja. Ljubljana, CZ 1980. 374 str. + pril., ilustr. – sig. II/14.838.
- PEČAR Janez:** Kriminološki pogledi na migracije. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, Lj., 1980, št. 2, str. 113–124.
- PEČAR Janez:** POP glasba i kultura mladih. Zagreb, Centar društvenih djelatnosti SSOH 1978. 1. sv. /Istraživanja, 6/1/ – sig. II/14.280-6/1.
- PEČAR Janez:** SLOVENCİ v procesu preoblikovanja svoje identitete. Nosilec projekta: Ratko Ščepanović. Sodelavci: Bojan Baskar, Andrej Caserman et al. Gradivo I. Ljubljana, Inštitut za sociologijo 1979. 241 str. = f. – sig. IV/2796-1.
- ŠETINC Franc:** Smo potrošniška družba? Ljubljana, Univerzum 1980. 84 str. /Družbeno izobraževanje, 73/ – sig. I/2952-73.
- ŠTRUKELJ Pavla:** Romi na Slovenskem. Ljubljana, CZ 1980. 323 str. ilustr. – sig. II/14.817.
- ULE Mirjana:** Nekaj empiričnih podatkov o vlogi ženske in družine v samoupravni družbi. – s sodelavci. Ljubljana, FSPN 1979. 89 str. = f. /Družbenopolitična aktivnost žensk na Slovenskem, 2/ – sig. IV/2738-2.
- VUJOVIČ Sreten:** Lefevrova misao o gradu. Beograd, Arhitektonski fakultet 1979. 77 str. – sig. II/14.819-35.
- V. ZNANOST – KULTURA – PROSVETA – ŠOLSTVO**
- BAJT Drago:** Od proletkulta do samizdata. Delo, Lj. 4. 9. 1980 do 23. 10. 1980. (vsak četrtek).
- BERTONCELJ Ivan:** Predavanje in govorništvo. Ljubljana, Univerzum 1980. 163. str. /Družbeno izobraževanje, 76/ – sig. I/2952-76.
- ENZESBERGER H. M.:** Lepljenka na temo množičnih medijev. Problemi, Lj., 1980, št. 196, str. 87–97.
- HORVAT-PINTARIČ Vera:** Od kiča do vječnosti. Zagreb, Centar društvenih djelatnosti SSOH 1979. 200 str. /Pitanja, 6/ – sig. 12.608-6.
- JELENC Zoran:** Zgodovina obsoja zastoj in tudi brezglavo vihanje. Naši razgledi, Lj., 26. 9. 1980., št. 18.
- KOŠIR Manca:** Osnovne postavke materialistične teorije kulture. Dialogi, Maribor, 1980. št. 7/8/9, str. 471 do 480.
- KRAIGHER Sergej:** Pot k samoupravni univerzi. Dialogi, Maribor, 1980, št. 7/8/9, str. 394–399.
- POPIT Franc:** S sklicevanjem na stabilizacijo ni mogoče siromašiti šolstva, saj je učinkovito izobraževanje del boljše gospodarjenja. Delo, Lj., 20. 9. 1980.
- SAGADIN Janez:** Evaluacija vzgojno-izobraževalnih programov v usmerjenem izobraževanju. Sodobna pedagogika, Lj., 1980, št. 5/6, str. 161–167.
- STRMČNIK France:** Diferenciacija in individualizacija pouka. Sodobna pedagogika, Lj., 1980, št. 3/4, str. 127–138.
- VREG France:** Kje so korenine krize in kakšne so perspektive za prihodnost. Univerza danes. Delo, Lj., 4. 10. 1980.
- VI. POLITIČNE VEDE**
- 1. Splošna dela:*
- KARDELJ Edvard:** O socializmu in vojni. Ljubljana, DZS 1980. 663 str. – sig. 14.301.
- MICHALET Ch. A.:** Svjetski kapitalizam: (Le capitalisme mondial.) Prev. M. Hanžeković. Zagreb, Školska knjiga 1980. 240 str. /Suvremena misao, 720/ – sig. 13. 346-720.
- 2. Družbenopolitični sistem SFRJ:*
- AKCIJSKOPOLITIČNI program Zveze socialistične mladine Jugoslavije. Resolucija o nalogah ZSMJ v skupni aktivnosti z družbenimi organizacijami pri socialistični vzgoji mladih. .. Beograd, Konferenca ZSMJ 1978. 115 str. – sig. 14.251.
- ČEFERIN Emil:** Kmetijske zaduge in druge oblike združevanja kmetov. Ljubljana, Univerzum 1979. 70 str. /Družbeno izobraževanje, 64/ – sig. I/2952-64.
- ČEFERIN Emil:** DELOVNA razmerja v teoriji in praksi. Tanja Dobrin et al. Ljubljana, Gospodarski vestnik 1980. 590 str. /Gospodarska založba, 35/ – sig. 13.515-35.
- DOBRIČ Tanja:** Samoupravno urejanje giblivega delovnega časa. Združeno delo, Lj., 25/1980, str. 205-216.
- DORONJSKI Stevan:** Avantgardnost mora ZK uveljavljati z bojem za uveljavitev bistvenih interesov delovnih ljudi. .. 40-letnica državne konference KPJ. Delo, Lj., 21. 10. 1980.
- GLOBAČNIK Ilija & Pavel Vindišar:** Samoupravna preobrazba uprave. Ljubljana, Raziskovalni center za samoupravljanje RS ZSS 1980. VI + 84 str. /Javno mnenje, 65/ – sig. III/2517-65.
- HOLER Jože:** Varstvo pri delu in naloge sindikatov. Ljubljana, Delavska enotnost 1980. 71. str. /Knjižnica Sindikati, 29/ – sig. 13.637-29.
- HOLER Jože:** KADROVSKA politika v združenem delu. Ured. Stane Možina in Jože Florjančič. Ljubljana Univerzum 1980. 332 str. /Kadrološka knjižnica/ – sig. 14.269.
- KARDELJ Edvard:** Združeno delo in samoupravno planiranje. Ljubljana, DZS 1979. 491 str. /E. Kardelj: Samoupravljanje, 3/ – sig. 14. 220-3.

- KARDELJ Edvard:** Zveza komunistov Jugoslavije. Prev. B. Tkačik et al. Ljubljana, DZS 1980. 547 str. /Kardelj E.: Izbor iz del, 7/ – sig. II/14.885-7.
- KOCJANČIČ Rudi:** Temeljne skupnosti in enote v samoupravnih interesnih skupnostih. Ljubljana, Univerzum 1980. 42 str. /Družbeno izobraževanje, 72/ – sig. I/2952-72.
- KUČAN Milan:** Ustavne spremembe pomenijo utrjevanje in razvoj samoupravne demokracije. Delo, Lj. 23. 10. 1980.
- RIBIČIČ Ciril:** Kolektivno delo – odgovornost za demokratizacijo. Delo, Lj., 18. 10. 1980.
- RIBIČIČ Ciril:** SVOBODNA menjava dela. (Vladimir Klemenčič et al.) Ljubljana, Univerzum 1979. 39 str. /Delegat v samoupravni družbi, 9/ – sig. 13.374-9.
- ŠETINC Marjan:** Odločanje v delegatskem sistemu. Ljubljana, Raziskovalni center za samoupravljanje RS ZSS 1980. 57 str. /Javno mnenje, 69/ – sig. III/2517-69.
- ŠUVAR Stipe:** Vsi imamo pre malo, jemlje država, jemlje trg, jemljemo drug drugemu. Pogovor. Delo, Lj., 25. 10. 1980.
- TITO:** Splošna ljudska obramba in družbena samozaščita. Ljubljana, DZS 1980. 914 str. – sig. 14.302.
- ZEMLJARIČ Janez:** Stabilizacije ni brez žrtev, brez zapletov pa tudi ne brez konfliktov. Delo, Lj., 13. 9. 1980.
- ZEMLJARIČ Janez:** ZVEZA SOCIALISTIČNE MLADINE SLOVENIJE: Statut. Statut Zveze socialistične mladine Slovenije. – Statut Zveze socialistične mladine Jugoslavije. Ljubljana, Rep. konferenca ZSMS 1980. 75 str. – sig. 173022.

3. *Politični sistemi in organizacije:*

- DENG Xiao Ping** – Oriana Fallaci: Veliki intervju. Naši razgledi, Lj., 1980, št. 18 in 19.
- DENTCH Bogdan:** Največja bolezen levice je sektaštvo. Delo, Lj., 18. 10. 1980.
- DENTCH Bogdan:** POLJSKI sporazum. 21 točk. Delo, Lj., 20. 9. 1980.

VII. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO

- ALBREHT Roman:** Nekatera odprta vprašanja sedanjega družbenogospodarskega razvoja. Delo, Lj., 7. in 8. 10. 1980.
- SOČAN Lojze:** Pot v gospodarsko razvitost. Problemi dolgoročne usmeritve Jugoslavije. Ljubljana, Delavska enotnost 1978. 303 str. – sig. 14.264.
- TRINKAUS Vinko:** Delitev po rezultatih dela. Ljubljana, Univerzum 1980. 87 str. /Družbeno izobraževanje, 71/ – sig. I/2952-71.

VIII. SREDSTVA MNOŽIČNEGA OBVEŠČANJA IN JAVNO MNENJE

- PAVLIČ Breda:** Množično komunikacijska politika transnacionalnih združb in procesi emancipacije neuvrščene

nih dežel in dežel v razvoju. 1. faza. Ljubljana, FSPN 1979. 54 str. = f. + 52 str. – sig. IV/2802.

IX. RELIGIJA IN VERSKE ORGANIZACIJE

- CVITKOVIČ Ivan:** Bilješke o religiji. Sarajevo, Oslobođenje 1980. 164 str. /Politična biblioteka/ – sig. 14.265.
- CVRLJE Vjekoslav:** Vatikan u suvremenom svijetu. Zagreb, školska knjiga 1980. VIII + 390 str. + (8) ilustr. – sig. II/14.816.
- CVRLJE Vjekoslav:** RELIGIOZNI obredi, običaji i simboli. (Ured. Čedo Maleš. Prev. B. Rajčić. Beograd, Radnička štampa 1980. 439 str. ilustr. – sig. 14.300.
- ROTTER Zdenko:** Vernost in nevernost v Sloveniji 1968 do 1978. Sodobnost, Lj., 1980. št. 6/7, str. 644-672.

X. ZGODOVINA – GEOGRAFIJA

- FISCHER Jasna:** Radikalizacija delavskega gibanja v Sloveniji v 80 letih 19. stol. Časopis za kritiko znanosti..., Lj., 1979, št. 35/36, str. 7-21.
- KLOPČIČ France:** Desetletja preizkušenj. Spomini. Ljubljana, DZS 1980. 767 str. ilustr. – sig. II/14.883.
- PUHAR Alenka:** Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stol. 1-59 nad. Delo, Lj., 5. 8.-24. 10. 1980.
- VIDOVIČ-MIKLAVČIČ Anka:** Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini. Oris nastanka in razvoja organizacije OF in oblike narodnoosvobodilnega boja na železnici 1941-1943. Ljubljana, Partizanska knjiga 1980. 471 str. ilustr. /Knjižnica OF, 7: Slovenski železničarji v NOB 1941-1945, 1/- – sig. 13.577-7/1.
- VIDOVIČ-MIKLAVČIČ Anka:** VIRI za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919-1921. /Izdal Inštitut za zgodovino delavskega gibanja./ Ljubljana, Partizanska knjiga 1980. 564 str. – sig. II/14.882.

XI. POTOPISI – BIOGRAFIJE – PRIROČNIKI – SLOVARJI

- BULOVEC Štefka:** Bibliografija Edvarda Kardelja. Pravila in uredila – Ljubljana, Komunist 1980. 254 str. – sig. P III/3270.
- DEDIJER Vladimir:** Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita. 1. knj. Zagreb, Mladost-Spektar, Rijeka, Ljubljana 1980. 678 str. ilustr. – sig. II/14.843-1
- DOLANC Stane:** Zaradi ljudi, zaradi revolucije... 80-letnica Mihe Marinka. Delo, Lj., 6. 9. 1980.
- POPIT Franc:** Miha Marinko je z izostrenim posluhom... 80-letnica. Delo, Lj., 1. 10. 1980.
- ŽIVKOVIČ Bogomila:** Služba informacija. Skripta za stručni ispit. Beograd, Narodna biblioteka SR Srbije 1979. 80 str. /ciklost./ – sig. P IV/2793.

OBVESTILO BRALCEM

Naslednja dvojna številka Teorije in prakse (10–11) bo v celoti posvečena delu in snovanju predsednika Tita. Številka bo obsegala približno 40 tiskovnih pol in bo izšla v večji nakladi, tako da jo bodo lahko dobili razen rednih naročnikov tudi vsi drugi zainteresirani bralci. Cena tega zvezka bo v prosti prodaji 150 dinarjev; pismena in telefonska naročila sprejema uprava revije Teorija in praksa, 61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5 (tel. 314-589).

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Tematska številka: Misel Josipa Broza Tita

Zdravko Mlinar: Raziskovanje in usmerjanje razvoja občin

Vladimir Mitkov: Znanstveno proučevanje komunalnega sistema in komunalne politike

Aktualni intervju: Pogovor uredništva s prof. Czesławom Mojsiewiczem o poljskih dogodkih

Karl W. Deutsch: Raziskovanje političnih procesov v sodobnem svetu

Janez Pečar: Migranti kot storilci in žrtve (kaznivih dejanj)

Sava Živanov: Sodelovanje delavcev pri upravljanju podjetij v vzhodnoevropskih socialističnih državah